CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

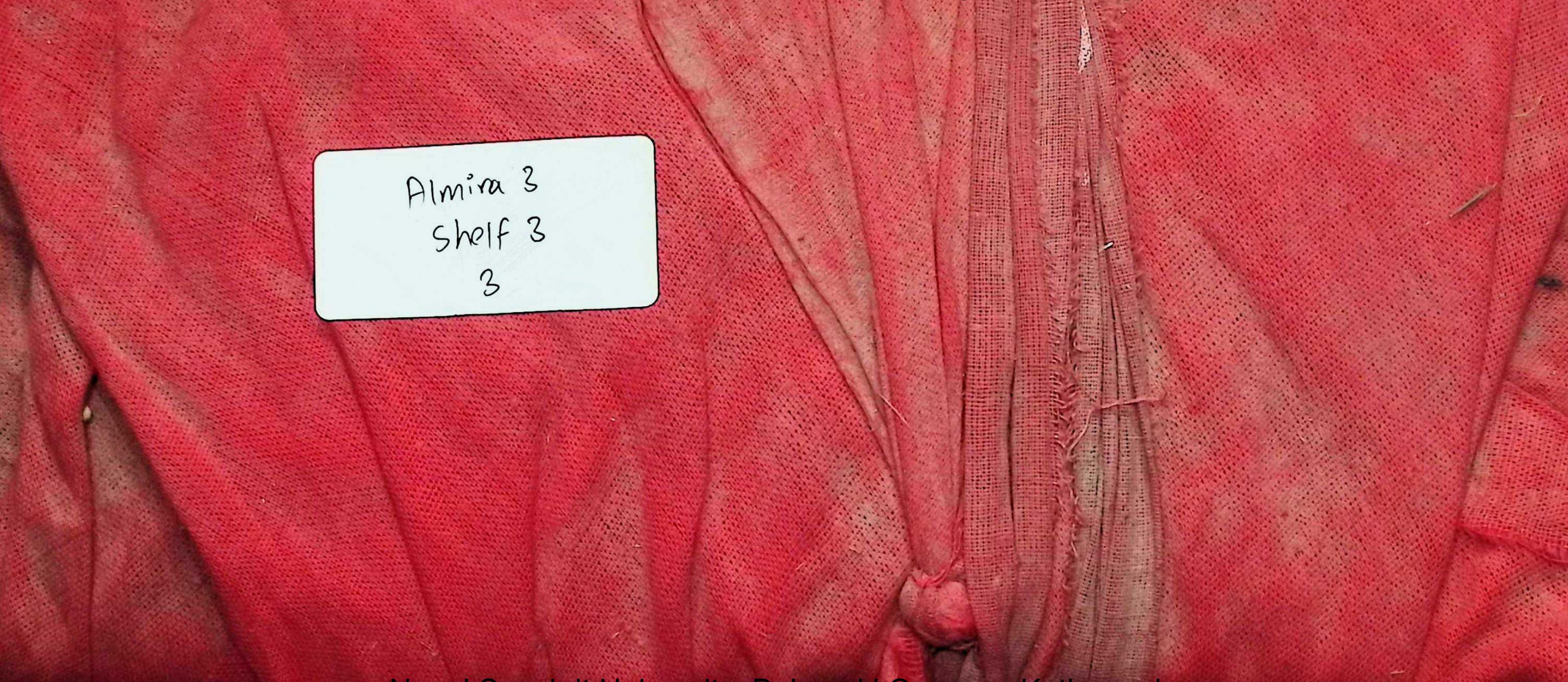

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

२८८-

३०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

1. Paribhashendu Shekhara Vivriti
2. Hasta Likhita Vyakarana
3. Rama Gita In Adhyatma Ramayana
4. Gyana Sankalani Tantra
5. Shabda Kaustubha By Ramanarayana Bhatta 1875
6. Sankhya Karika
7. Maha Kavya Vivarana

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दत्त निदेशिकाको

(हस्तलिखित)

परिभाषेन्दुशेखर: (प.१-२१)

विवृति सहित

क्र.सं. २३८

३०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अङ्कुश — क्रों
अमृत — मूं
आवेश — त्रैं
अनंत — ख्रौं
आधार — मैं
आनन्द — थ्रों
अमर — क्षं
आधरस — गां
अपान — टैं
आकाश — ह्रैं
अक्षय — नैं
अध्व — हं
आधान — ग्रां
आदित्य — सं
आङ्गिरस — मों
अधः — ह्रैं
असुर — ब्लं
अगातिः — ब्रां
अश्म — क्ष्रीं
आय — क्रौं
अनाहत हस्फ्रौं
अरिष्ट — म्रें
अर्हत — स्त्रौं
आनंद — भ्रं
आज्ञा — त्रूं
आस्सरस — ग्रं
आयुः — ह्रां
अक्षय — रां
अस्त्र — त्रं
अस्थि — नां
अर्घः — भं
आधानं — ब्रां
अर्घा — हं
अर्वर्त — ङिं
आनाद — फ्रिं
अंघ्रि — पिं
अवस्था — शिं

अपस — गीं
अविश्वास — ग्लीं
आरोह — भीं
अर्घ — मां
अंभः — क्षौं
आनन्द — घ्रं
आस्मा — त्रं
अनुगाप — थैं
आवेश — फ्रं
अलार्द्र — फ्रं
औलूक्य — ब्रं
आकार — ब्रं
अरंभः — ख्रं
अरतिः — लूं
आर्ति — स्पैं
अलित्तव — स्त्रं
अरातिः — त्रीं
आम्बिव — ठं
असूया — ह्रीं
अहंकार — भैं
अथर्व — मैं
अक्षय — लौं
अर्धा — गां
अर्ध्यु — ज्रं
अग्निहु — रां
आहवनीयः — बीं
अरणि — थीं
अवभृथ — क्षौं
अनुयाज — धीं
अपानः — टौं
आग्नि — पीं
अनार्ष — मीं
अर्वा — वीं
अग्निभेदिः — ठं
अघोरः कुं स्थ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु कास्ताः परिभाषा अत आह प्राचीनेति इत्युर्ग इत्यर्थः वाचकानि सूत्ररूपेण पठितानि ज्ञाप
पि ज्ञापकेन स्वस्वप्रयोजनेत्यादि तथा च वाचनिकानामपि तत्सहचरितानां संग्रहः न्यायसिद्धं
त्वेनाभ्यर्हितत्वात् ज्ञापकशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातः तत्रेत ज्ञापकं यलिंगं ज्ञापकम् एतज्ज्ञापकतन्त्रान्तर
युक्तिन्याय: सूत्रपाठस्य परिभाषाणामत्राव्याख्यातायप्राचीनोक्तानां कासांचिद्व्याख्यानमारभ्यते प्राचीन

प्राचीनवैयाकरणतंत्रेवाचनिकान्यत्र पाणिनीयतंत्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्य
वार्त्तिकयोर्निबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ॥ ७

अनेन रूपं अर्थं तावच्छेदकमुक्तम् तथा च शुद्धरूपमिदं परिभाषापदं यत्र ये
षां सनियोगसंभवात् अत एव परितो व्यावृत्तां भाषां परिभाषां प्रवक्ष्यत इत्य
रेकदेशस्थे सा परिभाष्य व संगच्छते एतेन ज्ञापको गिकमिदमिति भ्रान्तोक्तिप
तिभावः पुनः प्रतिज्ञातस्य स्पष्टार्थी पर्याय तथा प्रतीतेः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प॰शे॰टी॰
२

तत्र भाष्ये सर्वत्र : पूर्वव्याख्यानत इत्यस्या उक्तत्वेन सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन यतां त
षेति कर्तृकर्मेति कर्मषष्ठ्यां तेन समासः उभयप्राप्ताविल्यस्योभयप्रयोगे एव
ति निषेधाप्रवृत्तेः शेषषष्ठ्या वा गतार्थत्वेन यत्नाह विशेषेति । बहुसंदेहेऽन्यतमस्या
दितः पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षाड्

ननु लण् इउण् सूत्रयोर्णकारस्यैव यो पाठ मेनाणिण् ग्रहणेषु संदेहाद् निर्णयो न आह ॥
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् । विशेषस्यान्यतराद्यर्थ सू॰१ स्य
व्याख्यानात् शिष्टकृता प्रतिपत्तिर्निश्चयो हि यतः संदेहाच्छास्त्रमननुष्ठापक लक्षणा
मलक्षणं तथा न शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः । अभिमतार्थप्रति

परंपरारूपगमादित्यर्थः ननु एवमतिप्रसंगोऽत आह शिष्टेति भाष्यकारादीत्यर्थः
ह शास्त्रमिति प्रकृतशास्त्रमित्यर्थः ननु तत्र लक्षणत्वस्य व्रह्मपि निषेधो दुष्करोऽत आह
तदर्थेन भावेनाव्यवृत्तिरिति भावः विप्रतिपत्तेति अन्यथा शास्त्रानर्थक्यापत्तेरिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वस्मादिषुभाष्योक्तज्ञापकैरेवसंदेहपरिहारे किमर्थं परिभाषेयमत आह असंदेहार्थेति सिध्यर्थे सिद्धिकृत
के संदिग्धपदेष्वर्थग्राह्यद्यत्र संदिग्धार्थप्रतिपादकत्वकारणेन वंधोच्चारणरूपाद्विवक्षव्यवहारेणेत्यर्थः तथा च तेषु
हृद्भिः प्रयत्नैः संदेहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवं ज्ञापकसूत्रस्थलेऽनिर्वाहश्चेतीयमावश्यकी अन्यथा लाघवाय वर्ण
तरमेवानुमध्येतिभावः ननु त्वगपितेति प्रवर्तकतया निवर्तकतया वानास्य वारितार्थमताह बोध्यत इति तथा

असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्या
ख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् तेनाणुदित्सवर्णस्येत्येतत्परिहाय पूर्
वेणाणग्रहणं परेणैणग्रहणमिति लणसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्

पदेश परंपरया सिद्ध एवायमर्थस्तादृशव्यवहारेणाबोध्यत इति नाम्ब्रत्रैवात्र ज्ञापकताभगवतोऽभिमते
तिभावः उक्तरूपोच्चारमेतत्फलमाह तेनेति व्याख्यानेनैवेत्यर्थः भाष्य इति अनेनैवं शाति ज्ञापकानुश
रणक्लेशो वृथेति सूचितम् एतेन तेऽक्तार्थसिद्धिर्न व्याख्यानमात्रात् किंतु सज्ञापकादिति तथा प्रायोक्त
मयुक्तमिति सीरदेवप्रोक्तायुक्तमपास्तम् भाष्यविरोधापत्तेरिति दिक्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प॰ शे॰ टी॰ ३

अथसीरदेवादिभिरानुक्रमपिपरिभाषाद्वयंसंज्ञापरिभाषाणांसर्वशास्त्रोपकारकत्वादादौ तत्प्रकर
णाद्वेरववतद्विषयकमादावुक्तं पूर्वंगतिमाह ॥ तत्रेति ॥ शास्त्र इत्यर्थः ॥ अलक्षणाभित्वेनतस्यपूर्वमुपस्थि
तत्वादितिभावः ॥ संज्ञेतीतरेतरद्वंद्वः ॥ अग्रेसमाहारद्वंद्वः ॥ तत्राद्यायाअर्थमाह ॥ उद्देशमिति ॥ त्यवंतस्यवर्त्ति

तत्रसंज्ञापरिभाषाविषयेपक्षद्वयमित्याह ॥ यथोद्देशंसंज्ञापरिभाषम् २ ॥
कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम् ३ उद्देशमनतिक्रम्ययथोद्देशम् उद्देशउपदे
शादेशो[illegible]धिकरणसाधनश्चायम् ॥

नन्वितिशेषः ॥ उद्देशोपदेशयोरन्यत्रक्वचिद्भेदादुद्देशपदस्यभावघञन्ततत्वान्वाह ॥ उपदेशेति ॥ अधी
तिव ॥ तथाचोपदेशएवात्रोद्देशोऽर्थः ॥ अयमुपदेशशब्दः ॥ श्रीशिवाः ३

उत्पत्तिं सूचयत्तु मन्त्रपक्षो निर्वाहः नाह यचोति एवेनविधि देश व्याहृतिः संज्ञास्थलस्याह गृहीतेति परिभाषास्थलेऽपि
ह गृहीतपदेति उभयत्र कर्मधारयः सर्वत्र अध्याप्याः ननु कोऽसावत्र देशो यत्र वाक्यार्थबोधः प्रसिद्धदेश
त्वत्र न संभवतीत्यत आह देशश्चेति चस्त्वर्थे व्यवह्रियत इति तथा च न मुख्यं तत्वं किंतु आरोपितमिति भावः ननु
तत्र हानौ विधिवाक्यार्थज्ञानेन किमस्य फलमित्याकांक्षायां स्वभावेन दृष्ट एकार्यपक्षः तत्राह तत्र हीति संज्ञा

यत्र देशो उपदिष्टरूपेण देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रेऽपि
प्रथमोऽवहारः देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते तत्त्वहाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किं विहनेन
प्रयोजनमिति तन्मात्रेऽस्ति तु यद्यथाश्रुतग्राहि स्मृतिपत्रपेक्षोऽयं पक्ष इत्याहुः सूत्रे केयटः

परिभाषावाक्यार्थेऽपर्थः अनेन शक्तिग्रहेण परिभाषार्थग्रहेण च मात्र... पदेन विशेषज्ञानप्राप्तिः ननु
अपक्षेऽग्रीमाहो भूतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव भूतनाभावपक्षे नुनासिकप्रतिबंधेन फलवत्वं प्रागुत्पसंज्ञायां ततः
भूते तं हिमात्रत्वेन पश्यंत्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् अल्विधित्वेन स्थानिवत्वाभावाच्च प्रागुत्प
त्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न संज्ञायाः कार्यार्थितया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजसत्वेन पुनस्तस्याः सत्वभवा
त् स्पष्टं चेदं तत्रैव भाष्ये एवं तासां संकेतवचनेन सूचयितं केय्यट इति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

सूचितामतः विमुक्तपक्षेध्वनयितुं वसिद्धांतभाष्यमताम्नाह केचित् इति भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः परीति संज्ञाया
विशेषस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः बोधे सतीति शेषः स्वादिभ्यामग्निमसूत्रतद्विषययोर्ग्रहणम् सकलत
द्विधति सप्तमीनिर्देशादि घटितसर्वविधीत्यर्थः एवमग्रेपि संस्कारोविशिष्टवाक्यार्थनिश्चयः गुणभेदंपरि
भाषेदम् एवं भिन्नवाक्यताव्यावृत्तिः नियमः इतरव्यावृत्तिः ननु यथोद्देशेप्येवं पदैकवाक्यतायांकोभेदः का

केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि क्वेति पर्यालोचनायां सक
लतद्विध्युपस्थितौ सकलैन संस्कारायगुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैवनियमः कार्यकालपक्षेतु
त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरितिविशेषः॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

र्यकालपक्षादत्राह कार्येति अपिः सपादसप्ताध्यायीसमुच्चायकः तथाचतत्रपक्षे सर्वैकवाक्यता
अत्रतुत्रिपादीभिन्नेनैवेति भेदः वाक्यार्थबोधस्तुस्वर्गहेतुभ यथाप्यस्त्वेवेतिभावः॥ ॥ ॥ श्रीशिवार्धानः
८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्र मतान्तरमाहेतद्देवेति पक्षद्वयेपिपदैकवाक्यतयैवानियम इत्येतदेवेत्यर्थः नामइति ।नेश्वयेनत्तु परिभाषाप्रसंगोधिकार इत्युक्तिरप्रयुक्ताऽतआह अधीति.

एतद्देवाभिप्रेत्याधिकारोनामत्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वंशास्त्रमभिज्वलयति यथाप्रदीपः सुप्रज्वलितःसर्वंवेश्माभिज्वलयतीति षष्ठीस्थानइतिसूत्रेभाष्यउक्तम् अधिकारशब्देनपाराध्यात्परिभाषाप्युच्यते कश्चित्परिभाषारूपइतिकैय्यटः दीपोयथप्रभाद्वारासर्वगृहप्रकाशकएवमेनत्स्वबुद्धिजननद्वारासर्वशास्त्रोपकारकमितितत्तात्पर्यं एतत्त्वपक्षद्वयसाधारणं ॥ भाष्यम् पक्षद्वयेपिप्रदेशैकवाक्यतायाइतःप्रतीतेः ॥

उभयाशयमाह दीपइति एतद्देवाभिप्रेत्येत्युक्तमभिप्रायमाहेतद्देति पक्षद्वयेति यथोद्देशकार्यकालेत्यर्थः प्रदेशोविधिःइतिउक्तभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

(एकवाक्यता पक्ष:)
तत्रद्वयोः पक्षयोर्मध्ये आत्मभेदम् परिभाषाभेदम् तैः विधिसूत्रैः प्रधानानि विधिसूत्राणि अनेनतत्तद्विषयकनि
षेधो पल्लवेबीजं दर्शितम् गुणभेदम् निषेधभेदम् तत्तद्धित्यनेन योगपद्यं निरस्तम् एवं च यथोद्देशे एकदेशस्थत्वं स्पष्टमे
व कार्यकालेपि तस्यैव स्वविषयकसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वात्तत्वम् प्रसिद्धदेशस्थेनैव तत्र तत्र स्वबुद्धिजननादिति भावः

तत्रैतावान्विशेषः यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्य
तापरिभाषाणां तदुक्तं क्ङिति चेति सूत्रे कैयटे यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्कारायसंनिधीयमा
कार्येनानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति कार्यं तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्ध्यैकवाक्यतेति अत्रैकदेश
स्थ इत्यनेन तत्र तत्र तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेक
देशागमनेपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत्

तद्द्वाहेति उक्तभाष्ये इत्यर्थः कार्यकाले इति भावः एव स्पष्टार्थः प्रसिद्धदेशस्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्थ
इत्युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु कार्यकालपक्षे एतस्य सन्निधानात् तत्र भाष्ये उक्ता नहि निषेधस्य परिभाषात्वव्यवहारोऽत आह निषेधेति। अपि मुख्यस्य तु ज्ञापकः
तत्वेन व्यवहार इत्यत्रान्वयः निषेध्येति अनुवृत्तगुणवृद्धिश्रुत्या तद्विशेषरूपनिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायक

निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षत्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषा
सादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्विति वेत्यत्र भाष्ये ॥ ॥ ॥

शास्त्रोपस्थितौ तत्तद्विषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लवेनैकवाक्यतयैवान्वय इत्यर्थः इतीति
तथान्वितत्वरूपं यत्परिभाषासादृश्यं तस्मादित्यर्थः इति रमे इत्येके चित् वस्तुत इति हेतौ सादृश्यस्य पारार्थ्यं तत्त्वात्
नियोध्यम् तथा चारोपितं तत्त्वं न तु मुख्यमिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प.शे.टी ६

ननु विरोधात्कथमेकवाक्यतास्त्वत आह तत्रैकेति। तयोर्विधिनिषेधयोरित्यर्थः पर्युदासे यमनेन पदैकवाक्यतासूचि
ता सार्वङ्क्ङिन्त्सार्वधातुकार्धगुण इत्याद्युपाशाहृ। ननु समस्ते प्रायेण निषेध एव नञर्थ इतीदमसंगतमत आह·

तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन प्रसज्यप्रतिषेधे विधिना सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवा
क्यताव्यवहारः संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किंतु प्रदेशवाक्येन
सहैव अत एवाणोऽप्रगृह्यस्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नोऽदसो मादित्येतत्प्रतिषेधमूलकाद्यसिद्धम्·

प्रसज्येति तेन विधिना साहित्यं च अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन·तथा च वाक्यैकवाक्यताभावः एवं यथोद्देशे कार्यकालेऽपि प श्रीशिवाधीनः
रिभाषास्थले निर्णयं कृत्वा संज्ञास्थलेऽप्याह संज्ञेति पृथगिति स्वदेशे इत्यर्थः प्रागवत् तथा च वाक्यैकवाक्यतेति भा ६
वः अत्र मानमाह अत एवेति तत्रैव बोध्या इत्यर्थः॥ ॥ सहैवेति·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु तद्दैकवाक्यत्वेनाग्रेग्रहणेपि पूर्वपाठनतत्वद्वारेणासिद्धत्वे हेतुमाह असिद्धत्वेनादिग्रहणादित्यनेन असिद्धत्वस्य पूर्वत्रा
सिद्धमित्यस्मिन्देशरूपस्य प्रदेशोतिवाक्यार्थबोधोत्तरमेव तत्तज्ज्ञानादिति भावः तथा च यद्देशो वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव
तस्य तदाह तद्देशस्थस्येति। गमकान्तरमग्रे वक्तुमाह एवमिति उक्तवदित्यर्थः तद्बोधोत्तरमेवेति प्रदेशाद्देशएवंवा

असिद्धत्वस्य कार्यार्थं तथा कार्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तेः कार्यज्ञानं च प्रदेशादेशएवेति तद्देश- वितिध२
स्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात्। एवं तद्बोधोत्तरमेव प्रतिसंधानं चेति तत्र परत्वमेव
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम्। अत एव कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रे

क्यार्थबोधोत्तरमेवेत्यर्थः तेन तत्कार्यज्ञानसमुच्चयः तत्रत्येति प्रदेशाद्देशस्थेत्यर्थः उदाहरणमाह अत एवेति प्रदेशस्थपरत्वस्य
तद्बीजत्वादेवेत्यर्थः परैवेति पूर्वपाठेपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावात् (भावादिति) एवकारेण संज्ञस्थले क्वचित्पाठक्रमं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रति-
षेधसूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति सूचितम् परिभाषाणां तु तत्स्थेपि स्वदेशेऽर्थबोधोस्येवेति तन्न द्वित्वयोर्विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठक्रम-
मेव तन्नियामकमिति तत्तात्पर्यमित्यन्यत्र मेव स्फुटीभविष्यति मूले ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ककारेति। भपदसंज्ञादिति संज्ञाद्वयस्यापदेशेन यचः क्तेत्यर्थः। ते नत्वेवं भपदसंज्ञादाविशिष्टभाष्यबाधकभावो न स्यादत आह नन्वेति। स्वदेशस्थेत्यर्थः। नन्वेवं लक्ष्यानिपाद्यासिद्धत्वात्तत्र न पूर्वापरविरोधो न भाष्यशब्दत्वादिविरोध इतिभावः। अपि सपादसप्ताध्यायीस्थसूत्र- प्रवृत्तिर्न स्यादत आह पदादीति तत्र स्वगृहे एवकारेणाविधिप्रदेशशक्तिग्रहनिराशः। तथा वसुसिड्न्तानिरुक्तस्य कार्यकालत्वोपबाधकम् ×३
×३ त्वादिस्विसादिनोविहितोप्तमिथोबाध्यबाधकभावापत्तेरित्यर्थः।

इत्यपरत्वेनैवबाध्यबाधभावः का।
आकडा स्य भपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र
पदादिपदानां तत्रज्ञानशक्तिग्रहेणेवनिपाद्यानामपि व्यवहारः अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति
सूत्रे परिभाषाणामेवनिपाद्यानप्रवृत्तिमात्रं क्यकार्यकालपक्षाश्रयेणासमाहितमित्याकूः।

यकः अपङ्ः संप्रसारणमितिसूत्रस्थभसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरंभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरितिभावः। अत्रमानमाह अ
तस्येति। तत्र यथोद्देशांगीकारे तथा निर्वाह्यापदेवेत्यर्थः एवेन संज्ञाव्यावृत्तिः आशंक्य यथोद्देशेनदसिद्धत्वात्। श्रीशिवाधीनः
अन्यथाशंकासमाधानोः संज्ञायामपितुल्यत्वेन विशिष्यतत्रैव तदुक्त्यसंगत्यस्पष्टमेवेतिभावः ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्ट्यापत्तौ वाधकमाहैवं चेति तत्परत्वव्याघातेवेत्यर्थः न चैकं कार्यकालपक्षमाश्रित्य त्रिपाद्यां परिभाषाशास्त्राणां प्रवृत्तिर्यथोद्देशे तु
पूर्वत्रापि तानि प्रतिपाद्यान्यसिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्तमत्र प्राग्युक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् परिभाषाणां सिद्धत्वेनाद्य
पक्षे सिद्धेनापि कार्ये णस्वार्थस्वमात्राकांक्षया तदाक्षेपसंभवस्योक्तत्वात् वस्तुतस्सर्वत्र पाठकृतपरत्वमेव तत्र नियामकं परि
भाषासंज्ञेत्यत्र संज्ञापदेन तत्कार्यस्य कृतिर्भाव उच्यते आद्यायां भिन्नस्याग्रे प्रश्नः कथमिति एकदेशिन उत्तरं कार्यका

एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र सुपि चेत्यतः परत्वाद्बहुवचने झल्येदित्येत्वमित्यपि सिद्धिर्घटते सलम्·३

लमित्यादिना एवं च न तद्विरोध इत्येकरूपता संज्ञापरिभाषयोः सिद्धा एव चाऽऽपि स्वर्गेहे वाक्यार्थबोधः पूर्ववत् लक्ष्यासंस्का
रकत्वमपि न स्यात् तुल्यम् एतेन कार्यकालेपि पाठकृतपरत्वमयाहीनामेव अन्यथाऽङ्गेमाह्रस्वादित्या हो त्रिपाद्यां स्थे कार्यकालप
क्षत्वमपि न स्यात् तुल्यम् एतेन कार्यकालेपि पाठकृतपरत्वमसा हीनामेव अन्यथा ऽङ्गेमा ह्रस्वादित्या हो त्रिपाद्यां स्थे कार्यकालप
क्षेरेव परिभाषयोः प्रवृत्या परत्वात्तत्र तत्स्यादित्येवेति सिद्धान्तासंगतिः भयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वासंभवादित्यपास्तम् अ
तएवैतावदंशस्य दृष्टत्वेन तत्रास्य विसूत्रनायके विहितमुक्तम् अन्यथैतदन्यस्य सर्वस्य सिद्धान्तत्वेन परेत्विति वक्तुमुचितम् अनेन
नत्रुंधस्याह सोमाहित्यत्र सोढोत विरोधो नेति हि कृत हेतद्बन यन्नारुल्लतिति॥३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथेत्संज्ञायाः संज्ञाप्रसंगेन स्मृतायाः शास्त्रमूलत्वान्न शास्त्रस्यानुवृद्धेरववतद्विषयकं परिभाषाद्वयमाहोककं जी
र्णार्तुकत्वात् इयं ग्रंथेन्यूनतां ध्वनयितुं च पूर्वसंगतिमाह इत्संज्ञेति संज्ञायाः पूर्वमुपस्थितत्वात्तद्विशेषेनाद्वयाविचारइ
तिभावः इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वलोपोन्यकार्यजनकत्वविशिष्टम् इदमनुबंधसामान्यलक्षणं यतो हीत्संज्ञका इत्यस्येत्सं
ज्ञाद्वारकस्वलोपान्यभावारूपकार्यभाज इत्यर्थः इति तत्वं तथा पर्यवसितेरेवमेववा अतएवोक्तिः प्राचां मतस्यापि संग्र

इत्संज्ञका अनुबंधास्ते ह्यवयवा अनवयवत्वसंदेहे आह अनेकांता अनुबंधा इति ४ अनेकांताः
अनवयवा इत्यर्थः यो ह्यवयवः स कदाचित्त्वो पलभ्य[illegible]त एव अयं तु न तथा तद्दर्थ
भूतेविधेयेकदाप्यदर्शनात्॥ ॥ व्याख्येयगर्भितक्रमेकीर्तनत्वो तद्हेतुता अव्यर्थंहे। ॥

लौकिकप्रयोगार्थ २ तत्रैव तत्तुल्येषु कार्यभेदसंभवात्तद्ददे शिमतमनताह॰ १ एतेनाचान्पूर्वलंपअवच्छेदः २

लाय अवयवे सस्यप्रक्षेत्वादित्यादिः "अनेकांता इति इत्यस्येति शेषः" तत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति योहीति
आरवादिरित्यर्थः छेदनेनत्रानुपलंभादाह कदाचिदिति छेदनात्पूर्वमित्यर्थः "अयंतु अनुबंधत्वावच्छिन्नस्तु नत
तथा न अवयवः तद्दर्थेति तद्घटितार्थेत्यर्थः तथा चात्र पलंभके यत्नं विना तु अन्यत्र चोपलभ्यमानोऽनवयवत्वं विना
तत्रैवोपलभ्यमान एवयः सोऽवयव इति फलितम् अन्यथा शारवायाअपि छेदनोत्तरमन्यत्रोपलंभात्तत्रैवोपलंभाभावेना वयवत्वं स्यादिति भावः॥
अपदेशिक बोधकता ध्येलौकिकप्रयोगस्यो इत्यर्थः २

शिवाधीनः
१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एतत्स्यसेभाष्याद्युक्तदोषत्रयंतादृक्तदोषत्रयंतदुक्तरीत्यैवतत्क्रमेणगेद्धर्तुं पूर्वसंगतिमाह नन्वेकांतत्व इत्यादि अनु
बंधकृतमनेकालत्वंनाश्रयणीयमितिपरिभाषार्थः एवमग्रेपि. अस्यांज्ञापकमाह शिदिति उक्तरीत्यैवेतिभावः
व्यसारेडाविसत्रनिर्वाहस्तुभाष्यादौस्पष्ट इतिनात्रयत्नम्. चारितार्थ्यंत्वस्मिन्स्पष्टत्वादुपेक्ष्य ज्ञापितपरिभाषाफलमाह.
तेनेतिज्ञापितवचनेनेत्यर्थः एवमग्रेसर्वत्रबोध्यम्. ननुणोंप्रत्ययाधिकारेपाठादौपदेशिकप्रत्ययेनात्रानुबंधत्व

नन्वेकांतत्वेनेकाल्त्वादेवोशादीनांसर्वादेशत्वसिद्धावनेकाल्शित्सर्वस्येतिशिद्ग्रहणं व्यर्थमताह.
नानुबंधकृतमनेकाल्त्वम् ॥ शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकं तेनाऽवर्णस्थित्यादेर्नसर्वादेशत्वम्.
डादिविषयेतुसर्वादेशत्वंविनाऽनुबंधत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यात्सिद्धम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥

नानयाप्राप्तदोषस्यप्रश्लेषेणणिवारणेपिडादिरनयासर्वादेशोनप्राप्नोतिगत्यंतरसंभवेन पूर्वत्रश्लेषोनातो
ऽः डदीति. आदिनान्तमः शीमु पामितिसूत्रोक्तशेरित्यादिसंग्रहः औपदेशिकप्रत्ययत्वस्यात्रसर्वत्राभावात्.
तथाचसर्वादेशताश्रादौततश्चातिदेशिकंप्रत्ययत्वंतनइत्संज्ञेतिपूर्वंतदभावएवअनुबंधत्वंचाविशेषणेननतुउपल
क्षणमितिभावः तदाह. पूर्व्यादिति उक्तक्रमादित्यर्थः एतेनात्रगलु शेरवंकुर्वन्तीरदेवादिः परास्तम्. उक्तहेतोः

देवसर्वादेशत्वविति बोध्यम्. इत्यनन्निरूपितं तथाहि:
स्यजुवेःज्ञापकं तस्य लोप इत्यत्रैव भाष्ये ॥ ७॥

इदं च प्राचीनरीत्या अत एव वास्तविबोधकस्तुः प्प्रुक्रः
वस्तुतो लाल्लक्रमप्रकार एव डाडोजसः ह्रीम्पोहोशिला

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपि उक्तदोषस्यात्रमते उद्धारेपि पलोपोत्तरमात्वेइति अन्यथाऽनेजंतत्वान्नस्याद्धितिभावः नस्याद्धिति तथाच
उपसर्गा [illegible] द्धितिस्याद्धितिभावः ननु पसत्वेस्य निषेधोऽताह॒ आत्वाप्राप्तेस्यस्य हस्त्वाभावेऽन्वयः ननु एवंत
स्थोपोत्तरं सोताह॰ पलोपेपीति॰ नास्य उक्तप्रयोगस्थस्य इतिनिर्देशइति॰ इत्यत्रत्वोमेङः सानुबंधस्यात्वभूतस्य
माङ इतिनिर्देशइत्यर्थः तस्यैतत्त्वज्ञापकाद्यातिआदेचइति॰ उपदेश॰ इति कर्मणि घञ् षष्ठ्यर्थेसप्तमी विशेष्यत्वंवत

हे पशि ३४

नन्वेवमप्यवदातंमुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृतेऽदाविति घुसंज्ञाप्रतिषेधोनस्यात् देपः
पकारसत्वेऽनेजंतत्वाद्दात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावे नास्यदा प्राभावाद्धित्वताह॰ नेनुबं
धकृतमनेजंतत्वमुद्दइदीवां माङ इतिनिर्देशोस्याज्ञापकः आदेचइति सूत्रेणोपदिष्टपमा
नस्यैजंतस्यात्वंक्रियते ङकारसत्वेसंतत्वाभावादात्वाप्राप्तेतस्यासंगतिः नवास्यानव
स्थायांतस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम् ॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यतदादेपेति॰ तस्यासंगतिरिति॰माङइतिनिर्देशस्यासंगतिरित्यर्थः तस्यतदर्थः ज्ञापकतांसंगतिरिति श्रीशिवाधीनः
क्वचित्साह॒ तत्रनिर्देशस्यपरिभाषार्थज्ञापकत्वेसंगतिरित्यर्थः वास्थामेङ इत्यस्यां तस्य मेङस्तस्य अनुबन्ध १२
लोपेजातेएवधातुत्वमित्यर्थस्य नधातुलोपइतिसूत्रेभाष्येकेयटयोः स्पष्टत्वाद्धितिभावः ॥४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

=धातोरित्वेनत्वंधंविनापिनइंतविधिरत्रेनिमणिनोरितिसूत्रशेषेपिभाष्येध्वनितं॰तत्रस्थवश्यमात्वार्थमनुग्रहणंकर्तव्यं॰इत्यभाभूतगोमामिति॰उपदेशोपयोजनंतस्यवेदा=
=त्विग्रस्यतेउदेशोरूढिशदानांतथागोनभविष्यतिइत्युक्तेनवेरेप्रश्रौतीनामुपदेशोएजंतत्वाद्दात्वस्यादेनयधानोरित्यावश्यकम्।शितितेनलुक्यात्शिस्यपशितिपर=
=त्वं॰पागपस्येवजंतग्रहणोनादोषात्॰एवंचउपदेशइत्यस्यवर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषास्याप्रवृत्तिज्ञापकतापिचिंत्येतिदिक्॥

तत्र स्थानेयरस्यत्र॰ निवृत्तेरिति॰गवादिशब्दानांठोकितेष्वेकदेशानांचानुपदेशांतरेप्रभृतीनामुपदेशोपिस्थाशिस्वरत्वाभा
वान्नरतनःअसत्यप्रतिषेधेपिअत्वासत्यादिप्रत्ययपरत्वयोगप्रानांमेवग्रहणान्नदोषः उञ्चारणसामर्थ्यादपितत्रादोषः याव
ताविनेतिसिद्धांतादिदमपिनज्ञाप्यम् एतेनतउदेशानांटेरेत्वज्ञापनेनैवचरितार्थतादित्यपास्तम्॰ अतएवाथापिनिर्दे
त्तमित्याहेवइत्यत्रनदेतद्धानुग्रहणंतिश्तुनावत्तांन्यासिकमितिदिधातोरित्यत्रचभाष्यउक्तंअंतरंगत्वाद्यतिहारनिसम्

तत्रधातोरित्यस्यनिवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः स्पष्टंचेदंगापोविनिसूत्रेभाष्येनन्वेवमपिवासरूप
कि॰ सूत्रेणविषयेशणोप्यापत्तिरित्यतआह नानुबंधकृतमसारूप्यंदद्दातिदधात्योर्विभाषेतिणा
वाधकस्यास्यविकल्पविधायकमस्याज्ञापकम्॰ तेनगोदइत्यादेनाणितिवासरूपसूत्रेभाष्ये

वंधास्यमेङएवमूत्रेग्रहणंनमाङंतस्यपदांतरसंनिधानेनप्रतीयमानवहिरंगमतीहारस्हृतित्वातइतिकैयटः अन्येतुमा
डेऽनभिधानातक्षोनुपपत्तिरितिनतस्यतत्रग्रहणमित्याहुः नहारुदेसन्त्यत्रेति॰उदेतोनादावित्यर्थः अत्रसंमतिमाह स्पष्टंचेद
मिति॰उक्तज्ञापकमित्यर्थः दाधाघ्वदीनामुपलक्षणंतस्यलोपइतिसूत्रापि एवमितिप्राग्वदृत्तिरोति इत्यत्रेप्राप्येति
प्राप्तस्यबाधकशस्यदददातीतिसूत्रेविहितस्य[illegible]विकल्पविधायकंविभाषाग्रहणमित्यर्थः न[illegible]मासारूप्यंगीका

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री.द. केयदाद्युक्तिं संवदंत्यनिपातिनि· तेषां संज्ञासूत्रारंभाय् ननु सर्वेषां सर्वार्थवाचकतास्तीति पक्षे गृहीतशक्तिग्राहकत्वमेव कैयाभिमता
२४ ह· सर्वे इति न त्वितियतस्तद्गृहस्याभिहृतं पद्मितिभावः· तदाह विशिष्येति· सर्वशब्दार्थे त्यत्र द्वंद्वकर्मधारयषष्ठी तत्पुरुषा बोध्याः
सामान्येति· शक्तत्वाहिने त्यर्थः· न चैवं व्यवहारायनियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिद्दित्वाद्दिहरिर्यथा संगतिरिर्वाच्यत्·

यत्तु संज्ञाशास्त्रारंभमस्वरूपः नेन शब्देनैते ष्वेतिनियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति·
तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेनविधित्वसंभवतिनियमत्वायोगात्· सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युप
गमेपियोगिदृष्टान्तत्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्· सामान्यज्ञानं तु नवो
धोपयोगीत्यन्यत्र [illegible] निरूपितम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य तत्र तत्र संकेते गृहीते तत्संकेतेन ज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितं नियमपरत्वात्· तद्धेत
द्विशेषणविशेष्यवद्दिसनेन सूचितमितिमंजूषायां विस्तरस्तदाहात्स्वन्नेति॥ ९॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ सिंहावलोकनन्यायेनैतस्य कं विशेषोद्देश्यक विधेयो विचार इति ध्वनयन्नाह· नन्वध्येतेति· शयितेति· निष्ठा शीङिति क्ङिनि
षेधः· आदिना शयितेत्यादिसंग्रहः· शयितेति तृजन्त पाठस्तु सुगम एव· निषेधः स्यादिति क्ङिति चेति सप्तमीति भावः· न चैवं निष्ठा
शीङिति व्यर्थं तेन तावन्मात्रकारणापेक्षया परिभाषाज्ञापनस्यैवोचित्यादिति वाच्यम्· यजुःषस्याज्ञापकं दीधीवेव्योर्गुणप्रतिषेधः॰

नन्वध्येता शयितेत्यादा विङ्घीञोर्ङित्वाद्गुणनिषेधः स्यादित्यत आह· कार्यमनुभवन्हि
कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते· स्थण्डिलाच्छयितरीति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः॥ ॥

कुयं हे कुङः पाठो वेति सी इयस्तन्न· दीधीवेवीटामित्यस्य प्रत्याख्यानात्· प्रत्याख्यानस्थले दृष्टफलाभावेन भाष्यरीत्यात दस
भावात्· आदीध्यक इत्यादौ वनिग्लक्षणगुणावोज्ज्ञितानीति क्ङिनिषेधस्य साफल्येन सूत्ररीत्यापि तत्तासंभवात् पाठस्याशोकव
निकान्यायेन चरितार्थत्वाज्ज्ञाताह· स्थण्डिलाच्छयितरीति· न चानिर्देशः सौत्रः तथा सति अन्यत्र प्रयोगो न स्यादिति भावः· चेन निष्ठा
शीङिति निषेधस्य दीधीवेव्योर्गुणकारान्तरेण प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य च सङ्गतिः· अन्यथा तत्पोङित्वात् क्ङिति चेत्यनेनैव निषेधसिद्धेः
जकारान्तरागसरणं व्यर्थमेवेति बोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥ । ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प. शे. टी.
५५

तद्धातावेतासायनासाराररतामिताहासिद्धः नवमूरगुनविषतीत्यादावित्याह· ऊरगुनेति· इयत तत् पूर्वं ज्ञातिभावः अन्य
था· तद्विशेषणाभावेनिमित्तताभावान्न तत्वाभावापत्तेः नत्वत्रप्रवृत्ति· द्विर्वचनेचीत्यस्यप्रवृत्तिः एतेन परिभाषाद्वयमिदमपि
तिरस्कृतं वायुक्तं सुधुपास्य इत्याह वनयाम्प्रा तद्दोषस्यज्ञापकाद्वारणमितिभ्रान्तोक्तम्· एक परिभाषापक्षेपिमायिकमे
तद्रूपवशात्क्वचिदाश्रीयते क्वचिन्नेत्याद्योक्तेः उक्तज्ञापकसिद्धपरिभाषान्तरमित्यनोक्तेर्वायास्तमुक्तमुक्तेभाष्य· अस्या

ऊरगुन्नविषतीत्यादिसिद्धये [illegible] कार्यमनुभवन्तीति· अत्र हि द्विर्वचनेचीति तु शास्त्रस्य द्वित्वमन्य
थासन्न ऊरितिस्य षष्ठीत्वात्तन्नंतस्य कार्यित्वेन सो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्प्रवृत्तिर्नस्यात्। वस्तुतः
समवायिकारणनिमित्तकारणयो [illegible] इस्य सकललोकतंत्रप्रसिद्धत्यात्तस्य तत्वेनाश्रयणाभा
वेननेयाज्ञापकसाध्या· अतएवाहिः प्रयुक्तः साहितस्य तत्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं द्योतयती।
द्विर्वचनेचीत्यत्रैध्वनयितेति भाष्ये

तुक्तेश्च व्याकरणेपि कार्यिणोपादिष्टस्यैव निमित्तत्वं व्यवहाराच्च· न चारिरिषतीत्यादाविस्तथा उपश्लेषस्य समीपसंबंध
रूपस्य भेदान्निबंधनत्वात्तन्न इत्यनयत्रसिद्धांतमाह· वस्तुतइति अस्य तत्वमित्यत्रान्वयः· तं ज्ञेति न्यायदृशाहेत्यर्थः।
तस्य समवायीकारणस्य तत्वेन· निमित्तकारणत्वेन· अतएव· अज्ञापकसाध्यताहेव· हेतोः सकललोकतंत्रप्रसि
द्धमेवतस्य· ध्वनितेयेति· तत्र हि जेघ्रीयते इध्मीयते इत्येतद्वारकार्ये [illegible] णस्य रूपातिदेशज्ञापकतोक्ता· तेनयथाध्वनिता

२ते

अथसंज्ञाप्रसंगादेवसंज्ञाकर्मकेसंज्ञिविशेषोद्देश्यकेविधौविचार इति ध्वनयन्नाह· ननुप्रणीति· दाधेर्नस्यादिति· नप्रसंरूपमितितद्
ग्रहणेनसमुदायस्यादाद्रूपत्वादेकैकस्यचानर्थकत्वात्· तथाचरणत्वेन स्यादिति भावः इदंचमुख्यकार्यकालपक्षेद्वितीयस्तु
यत्नएवेत्युक्तम्· संग्राहकवाक्येऽत्रवर्ञ्जुचवनस्यलोपेऽपिलक्ष्यसंस्कारवाक्येतदनुपयोगादाह· यामिति· एतत्परिभाषाजन्यंतद्विषय
सूत्रेकार्यित्वेननिर्दिष्टमित्यर्थः· अस्यतत्पदार्थरूपेणान्वयः· तस्यतत्रोद्देश्यताचयथाकथंचिन्नतुतत्सूत्रोपात्ततावच्छेदकरूपेणे
त्याग्रह इतिभावः· आगमस्तस्यस्य इत्यादिः· तद्गुणीभूतस्तस्यावयव इत्यादिः· अस्यैवव्याख्याशास्त्रेणेति· आद्यंतौ टकितौ

ननुप्रणिदापयतीत्यादौ द्घुरूपस्यविधीयमानाघुसंज्ञा दाधेर्नस्यादतआह· यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन
गृह्यन्ते· यमुद्दिश्ययआगमोविहितः सतद्गुणीभूतः शास्त्रेणतदवयवत्वेनबोधितस्तद्ग्रहणेनतद्ग्राहकेणतद्
बोधकेनशब्देनगृह्यते [illegible] बोध्यतइत्यर्थः· नचतद्गुणीभूता इत्यस्यबीजकथनम्· लोकेपीहदेवदत्तस्या
ङ्गाधिक्येतद्विशिष्टस्यैवदेवदत्तग्रहणेनग्रहणंदृश्यते ॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यादिनेत्यर्थः· ननुग्रहणमुच्चारणंज्ञानंवानहितेनतस्यग्रहणंसंभवतीत्यतआह· तद्ग्राहकेति· ननुतद्ग्राहकेणाभ्योत्रेणतद्ग्रहणेऽपिभ
कृतेष्टासिद्धिरतआह नबोधेति· ननुएवमपितेनोच्चारणसंभवोऽतआह· बोध्यतइति· समुदायइतिशेषः इदमेवध्वनयितुंअस्या
लोकन्यायसिद्धत्वंप्रतिपादयन्तुतत्साधकतयाविशेषणंसफलयति नचेति तेनेनतद्बोधनेनेत्यर्थः· परिभाषायामित्यर्थइतिक
श्चित्· तद्गुणीभूतइतिपाठेऽप्यत्रैस[illegible]व्याख्यानेइत्यर्थः· अनेनपरिभाषास्थस्यापितदित्यस्यायम्· तदेवाह· लोकेपीति· अ
पिशब्दसमुच्चायकः· तद्विशिष्टस्यतेनोक्तार्थसिद्धिः· एवंननूहितग्राहृतिः ॥४॥
एवंशास्त्रैकपदेतार्थेनयत्न [illegible] घोते-५+

ननु पदागमा इत्त्वस्य यथा कथंचित्संबंधिन आगमास्तद्वयवा इत्याद्येवार्थोऽस्तु तस्माद्यमुडिति घुत्वाभिति रेफस्यय
याकथंचित् घुसंज्ञासूत्रोपात्तद्रमुङिरूपाविधानात् अतएव नैरन्तर्यं न अन्यथा रेफस्य ह्रस्वरिणकाराद्यवयवत्वबोध
नेनावयवस्य समुदायावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वेन नद्यवयवत्वस्य रेफे सत्त्वेन तदापत्तिरिति भावः नन्वेवमप्यन्यत्रातिप्र

यमुङिरूपविहितइत्युक्तेः अतिहारयतीत्यादौ नद्यादिरिस्यस्य घुत्वम् आनेमुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादे
षाऽनित्या अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुक्यनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे कृते
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव तेन हि द्वितीये त्याद्यौ य णादिन ॥४॥

॥४॥

संगस्तद्वस्थ एवातआह आनेमुगिमिति अन्यथा अनित्यत्वंनंगीकारे विशिष्ट अमः अकृत्वेन ग्रहणाकारेण सह
विशेष तेन एतदनित्यत्वेन अस्योभयत्रान्वयः नह्ययोपाहानान्वयोक्तिः अन्यथा द्वितीये इमत्रांतरंगत्वात् घुटि द्वितीये श्रीशिवाधीनः
ऽनपातद्विशिष्टस्यैवाऽवग्रहणेन ग्रहणादिरनेकाव इति यणापत्तिर्मुङ्विधानं तु पाक्षिक यत्र यश्रवणेन सफलम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जहार इति· ननु अनिद्राव्यतीत्यतोऽत्र को विशेष इति चेच्छृणु· तत्र घु संज्ञा सूत्रोपात्तो ह्रस्वेन रेफस्य विधानं त्वत्र तु आत औ णल
सूत्रोपात्ताकारो ह्रस्वेन रेफस्य विधानम्· धातुपदस्यानुवृत्तेरसंभवात् णल इत्यनेनाक्षेपितस्य पार्थकेन आकारो वि
शेषणं तया वाऽन्वयसंभवात्· आक्षिप्तस्य विशेषणत्वस्येवांगीकारेणासंभवतीति न्यायानंगीकारात्· वक्ष्यमाणरीत्या
ऽन्यथानुपपत्त्यभावाच्च· अंगसंज्ञानिमित्तं णल इत्यर्थेनांगस्येति तु यद्यपि तन्मेव न तु पंचम्यंतमितिस्य ष्ठभाष्याद्यभिति·

जहारेत्याद्यावात औ णलितिवचनं न चैकारादेर्वर्णस्य वर्णांतरस्यावयवः॥७॥

एतेनानित्यत्वमनभिप्रेत्य विष्ठि इत्युरित्याद्ये हलादिः शेषेणानुक्तो निवृत्तिः स्यादित्येवं दोषाः न पिधाय मनुत ताः पूरासेन यथा
कथंचित्समाधिं कुर्वन्तीरदेवादिर्यः सुरोऽनया हात्तत्वे सिद्धे उदात्तविधानमागमानुदात्तत्वं ज्ञापयतीति वेदन्यॉन्त्यपरास्तः
आनित्यत्वेनतत्राप्रवृत्तेः· आद्युदुक्तरीत्या परिभाषाया अप्रवृत्तेरेवाभावात्· एवं तेभूयासमित्याद्यौ तस्य चारितार्थ्यात्· तस्य
पस्तु प्रपिलस्य स्थाने आद्युदात्तः संभवतीत्येवमर्थादुत्यद्यमानस्यैवाद्युदात्तत्वेपात्तत्रय दागमाद् इत्यस्याप्रवाहविष
या पाश्च प्रवृत्साय यस्तु दुदात्तत्वस्य दोषेर्लभ्याद्वेतिदिक्॥४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्र·को·टी· ७

कथमिति· आरवाया: आरवं तस्य द्वयपवत्वप्रकारादेश्यमादिति भावः· नन्वासिद्धपदपस्य वचनसहस्रेणापि पथोधनइवव मता ह· तस्य चेति· अवयवत्वस्य चेत्यर्थः· अन्यथा त्वशोभः अनुपपन्नानैव विनाप्पीतिन्यायादिति भावः। वर्णग्रहणेऽति· यथा कथं वि वर्णग्रहणइत्यर्थः। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्· अतएवाहदीर्घेइत्यादौ नदोषइतिभावः। अर्थेसिद्धंतभूते· इत्य त्र· इत्यादौ· नास्येति· चित्स्वरंबाधित्वापरत्वादिष्ट इत्यादिः उपदेशेति· अकारांतोपदिश्यमानेत्यर्थः· स्वरविधौ तथैवासिद्धं

कथमितिवाच्यम्· वचनेनावयवत्वबोधनात्· तस्य चावयवस्यादर्शपर्यवसानं बोध्यम्· न चोक्त ज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्यासप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्· आनेमुगिति सूत्रभाष्ये अकारस्यागावयवस्य मुगित्यर्थे पच्यमानइत्यत्र तास्यनुदात्तेदिति स्वरेण स्यादित्याशंक्य ह्युपदेश अभक्तस्य ग्रहणेन ग्राहीष्य

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्निङोः

नइत्युक्तेरसंगत्या

नितत्वात्· अतएवहि मोहयइत्यादौ नानुदात्तत्वं मुगागमे तु व्यपदेशिवद्भावो बोध्यः· तत्रत्यकैयटस्तु चिंत्यएवेति स्पष्टमुद्योते· तेनचैव· अत्रयतस्तद्गणोऽतस्तद्बोधकशब्देनसमुदायो ग्रहीष्यते इत्यर्थो बोध्यः। ग्रहीष्यते इतितु चिंत्यएवह भावेरूपम्· एवं वर्णस्य विशेषणत्वे नाभ्यपरेण एतदप्रवृत्तौ दोषमुक्त्वा विशेष्यत्वेनान्वयपरेण तत्र तमाह॥

किंच ऽ मंतेति · अर्थेसिद्धं नमूते · आदिना कथन्नास्ते इत्यादि परिग्रहः ऽ मुडागमेस्त्वेति · नुडागमेकारेण तेनार्थः
तस्य · पूर्वत्वेनापदांतत्वेनानिषेधासहत्तेरितिभावः घनस्यापि आगमनकारस्यापिनिषेधइत्यस्य भाष्यसमनेनानुप
नतु भाष्ये पदांतभक्तः पदांतग्रहणेन ग्राहिष्यते इति उक्तं तत् कथं पदागमा इत्यनयोक्तरीत्या समुदायस्य पदांतत्वात् इत्यत्र पदांत इति
केवलागमनकारस्य तत्त्वाभावात् न त्वं तु नस्याप्यस्तीत्येतद्विहीनयावेति · वस्तुस्थितौ वाक्यालंकारे वा · क्वचिन्निश्चयः पाठः

किंच ऽ मंत पदावयवस्य नुट् स्यान्नरस्य ऽ मोऽमुडित्यर्थेकुर्वन्नास्ते इत्यादौ ऽ मुडागमेणा
त्वप्राप्तिमाशंक्य पदागमा इति न्याये नांघनस्यापि प दांतपदेन ग्रहणात्पदांतस्येति निषेधः ·
इत्यनया च परिभाषया आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इत्याशयकः ऽ मुडुक्तन्नस्थभा ष्यसंगतेश्च

अपिर्भिन्नक्रमः · आगमानामित्यत्र योज्यः · तेन समुदायसमुच्चयः । अयं भावः परिभाषायां गृहीतं न इति पाठः · यदागमास्तद्गु
णीभूतास्तद्ग्रहणेन आगमिग्राहकधर्मेणागृहीतं तेज्ञानविषयीक्रियंते तथा च · आगमीयेन धर्मेणागृहीतेन तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकध
र्मेण यमुद्दिश्य विहिता आगमा यतस्तद्गुणीभूता अतस्ते परिच्छिन्नं तेऽपि नातिदिश्यन्ते अपीत्यस्यार्थः · यमुद्दिश्य तस्यार्थस्तु मा गुणको
वा · आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन भाष्यते परिभाषाप्रवृत्तिविषये आगमविधानस्य विधीनुरोधे पदागमस्यापि तद्धर्मवैशिष्ट्येन ग्रहणानि
तिया वत् · आगमीयेन येन शब्देन बोध्यते तेन तेन शब्देनागमस्य समुदायस्य च बोधानुरोधेन बोधनमिति फलितोऽर्थः · स्वसागुक्तो

वपदे ऽ गुल्मादिष्वनत्तार कर्णनात् · इदं भाष्यमप्यनागम
कमिति · इत्याशयकेनापि भाष्यविशेषणमसंगतेरितिनिश्चयः पाठः ॥

मूले · तन्न समुदायस्य तेन बोधनं लोकन्यायसिद्धं कर्म ·
आगमस्य तेन बोधनमपि लोकन्यायसिद्धम् · अंगुल्यादि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नतु ह्रस्वात्परपदादेवयवङमः परस्याजादेः परस्यैतदाख्यानस्य वर्तितुं तत्त्वेनास्यैकदेशग्रहणं तावलंबनकत्वेनासिद्धं
तत्वान्नायं दोषोऽतआह किञ्च गुणादेरिति अन्यथेति विशिष्टेन दृभावेऽदित्यर्थः सर्वज्ञोन रतस्याभावस्य तुल्यत्वात् इति भावः
तस्वेति विशिष्टेन देवरूपेत्यर्थः यत इत्यादिः विशिष्टेनत्वेसंमतिमप्याह अत एवेति विशिष्यस्मिन्तां देवेत्यर्थः भाष्यमिति

किंच गुणादेरपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येकत्वम् अन्यथा अन्नकारस्य गुणवृद्धी अराराववेतिनियमोन
स्यात् तद्ग्रहणेग्रहणे तन्द्रहृत्तोनसंगच्छते अत एव वरहाभ्यामितिसूत्रेभाष्ये गुणो भवति वृद्धि
र्भवतीतिरेफ[illegible]शिरागुणवृद्धिसंज्ञको भिनिर्वर्त्तत इति अत एव नेऽट रोरनिटीत्यादि चरितार्थम्॥

संगच्छते इति दोषान्तरे वाह गुण इति यत्तु भ्रांतादय नेटीत्यादिज्ञापकमात्रसाध्येयमिति तन्न लोकन्यायसिद्धत्व
स्योक्तत्वात् नदध्वन यन्नाह अत एवेति तयापरिभाषयागीकारादेवेत्यर्थः। अन्यथापठनं कारयितव्यमित्यादाविडाय
महितत्वादेवृद्धिगल्लोपयोरप्राप्त्या किं निषेधार्थेतिभावः आदिना ऽधरारणीत्यादिनिर्देशपरिग्रहः॥४॥ ॥छ॥
तथा वा पसूत्रादिनिषेधाद्रूपमनिटीतिनिषेधकचरिता (प्रामि) र्थमित्यर्थो बोध्यः तदादिग्रहणं स्यादितिवार्त्तिकसिद्धत्वादधहारीति नेन सति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नन्वनागमकानां सागमकाः आदेशा इति सिद्धान्तात् स्थानिवद्भावप्राप्तेः इत्यादि निषेधार्थतया नेटीत्यादेः साफल्यमिति कथमेतज्ज्ञापकत्वं तयोः किं च समुदायस्य तत्वनित्यं स्वरूपाव्यर्थ्यं तेनैव गतार्थत्वादित्यत आह अनागमकानामिति · अयमर्थः इत्यस्य कर्तव्येतीत्यत्रान्वयः यथाश्रुतार्थस्यागेवीजयतिप्राइत्यादिपूर्वकमन्त्रहेतु महार्धधातुकेत्यादिकल्पनेनैव संततेनं तथा च स्यादेतौ त्वतीया अनुप

अनागमकानां सागमकाः ॥ देशा इत्यस्यत्वयमर्थः आर्द्धधातुकस्येडागमस्त्वर्थे ज्ञाते [illegible]निति
वशादेश्यागमविधानानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनैव इति बुद्धिसंसर्गसेऽर्द्धबुद्धेः क
[illegible]ती · एवं चादेशेष्विवागमेष्वपि बुद्धिविपरिणाम इति ननित्यत्वहानि ॥ ७ ॥ ॥ ॥ छ ॥

पन्यास भेदेत्यतीयात इत्यभिन्नायां अर्थापत्तिस्तन्मूलके त्यर्थः । अनुपपत्त्यर्थापत्तीति पाठस्तु सुगमः यद्वा कल्पनार्थान्तस्यां हेतुत्वेनान्वय इति यथाश्रुतं तदपि साधुः अर्थापत्तीति कल्पकप्रमाणोपन्यासः · वाक्यान्तरेपि · तद्रहितार्द्धधातुकबुद्धेः सार्द्धधातुक बुद्धिरित्यादि रूपेत्यादिः · एवं चेति · बुद्धिविपरिणामस्वीकारे चेत्यर्थः आपि · आगमेष्वपि · विपरिणाम इत्यस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५·श्री·दी·२४

नन्वस्त्वेव तथापि तेनागतार्थत्वादिति इवस्थमेवस्थमेवाताह· स्थानिवदिति· साक्षादिति· हलोविधेस्त्वादिहनेति भावः ननु बुद्धि
विपरिणामस्य तत्रापि सत्वाद् विशेषः तत्राह· किंचैवमिति· रेदृशादेशस्य तत्र ग्रहणे स्यतीत्यर्थः। यतः स्थानिवद्भावेन सर्वे
तिशेषः· स्थानिबुध्यैव कार्यप्रवृत्त्येति परिभाषया प्राप्ताभ्यो हेतुः तस्य तद्बुध्या कार्यकरणे निर्दिश्यमानस्यैव जायमानत्वप्र

स्थानिवत्सूत्रेव ने दृशादेशग्रहणम्· साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्यान्यादेशाभावेवारितार्थात्· किंचैवं
सति स्थानिबुध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्रवृत्त्याऽऽगमागन्तहितस्यापि बाधा
देशापत्यालावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासंगतिः स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानपरिभाषा
प्रवृत्तौ तु निरस्तराणामित्यत्र परत तिस्याद्देशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमात्रांशसक्त इति न्यायेन समाधान

१५ लाभावात्तदप्राप्तिरिति भावः। अप्राप्तेऽपि यद्वित्वादावितिशेषः ननु तद्बुद्धिविषयत्वेन तत्वेपि वस्तुतः स्वरूपसन्निर्दिश्य
मानत्वं न तत्र समुदायस्येति नोक्तदोषो निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाप्रवृत्त्या अपि द्वित्वविध्यागमस्थलविशेषस्य स्वफलो
नाह· स्थानिवदिति· परत्वाद्धि इयन्याद्देशापेक्षयत्वादिः संगतिरिति· निर्दिश्यमानेतिन्यायेन शंकायाऽऽवाभावाद्ज्ञानेनतत्कर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु एतावता नहविषये न हअहृत्तिसिद्धावुडिविपरिणामस्यो भयत्रतुल्यत्वेनाविशेषात् किंचैवं सती तिहोषापत्त्यापत्र्यश्रोतस्थान्यादेशाभा
वेन प्रयोगनिर्वाहस्तादृशस्यादेशस्यतत्र ग्रहणं नानुमाकादेशस्येति सिद्धम्॰ तथा सति स्कृरित्यादौ दोषापत्तिरत आह॰ स्कृरिति॰ नहंतेति॰
निमित्तानुपपत्तिम् कथ्यत्याह॰ स्वार्थवत्त्वे वेस्थान्यादेशभावविश्रान्तेः शास्त्रस्वपविशेष्यमादाय वर्णग्रहणे तदंतग्रहणमिति भावः। वाक्य

स्कृरित्यादौ तु स्थानेषष्ठी निर्दिशा तदंतपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदा देशपरत्वेनादेशग्रहणसा
मर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः॥

स्थैव॰ स्कृदित्यादौ च॰ इदं च मध्यमणिन्यायेनान्वेति॰ एवेनापठितागमस्थलीयानुमानिकवाक्यसदृशवाक्यावृत्तिः॰ स्थाने
शग्रहणेति॰ स्थानिवदित्युक्त्यैव संबंधिशब्दमहिम्नाऽऽदेशाक्षेपे सिद्धे॰ पुनरादेशग्रहणस्य सामर्थ्यादित्यर्थः॰ तस्य॰ तादृशसमुदा
यादेशस्य तथात्वश्रौतस्थान्यादेशभावेनानुपपत्तिमूलकतया कल्पमानतादृशस्थान्यादेशभावे च तत्स्वरूपनिर्वत्वागमस्थली
येतयेति फलितमिति नोक्तदोषद्वयमिति बोध्यम्॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वेवमपि श्रौतस्थाल्यादेशाभावस्योद्दिष्टत्यागमात्र एवः परेत्यादीनामसंगतिवक्तुं नावयवावयविभावस्य न त्यागा द्दृष्टागमाद्इत्य
स्यासंगतिरेवातआह· आनुमानिकेति· यद्येत्यादिः नासंगतिरिति· तथा ऽत्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्यागइति यद्दृष्टागमाद्इत्ये
तत्वहृत्नीरव्यास्तैवेति प्रतिज्ञापयतीत्याह नहे यइति शेषः· अन्यथा आनुमानिके साहित्यग्रंथस्यप्रकृतात्तु पयुक्तत्वंस्य स्पष्टमेव· आसंगि
कत्वकल्पनापक्षपातहीत्यमेवोचितमिति बोध्यम्· ननु अत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेतितत्र अनागमकानामित्यादिव्यवहारासंगतेः·

आनुमानिकस्थाल्यादेशाभावकत्वं नेपि श्रौतस्थाल्यादेशाभावस्य न त्यागइत्येव· परस्मिन्नि
स्यादेर्नासंगतिः· एतेन यद्दृष्टागमा इति परिभाषास्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम्॥

किंच निरवयवकृतबुद्धिनिमज्जनसावयववृत्त्युन्मज्जने नागमत्वव्यवहारस्यापि निर्बाधत्वात्· किंच नित्यत्वरक्षणायेत्यादित्याहपि
वस्त्रवाणीपयुञ्जिविपरिणाममात्रस्वीकारेणसमुदायैकोगेणादेशत्वव्यवहारेण अवयवेनद्यगमोनयुक्तः भिन्ननिष्ठत्वेनाविरो
धादितिदिक्· तद्ध्वनयन्नाह· एतेनेति· उक्तरीत्या न यो भिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थः॥४॥ ॥ ७॥ ७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इदंसर्वसमूलपति· एतत्सर्वमिति· परिभाषा तद्व्याख्यानमनागमकानामित्यादिसर्वं चेत्यर्थः· तत्र हि अमिदं इत्यतीत्वादेन्तदभा
वायकृतंसमानदशादृष्टप्रतिषेधे इति वार्त्तिकमर्थवदुहरा परिभाषा खंडयित्वा प्रणिहापयतीत्यत्र तयेवाख्यामिमाडांकयनावाऽर्थव
तोद्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्या धुक्तानित्येष्वागमशासनमयुक्तमित्याडंक्यानित्येष्वादेशशासनं यथावृद्धि
विपरिणामेन तथाऽत्रापि स्थाङ्ग्येनादेशास्तर्हीमे भविष्यति· अनागमकानां सागमकास्तत्कथं सर्वे सर्वपदेसाद्युक्तम्· आदे

एतत्सर्वं दाधाघ्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्· ११ नन्वेवमुदस्थादित्यादावुदःस्थास्तंभोरिति पूर्व
सवर्णापत्तिरताह· निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति· १२ षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमावर्तते तेन षष्ठि
तीयस्यायमर्थः॥

शादेत्वादेरिमे आगमत्वेन व्यवहृतिषमाणाऽपि तथाविधीयमानाऽप्यादेशास्तत्स्थदशा भविष्यन्तीत्यर्थ इति बोध्यम्·
११ एवं यद्यागमाइत्यंगीकारे· अनेन पूर्वसंगतिरुक्ता· नेयं ज्ञापकलोकतंत्रांतरस्थन्यायसिद्धा किंतु सूत्रार्थभूतेत्या
ह· षष्ठीति· यद्यपि षष्ठीस्थानेइति सूत्रं प्रसिद्धार्थकं नापेक्षितं तदविनैवांतरंगत्वादिना अत्र शास्त्रे ताहशस्थले सर्वत्रास्थ
नसंबंधलाभात्· तथा वानर्थक्यात्स्येवा पमर्थ इति भाष्ये उक्तम्· सीरदेवादिभिरपि तथैवोक्तम्· तथाप्यबुध[illegible]धना
गमतावलंबेन हावर्त्तत इति· तत्र एवकस्य प्रसिद्धार्थकत्वादाह· तत्रेति· तयोर्मध्ये इत्यर्थः स्थायंवक्ष्या[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमेवाह यच्छ्रुतमित्यादि इतीत्यंतेन प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषया षष्ठीपदेन तदंतग्रहणमाह यच्छ्रुतमितिश्रा
प्याहारणात् स्याह निर्दिश्यमानेति तदर्थमाह उच्चार्येति ननु सूत्राद्युच्चार्यमाणस्य न तत्संबंधः। किंतु प्रयोगस्थस्येत्याह उच्चा
र्येति सर्ववाक्यमिति न्यायात्सामर्थ्यात्परिभाषायाः फलवतीत्याह एवेति नन्वेवमुपदेशस्थात् इत्यादि सिद्धावपि प्र
तिस्य इत्यादौ दोषो नाह निर्दिश्यमानेति उच्चार्यमाणसजातीयावयवरूपमेवेत्यर्थः इदम प्यध्याहारलभ्यमुपदे
उद्दस्थादित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः। स्थानस्य संबंधत्वे स्थान्यत्र प्रतिपादित्वाद्दाह स्थानेनेति

यच्छ्रुतं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबंधेन प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धम्॥ ७॥ ॥ ॥ ॥

निवर्त्यनिवर्तकभावेनेत्यर्थः योगेति कर्मणि षष्ठीत्याह युज्यत इति एव व्यावर्त्यमाह नेति प्रतीयमानेम् प्रती
यमानसजातीयम् प्रतीयमानसजातीयावयवरूपमेवेत्यर्थः इति तेनेदमिति पाठः। इत्यर्थस्तेनेदमित्यपाठः तेनेद
मिति उक्तार्थकतत्सूत्रेणोक्तवचनं समूलमित्यर्थः यद्वा उभयत्रार्थ इत्येव पाठः अग्रिमस्योक्तवचनरूप इत्यर्थ [illegible]धीनः
स्तदेवाह यच्छ्रुतमित्यादिसिद्धमित्यंतेन इत्यर्थ इति द्वितीयसूत्रस्येति भावः अन्यत्सर्वं प्राग्वत्॥४॥ ॥४॥ ॥छ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२९५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प.शे श्रीमद्गुरुगणपतिशारदाम्बाभ्यो नमः नत्वा गणपतिं देवं नृसिंहं कमलायुतम् तातं शंभुं प्रसंख्य गां कृष्णदेवं
१ तथाग्रजम् १ शास्त्रप्रवर्तकाचार्यान्पाणिनिप्रभृतीन्मुनीन् बालंभट्टाभिधं पायगुंडोपाख्यं परं गुरुम्
२ दोषाद्यैर्येरितैर्मन्यैः परिभाषेंदुशेखरे दत्तास्तान्सम्यगुद्धृत्य मन्नुदेवेन चिंत्यते ३ शिष्टशिक्षार्थे
प्रसंगतोऽन्येषां मंगलाय च स्वोपास्यदेवतानतिमुपनिबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते नत्वा सांबशिवमि
ति अंबा शब्देन प्रकृतिर्माया सहितम् शेते यस्मिन् जगदिति व्युत्पत्त्या जगत्त्वयाधिकरणम् बृंहते वर्द्ध
यति प्रजा मिथ्येत भोवितरण्यर्थान् बृंहते मेति निप्रजावद्वंक मिति पदत्रयेण सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तस्य बोधिते
म् यद्वा निराकारस्वरूपेणासायसंभवात्सांबशिवमिति तथा च तेन सृष्ट्याद्यर्थे साक्षात्सांबशिवा
कारत्वमेव स्वस्य कल्पितम् कल्पितेन च शिवाकारेण स्वोपयोगाय विष्ण्वाद्याकारकल्पनमिति शिवस्वरूपके टमः
ण प्राधान्यं बोधितम् नागेश इति पद्यधात्मनाम गुरोर्नामे सुक्तेः स्वनामग्रहणं स्वस्य निषिद्धं तथापि १

प्रत्यभिवाद इति सूत्रस्य भाष्ये कैय्यटः प्रामाण्येन नामग्राहमभिवादये इति धर्मशास्त्रप्रामाण्येन च स्वा
मान्यनिषेधस्यैवैषनामग्रहणातिरिक्तविषयकत्वकल्पनात् यागीया हिंसा विधिना न हिंस्यादिति
सामान्यनिषेधस्येव हिंसातिरिक्तविषयकत्वकल्पनवत् स्वकीयं तु वृत्तेये स्वनामग्रहणस्याशिष्टा
चारानुगृहीतस्य तद्दोषकत्वम् स्यात् तु मितिद्वा एवं च धृत्वं प्रकृते प्यस्येवेति न दोषः यद्वा उक्तनिषेधस्य पारि
भाषिकं नामविषयत्वं न यौगिकनामविषयत्वं रूढिर्बलवत्त्वात् अत एव गोनर्दीय आहेति भाष्यकारस्य
यौगिकस्वनामग्रहणं संगच्छते प्रकृते च नागेशः प्रवर्तकोपस्येति यौगिकत्वान्न निषेधप्रवृत्तिः तेन
च भाष्यस्थितसिद्धांतानामेवात्र विषयतानतिज्ञात्स्वनामेव चाचाधिकारितेति सूचितम् यद्वा-मयाक्रि
यत इत्यनुक्त्वा नागेशः कुरुत इति तादृश्योक्तौ त्वाऽहंकृतिनिरासः एवं च सम प्रयोजनं नामग्रहणमिति न नि
षेधप्रवृत्तिः अहंकृतिनिरासरूपफलस्य स्वात्मगामित्वात्कुरुत इत्यात्मनेपदं होपयत्ति रिति तु न सम्यक् दृष्टि

प॰शे॰ तस्य प्रत्यवायाभावस्यैवापुरुषार्थत्वेनानुद्देश्यत्वेनाफलत्वात् प्रथमपुरुषफलतायास्तस्मि
२ न्नकुंशकात्वेष्यात्मनेपदफलतायास्तस्मिन्नसंभवात्कुरुत इतिनतुग्रंथकरणफलस्यसुखबोध
रूपस्यवालानामिष्टत्वेनेनपरनिष्ठत्वबोधनादात्मनिष्ठत्वाभावात्मनेपदाप्राप्तिरितिचेत् नकाव्य
कर्त्तरिकाव्यंयशसेऽर्थकृतइतिकाव्यप्रकाशबोधितयशःप्राप्त्यादिरूपफलस्यैवग्रंथकर्त्तर्यपियशः
प्राप्त्यादिरूपफलस्यस्वगतस्यैवार्थप्रकारकरूपस्यवालौकिकफलस्योद्देश्यत्वादात्मनेपदसिद्धेः
घटायोन्मीलितमितिन्यायेनसुखबोधस्यपरनिष्ठत्वमपीत्याह वालानामिति मिपरिभाषेंदुशेखर
मितिपदव्याख्यानंतुगदातोऽवसेयम् ।व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणम् तेना
णुदिति व्याख्यानेनेत्यर्थः परंतुव्याख्यानस्यदुर्ज्ञेयत्वादगतिकगतित्वात्तत्रतत्रज्ञापकोपन्यासो रामः
पि यथाऽणुदित्सूत्रेपरेणप्रत्याहारेउकारदितिनपरकरणंज्ञापकमुक्तं शाब्दरत्नेतथाहि पूर्वेण २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रत्याहारे ॠकारस्याग्रहणात्त्वाभावात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तन्निष्फलम् नचतपरसूत्रेण ऌकार
ग्रहणार्थं तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषया ॠकारस्य स्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावादि
ति व्यर्थं सत्स्वरेण प्रत्याहारेज्ञापकम् अधिकं तन्नैव स्यषम् यत्तु नकेसादिशे कैवतावत्तसंगच्छते
सूत्रकृन्मते ऋकारऌकारयोः सावर्ण्याभावेन तद्ग्रहणस्य दुरापास्तत्वात् तपरसूत्रे समानकाला
सवर्णानिवृत्तये सवर्णपदानुवृत्त एव रूपकत्वाद्वार्तिककृन्मते तत्संभवेप्यणुदित्सूत्रेऽणग्रहणस्य
तेन प्रत्याख्याततत्वात्पूर्वेण परेणवेतिसंदेहाभावात् एतेनोपसर्गादृतीतितत्परकरणादणुदि
त्सूत्रेऽण्ग्रहणं परेणेति नेष्युक्तं ऌकारस्य ग्रहणेन चारितार्थ्यादिति शेखरोक्तिरपि निरस्तेति तत्त्वं स्यम् उ
रणपरइति सूत्रे रप्रत्याहारस्य तवमते तत्त्वेन तस्य च तयोः सावर्ण्ये सत्त्व एव सफलत्वेन सूत्रमतेऽपि
तयोः सावर्ण्यानुमानात् सिद्धान्ते रप्रत्याहाराभावेन तस्यानुमापकत्वासंभवेप्यकोकिदीर्घे इत्येववा

प॰शे॰ चेहोतॢकार इत्येतदर्थं कृते नाकः सवर्णे इति सवर्णग्रहणेन प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव वक्तव्ये गमृ[illegible]रिति
३ तदर्थं कृते न सवर्णग्रहणेन च सूत्रमनेन तयोः सावर्ण्यं ज्ञानाच्च । केचित्तु ऌपरत्वमवक्ष्यामीति भाष्ये ८
ऌपर इति न्यासस्तात्पर्यकेण सूत्रमनेन तयोः सावर्ण्यमनुमानम् अन्यथा ऋति ऋकारेण ऌकारग्रह
णस्यैवाभावात् लपरत्वविधानवैयर्थ्यापत्तेः नहि ऌकारग्रहणमपि चोदितं भाष्ये ननु सवर्णः ग्र
हणमपरिभाष्यमाप्यमात् कृतिग्रहणादिति वार्तिके मते प्राल्कारीयता स्यात् सो सवर्णसंज्ञामात्रेण न नि
त्तारः ऌकारस्य ऋत्वजात्यनाक्रान्तत्वात् तस्मात्सावर्ण्येव च न स्यानेऌवर्णस्य ऋवर्ण्या वो वाच्यः न चैवं हो
तऌकार इत्यत्र सावर्ण्ये निमित्तकादीर्घानापत्तिरिति वाच्यम् ऌति ऌ वेति वाग्रहणेन दीर्घस्यापि स
मुच्चयेन विधानात् तथा च सावर्ण्यानंगीकारेपि ऋवर्णाद्वेनो रिति ऋकारेण ऌकारस्यापि ग्रहणेन त रामः
स्यानिकाणो लपरत्वविधाने न भाष्योपपत्तेः कथं सावर्ण्यानुमानमिति चेत् सत्यम् जातिपक्षे तथा ३

सिद्धांतस्य शब्दरत्नादौ प्रतिपादनेपि व्यपायासूचवचनद्वयप्रत्याख्यातपरं तु स्यास्य सूत्रस्य भाष्यप्र
गतिरपीतिनभाष्ययोर्विरोध इति तन्न किंपुनरत्र न्यायः सवर्णसंज्ञावचनमेवन्याय इत्याद्युप
क्रम्य यदि तर्हि ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति गुरण पर ऌकारस्यापि रपरत्वं
प्राप्नोति ऌकारस्य परत्वं रक्ष्यामित्वावश्यवक्तव्यं ऋऌ सस्यां सवर्णसंज्ञोपयोगि प्रथतंतदेव
सत्यां रपत्वबाधनार्थमिति तु स्यास्य सूत्रस्य भाष्येण सवर्णसंज्ञावचनानारंभे ऌकारग्रह
तस्यैव लपरत्ववचनस्य कर्तव्यतायाः प्रतीतेः तदारंभेनु तद्घटितस्यापीत्यन्यत् एतेन
वार्तिकमतेस्थित्वैवैतत्सा भाष्यप्रवृत्तिरित्यपास्तमिति दिक् कैश्च वार्तिकलुड्क्ता जातिपक्षेउ
कारीसाक्षऌवर्णयोः साज्ञात्यातिहे शसत्वेपि सावर्ण्यसत्वेन वार्तिककृन्मतेतत्संभवेयोग्य
स्याज्ञानविजृंभितत्वमेव प्रसुतवार्तिककृन्मतेतत्संभवेपीसुतराव्यक्तिपक्षाभिप्रायेणैवसा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प॰ शे॰ वर्णसंभवस्यत्वयावोधनात् अमरएव तुल्यास्यत्वे भाष्येतयोः स्थानभेदात् सावर्ण्यमाश्
३ क्य व्यक्तिपक्षाभिप्रायेणैव ऋऌवर्णयोः वर्णमप्रवक्तारितं एतत्स्य जातिपक्षाभिप्रायकत्वे सावे
र्ण्यमात्रेणातिस्तारात्समानजातित्वमेव विधीयते तस्माज्जातिपक्षे ऽ॥ऽत्वादृ णाभावत्तयोः स
मानजातित्वातिदेशस्य व्याक्तिपक्षेवा णदर्हणं तयोः सावर्ण्ये चेति सर्वं समञ्जसम् ननु सिद्धान्ते जाति
पक्षे तुल्यास्यमिति सवर्णसंज्ञाविधिप्रदेश एव समानजातित्वविधानमनुचितं प्रकरणाविरोधा
दिति चेन्न कात्यायनोक्तं तत्संयोगे रूपस्य स्थाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे कर्मवद्भाव एवार्थमिति द्वि
तीयाप्रकरणे कर्मवद्भावविधानस्याधिकारार्थं दर्शयेच्चाकर्मणीति षष्ठीप्रकरणे कर्मादिष्वकर्मकवद्भाव
मिति सकर्मकवद्भावविधानस्य च प्रकृतविरुद्धस्यान्यत्र दर्शनाद्दोषात् तच्चाद्येधात्वर्थभेदेव्वी रामः
ऋसाद्वितीयेशेषत्वस्तनुसर्वप्रसाध्यातम्मिसत्स्यात् उक्तं वेरूप्यकाणापत्तुल्यास्यसूत्रेणापि समान ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञापितामेवविधीयतइतितुबहुसमाधेयत्वाद्दूरूहसक्षरस्वरसाननुगुणंचेत्युपेक्षितमित्यलम्। य
थोद्देशंसंज्ञापरिभाषम् कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्मचकार्यकालपक्षेऽस्मोहस्वादित्याद्यावृत्ति य
त्तुयत्रापियथोद्देशत्वेनेपरत्वान्निपाद्योप्रवृत्तिः प्रधानसंस्कारापेक्ष्यत्वेयपादः सोऽहस्वादित्योदोस
प्तमीपंचम्युभायानिर्देशेपरत्वात्सप्तमीतिर्देशस्य। तदर्थतनमुतइतिसूत्रेऽधुनेतिवदमुनेतिवक्तव्ये
नेतिवक्तव्येनेत्युक्तेयोगविभागेतुपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाभावः कैय्यटाभिदिग्भिर्वर्णितस्तत्राश्रय
णीयोऽथवानपदांतसूत्रेत्रेयादिकानांद्विर्वचनादीनांकेषांचिद्ग्रहणेनेदुदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्ये
त्युक्तेर्वाप्रधानोपस्कारस्काणांवृत्तिनिपाद्योप्रवृत्तिरंगीकारणीयेतियथोद्देशपक्षेणैवेदंभाष्यंयो
जयामासुः तन्निस्सम् योगविभागस्यभाष्येऽदर्शनेनवार्तिकव्रलसहितसिद्धकौरवेयथ्येनचाप्रमा
णिकत्वात् द्विर्वचनादिग्रहणस्यभाष्येप्रत्याख्यानात्संवतिघरितात्यातिदेशाभांनिपाद्यंप्रवृत्तित्वाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 नार्थत्वाद्वा अत एवाग्निरित्यादौ विसर्गसिद्धिः अप्रत्ययपक्षे निषेधस्य सार्थक्यं वस्तुतः प्रत्ययपद
 स्य तत्संबंधिपरत्वेन प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्येत्यर्थस्य शब्दरत्नादौ व्यवस्थापितत्वादिति बोध्यम्। तस्मा
द्युपोद्देश्यपक्षेणेतन्भाष्ययोजनमसंगतमेव त्रिपाद्यामसिद्धत्वेन परिभाषयोस्तत्राप्रवृत्त्यापत्तेर
तः कार्यकालपक्ष एवाशंक्य समाधत्ते विप्रतिषेधसूत्र इति यत्तु एतद्दादिस्या गोमवतीत्येतन्मूलमनूप
तन्भाष्यवार्तिकविहेलडं तथाहि अमी अजाम् अत्रेत्यादौ मात्वादेरसिद्धत्वाद्यादेशः प्राप्नुवंति
अदसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञाया स्वनसामर्थ्यं कार्यकालपक्षेऽणोप्रगृह्यस्येत्येतद्देकवाक्यतायन्त्रां
तां प्रतिमीत्वादेः सिद्धत्वेन सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अतोऽयादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यो विप्रतिषेधाद्वा
कार्यकालपक्षेऽदसो मादिति सूत्रं प्लुतप्रगृह्याइत्येतद्देशस्थं परत्वाद्यादीन्बाधत इत्यदसो मादे
तिसूत्रे भाष्यवार्तिकयोरुक्तं तच्च समाधानद्वयं स्वदेशस्यागकल्पनं विना कथं संगच्छतामित्याहुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्याधिकरणकोपलब्धिविषयत्वाभावे सतितत्समवायकाधिकरणकोपलब्धिविषयत्वाद्यान्नैवंतन्नैव
मित्यनुमानप्रयोगशास्वाहुः अनवयवोहीति मूलेउपलंभपदंकर्मप्रत्ययांतंभावप्रधानम् यद्वाः
भावप्रत्ययांतमुपलब्धियोग्यंविषयतयाहेतुरितिपूर्वोक्तानुमानंफलितम् व्यर्थत्वापत्तेश्चेति नचद्र
व्यचक्षुस्संस्कारेणत्वपूर्ववार्त्तिन्येवकार्यंज्ञाप्यमेनोतरत्रातएवकाश्यादिष्वप्येषभिन्नावितिजितस्यजि
त्वंचरितार्थमितिवुक्तेणिसादावनेकांतत्वेपिगनदोषइतिवाच्यम् एवमपिगौरवंभाष्यविरोध
श्चमुख्यंदूषणमस्त्येवेत्याशयात् तदाह इदंचेति नानुवंधत्वेनमनेकांतत्वम् नचनुवंधत्वयोग्यत्व
तमनेकांतत्वेनेतिपरिभाषायेस्यान्यत्रोक्तत्वमाकथमात्मुपृथ्व्यांसिद्धिकथितेतिचेत् नदीक्षितानुरोधे
नैतदुक्तंयसत्वात् सर्वादेशस्तप्रश्लेषेणवोध्यः स्पष्टश्चायमर्थोत्वदः प्रथमनित्यासिद्धमित्येकदेशपु
क्तभाष्यव्याख्यानावसरउद्योते केयटस्याप्यत्रैवस्वरसइतितत्रैवस्पष्टम् यत्वेकांतत्वपक्षेऽनुवंध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प. शे. येऽनल्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तयेऽनुबंधानामल्व्यवहाराभावज्ञापकं शिद्ग्रहणमित्यलक्षणे खरे तन्मुधे
६ वानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेः सर्वसंमतत्वेन त्वयमपि तथैवानूदितत्वेन दोषानवकाश इति
तन्मुधेव अणुदित्सूत्रे भाष्यप्रामाण्यादुद्देश्यत्वविधेयत्वविषयतया बोधविषयतापन्नानुबंध
विनिर्मुक्ते सत्वेपि सानुबंधकनिर्देशस्यानित्यत्वादेशत्वयोरनुबंधविशिष्टेस्त्वोपात्त एव एतस्या किं
ति चगाङ्लिटिहलः श्नेइत्यादिसूत्रस्थभाष्याल्लोमेननद्विरे धातस्थपस्थापमर्थः स्थानिवत्सूत्रे शे
खरे अतएव इं यादेशे स्याग्रहो लिङोढोदादीदेश पृथक्शब्दतः स्थानिभूताल्लोऽभावेनात्रनल्विधा
वितिनिषेधाविषयत्वेन स्थानिवत्वात्सुपिचेदर्शितिदीर्घस्तलोपयोः एमायामहीदिसादौ सिद्धिः एतत्सि
द्धयेनिमित्ततावच्छेदकेदाक्षिन्नोक्तासाधारणपतिवेशो विफल एव एतेनोपस्थाप्योपस्थापकोभय रम:
वृत्तित्वेनेत्यादेः स्थान्यप्रत्यासाधारणधर्मत्वाद्यो हि स्थान्यलसाधारणोऽल्वादिर्वा स्थानल्विधावित्ति २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निषेधेन निवर्त्यत इत्युपास्तम् । नन्वेवमपि स्यान्निसंबंधीयो लिङ्द्वितीयार्थमादाय परामायाग्र
हादिसादेश सिद्धिरेव मुखे दलादिरेकमात्रवृत्तिर्यः स्यान्निसंबंधितावच्छेदको धर्म एवैतलादिणद्वा
च्छिन्नः स्यान्निसंबंध्येकारेकाररूपानुवृत्तित्वादन्निर्विधावितिनिषेधादिति चेत् सत्यम् आदेशवि
धावुपात्तस्यान्निसंबंधितावच्छेदकधर्मस्य कार्यविधावुपात्तेन निमित्ततावच्छेदकधर्मेण सह
स्वरूपेण मात्रवृत्तित्वरूपसाधारणधर्मेण वा भेद एव द्वितीयार्थमादाय निषेधप्रवृत्तेर्गौकार
एत् अत एव शेखरे द्वितीयार्थव्याख्यावसरे एवम् विवेसत्र दोषवारणाय यन्निमित्तवैकल्येस्यादि
ये कै निमित्ततावच्छेदकं कलितम साधारणमुक्तं प्रथमार्थविषये तु न सर्वत्र तयोरभेद इति न तत्रे
त्थोक्तमित्युपरिष्टाद्विवेचयिष्यामः । एतेन शब्देन्दुशेखरे इत्यस्यान्यवयवैकारवृत्तीटत्त्वस्याद्विधि
त्वेन द्वितीयार्थमादाय निषेधाय तिः वम् विवेत्याद्यावादेशसाधारणत्वाद्विनिमित्तकस्येट =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यान्यजाभिन्नत्वात्स्थानप्रतिषेधनिवृत्तये स्थान्यलसाधारणेपि नाश्रणमंगीकृतं त्वयापीति पूर्वापरवि
रोधश्चेत्यपास्तमिति दिक् सानुबंधकृतमनेजंतलम् निर्देशो स्या इति यदि तु माङ इति कृतात्ता निर्दे
शोऽनुबंधानामनेकांतत्वेज्ञापकस्तथा सस्वर्वणत्रित्यादावनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशतापात्त्यप्र
श्निरंत्यादेशत्वसिद्धिरवदातेमुख्यमिसत्रयकारस्सहेप्युतांतत्वातयापोदात्वेऽदाविनिमितिमेधसिद्धिः
गो द इत्यादौ कणोऽसा स्यप्रहास रूपन्याप्रवृत्याकेनाणोनित्यवाधसिद्धिश्चेति परिभावात्रयेव्यर्थे
तप्यलोपइत्तिसत्रस्य केपटस्याप्यनेवस्वारस्यइत्यन्येतदारिदादिबहुषुशब्देषु समीपेऽवयव
त्वारोपेण बहुव्रीहिः स्वीकार्यः अंत्यादिपदयोस्तत्रतत्रलक्षणाश्रयणेवुत्कृष्णादावगतिकगति
कृत्वाख्यानादिल्वाकोरस्तस्यलोपइतिसत्रस्यभाष्यविरोधश्चापद्येतेति माङ इत्यादीनांतस्य रिभा रामः
षार्थज्ञापकत्वेनैवसाधुत्वोक्तिर्वोध्यम् एतेनोक्तगौरवंभाष्यविरोधं च सहन्परिभाषात्रयस्वीकार ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रयुक्तक्रगौरवमसहन्निपरीतवारीमानुवर्तव्यः अनुवर्त्यस्यावेकांतत्वात्सिद्धमिति तत्र तत्र भाष्यो
क्तिस्त्वेकदेशिनइनिप्रदीपोद्योते स्पष्टम् नानुबंधकृतमसारूप्यम् विकल्पविधायकमिति विकल्पा
र्थकविभाषापदघटितज्ञापकमित्यर्थः विभाषाग्रहणज्ञापकमिति यावत् उभयगतिरिहभवति
संताशब्दंतावेति मनुकृतौ नित्संतासंख्यातृन्निमास्तीति संतप्रतिषेधोऽज्ञापकः न चार्थवद्ग्रहण
परिभाषयाऽर्थवन्निशब्दांतासंख्याग्रहणेन ताहृशी चतृन्निमानास्तीति संतमतिषेधो ज्ञापक एवेति
वाच्यम् अर्थवदनर्थकयोः तृन्निमयोस्तिशब्दयोः संभव एवैतेत्परिभाषासंचारात् विंशतिशब्दे
पिशतिप्रसयत्वेनतिशब्दस्यानर्थकत्वात् विंशादेशपक्षेतिप्रत्ययस्याप्यर्थवत्वेप्यतृन्निमत्वादन
आह शंदंतावेति गुरुचचरणयोः अतएवककथकत्वाज्ज्ञापकं नहि तृन्निमा संताशब्दंतावा संख्यास्ति
उत्तिः पतहि शब्दंतायाः प्रतिषेधं शास्तीति भाष्यहृदकि: संगच्छते यद्यपि तदृग्निमान् पञ्चापि संता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प॰शे॰ याः प्रतिषेधं शास्त्रीसादिभाष्यादर्थवद्ग्रहणाइति परिभाषासंचारेण स्वेन प्रतिषेधस्यापि तत्तापकत्वं
१ लभ्यते तेन यायापुत्रःरीसार्थवद्ग्रहण परिभाषा अत्र संचारात्स्त्रीयोत यो हृपपादितस्यापितत्संचारस्य
क्लिष्टत्वात्तद्रइतितात्पर्यम् नैवोधोपयोगीति यथा घटशब्दो घटार्थवाचक इति सामान्याज्ञानं नी
लघट इत्यादिविशेषबोधोपयोगि न तथा सर्वे सर्वार्थवाचका इति सामान्यज्ञानेन हि राम आदेश्यवाचक
इति विशेषबोधोपयोगि नेत्यर्थः तादृशसामान्यज्ञानस्यार्थाइत्येवं सामान्योपस्थिति द्वारा नादरा
सामान्याकारबोधजनकत्वस्यैव सर्वो विष्णुमयं जगदित्यादितो घटो विष्णुमयः परो विष्णुम
य इत्यादिबोधो विशेषधर्मावच्छिन्नोपस्थितेरभावेन सार्वजनीनानुभवविरुद्ध एवं सर्वशब्दाद्दृष्टु
व्यापकतापा एवं वि स्फोप्रतीतेः वैश्ट्रोदधि भुंक्ते मैत्रः स्त्रीरं देवदेवदत्तश्चोदनं यज्ञदत्तस्तु सर्वमि राम:
त्यादौ तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव बोधो न तु व्यापकतया विशेषधर्मानुपस्थि १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नावेवव्यापकतायास्तदर्थत्वादिसम्पन्नस्य हंम् एतेनेदं चिसंघटा इति सान्याकारस्यतस्यबोधोपयोजि
गित्वदर्शनात्वनालपीतादिव्यक्तिविशेषबोधः प्रकरणादिसहकारेण शक्तेरवच्छेदादिति चेत्समं प्रकृते
पि सर्वे विष्णुमयं जगदित्यादौ सर्वादिशब्दोपस्थितेर्थगत्यंतराभावाच्चेत्यपास्तम् अनेकशक्त्यावच्छे
दकत्वे तस्यैकशक्ततावच्छेदकत्वकल्पनानार्थकत्वस्य घटादिशब्देऽभावेन प्रकरणादेरभिधानियाम
काभावाच्च अत एव विरोधिता या उदाहरणप्रसंगे रामार्जुनाविति मा चोक्तमुदाहरणमन्योन्याश्रयेण सं
खंड्यतस्मादन्यतरस्य प्रहस्यव्यवस्थितार्थत्व एवस्मृतत्वद्विरोधप्रतिसंधानान्नानार्थयदस्याभिधानि
यमनमितिएम एवणयोरिसुदाहरणं भवितुमर्हतीति तिरसं गंगाधरकृतः व्यक्त्यभिप्रायेण नानार्थक
त्वस्वीकारेव्यवस्थितार्थकशब्दाप्रसिद्धिः काव्यप्रदीपकाए अभि पंचमोल्लासे व्यंजनाव्यवस्थापनस
त्तावेवा च्यव्यंग्ययोर्नियतत्वानियतत्वरूपवैधर्म्यकथनप्रसंगे पटादिशब्दावाच्यस्य व्यवस्थितत्वेना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प.शे. नार्थकसैंधवादिशब्दवाच्यस्यार्थस्याव्यवस्थितत्वंस्त्रीचक्षुः किंच अनेकधर्मावच्छिन्नानांशब्दादप
१० स्थितौक्तृतात्पर्यमितिसंदेहेप्रकरणादितात्पर्यनिर्णायकंनानार्थशब्दस्थले घट इत्यादौतुघटत्वेन
वसर्वेषामुपस्थितेर्नीलघटत्वादेरूपस्यापकाभावेनतात्पर्यसंदेहाभावादानेर्णायकंप्रकरणादि
नीलघटत्वादिविशेषरूपेणगृहीतशक्तिकप्रतिप्रकरणादिसहकारेणघट इतिज्ञानस्यविशेषवि
षयकत्वमस्त्येवेतिसंक्षेपः नहिकार्य्यान्तिमितनयाऽऽश्रीयते अतिशयार्थकेनेनितोऽतिशयितका
र्यंवान्निमितत्वेननाश्रीयत इत्यर्थलाभात्फलितंकार्यमनुभवन्नितिनतूर्णुनविषतीत्यत्रैसशब्देस्वे
वशयितरीत्यत्रऽितः शी शब्दस्यसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिगंतांगस्यगुणविधानात्कार्यानुभवा
भावः इकारेकार्यानुभवसत्वेपिदि.त्वाभावस्तस्यसमुदायानुबंधत्वादितिकथंविशिष्टपरिभाषाज्ञा प.भः
पकत्वमितिचेन् तः कार्यानुभववद्वयवत्वरूपकार्यित्वस्यपरिभाषायाविवक्षितत्वान्निर्देशस्य १०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञापकत्वनिर्वाहात् उर्णुनविषतीसादेरेचनादेशकार्यित्वस्य सत्त्वेनेसत्त्वेनतत्स्वनिमित्तत्वानाश्रयणेपीसोढ्ढि
त्वनिमित्तत्वेनाश्रयणेवाधकाभावात् अरिरिषितीसादौ चरिस्‌ शब्दस्यद्वित्वभाक्त्वेनेसोयिद्वित्वकार्या
नुभवात्तस्यनिमित्तत्वेनानाश्रयणम् यद्वा सर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनशीत्यस्यशीङ्सादेशेसदोषाभा
वात् ऊर्णुनविषतीसादौनकरीसासमुदायादेशेनसमुदायेतत्त्वेपीसोनिमित्तत्वमस्त्येवेति संक्षेपः
केचित्तुसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यादाविकारिभाषाप्रवृत्तौप्रथमांतगुणपदश्रवणमात्रस्यप्रयो।
जकत्वपातजनकत्वानेसर्वापेक्षयांतरंगत्वात्तदुपस्थितौवाक्यार्थवोधेजातेस्यातषष्ठीत्वनिर्णयेप
श्चात्सस्पृक्तालोसपरिभाषायानिषेधाश्चवलीयांसइतिन्यायेनाकिंतीसस्योपस्थितसान्निधेयपर्यु
दासार्थकनञोभावेनवावचेकवाघृतयाऽचयवोधेतदवस्थायामंगोडि वस्यप्रशात्वकार्यित्वस्य
वत्त्वेनपरिभाषोत्स्वतौपश्चादप्रतिबद्धप्रसरालोसपरिभाषाप्रवृत्तावपितस्याः पूर्वोक्तरीत्याऽप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प·शे· योजनं कृतेन तस्यापकत्वस्य मेरुशिखरादप्युपादितिसमादधुः तत्र युक्तिमत् विधिनिषेधयोर्युग
११ यत्प्रवृत्तौ निषेधस्य विधेयत्वात् तेन वाधकत्वादन्तरंगो यजो व्यनिषेध्यविध्यपेक्षेपेवलीय
स्त्वस्य निषेधाश्च बलीयां सदृश्यते न प्रतियादनात् अन्यथा शास्त्रहृदयप्रमाणापातिकत्वापत्तिः
स्यरेवेदं कर्मणि ङ· नलु मतां गस्येस्यन योयोभाव्यमद्यो पायो तेषु तत्र स्वशायिते स्यात् सावलोस्य
परिभाषमेगंतां गोपस्यप्रसज्यमानो गुणो निषेधाश्चेति न्यायेनं क्ङितिचनिनिषेधे नवाङ्गेते
सत्यामप्येतस्यां परिभाषायाम् प्रशस्तकार्यित्ववत ईकारस्यानयानिमित्तत्वनिषेधेपि शीङस्त
च्छिषेधाभावात् तस्मात् नदकारीतिरेवन्यायसो निषेधाश्चेत्यस्यायवादन्याय स्तत्कृतयातह्निषये
ऽयवादप्रवृत्तस्य तेरमुत्सर्गप्रवृत्तेः पश्चादप्रतिवद्धत्वात् निर्बीजत्वाच्च किंच अन्तरंगोपजी व्यविधि राम:
मात्रापेक्षयाति निषेधस्यानेनभाव स्यवोधने इक्परिभाषाप्रवृत्तेः प्रागप्यतेन व्यायेन क्ङितिचेति नि ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षेधापत्तिः निषेधे इग्लक्षणगुणस्योपजीव्यत्वेनैकोप्युपजीव्यत्वात् अपि च यादृशविधिनिषेधयो
प्रवृत्तौ शास्त्रद्वयमात्रमापाद्य हि कल्प्यते तादृशविध्यपेक्षयैव तादृशनिषेधस्य बलवत्त्वं विभाषा
जसीति ज्ञापकादाश्रीयत इत्यलोकपरिभाषा प्रतिनिषेधस्य बलवत्त्वमेभवद्रुसु परिष्ठान्निरूपयि
ष्यामः यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते तद्गुणीभूता इत्यस्य विवरणं शास्त्रेणेति यत्तु
प्रयोगसंपादने उपकारका इति केचित् तदा तु तेषां व्याख्यानं तच्चिन्त्यम् प्रत्ययादेरपि प्रकृत्युपकारका
त्वान्न ग्रहणेन विशिष्टस्यापि ग्रहणापत्तेरयोतेस्य स्वमपिधानात् नुम्विधानसामर्थ्यादिति ननु यत्र
आनङ्सुवस्थायां सवर्णदीर्घैकादेश नुम्विधानं प्राप्तौ कथं वा अयं बाधकभाव इति चेत् । इत्थम् सवर्ण
दीर्घस्य प्रतिपदोक्तत्वेन नुम्नाभ्यां वाधः न च सवर्णदीर्घोत्तरमचः परस्मिन्निति समासे नस्थानिवद्भावे
नैयादेशस्य षष्ठीसमासेनानेनुकः प्राप्तेर्निरवकाशत्वाभाव इति वाच्यम् स्थानिभूतादचः पूर्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात्परस्य च स्थानित्वानाक्रान्तस्यैव ग्रहणात् हल इति किं मिस्त्रत्रस्योयोन्तप्रामाण्या
त् नित्वाक्रान्तस्याभिन्नस्य ग्रहणे तु प्रत्ययलक्षणेन तत्रस्य शेषत्वे रोन्तरीयाप्रसंगो ह्यारितत्वरूपपक्षस्यथा
भावेन पंचमीसमासस्थानित्यत्वेन च स्थानिवद्भावाप्राप्तिर्बोध्या अथवा निरवकाशत्वाभावेपि प्र
तिपदोक्तत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिनियामकत्वात्माऽरोभाव्यमेव तन्योस्त्वहृयोर्मध्ये रपादेशोत्तरं सर्वे सर्वपदा
देशा इति न्यायेन स्थानिवत्त्वेन मुग्विधेयश्चारितार्थ्येपीयादेशस्य तस्यापि संभव इति भाष्योक्तन्यायेन ना
प्राप्तिन्यायान्मुग्विधिना बाधः अत एव मुनरमिपादेशोऽनयाप्राप्तोपि नः येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध
स्य लेः यवादमदृसुतरमुत्सर्गस्याप्रवृत्तेः यत्तु मुणागमोत्तरमियादेशो न भवतीति परकारणादिति कैयटः
तन्न तपरत्वे ह्यस्य विधायकत्वे तत्कालस्य सवर्णस्य ग्रहविधाने प्यस्य निवृत्तेरविधानात् नियामकत्वेप्य
तत्कालस्य सवर्णस्यैवानिवर्तनात् नत्वेन स्यारिभाषालभ्यस्यापि अत एवादः परेशमपुक्तस्वरसिद्धिरि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति विवरणे स्पष्टम् नुगागमोत्तरं सवर्णदीर्घस्य प्राप्तौ सैव प्रतिपदोक्तत्वेन बाधस्य लेशः यवाद
मवृत्सुतरमुत्सर्गस्य प्रवृत्तेः अत एवानयाः सवर्णदीर्घमात्रप्राप्तिरिति शङ्कितेति ध्येयम् न चैवमपि
नुगागमविशिष्टस्यानयाध्वर्णत्वेन ग्रहणादाने परत आद्गुणप्रवृत्त्यौकाररूपगुणसंपादनेन सु
कराकारितार्थ्यात्तज्ज्ञापकत्वासंभव इति वाच्यम् नुगस्य सवर्णदीर्घबाध्यत्वेनादोषात् केचित्तु आग
मविशिष्टेः वर्णत्ववत्त्वं स्य तस्याप्यत्ति देशेनौकाररूपगुणस्य प्रतिबंधः न चवल्लृतिल्लृ वेत्यत्र शेखरो
क्तरीत्या एकदेशमकारस्यादाय मादायौकाररूपगुणापत्तिरेवेति वाच्यम् मल्लृयामादिवदत्र पू
र्वभागस्य बाहुल्येन तल्लृत्वादस्यैवाङ्गीकारे वौकारगुणाप्राप्तेः एतेन सवर्णदीर्घेनानुनासि
काकारसंपादनार्थं नुग्विधानमित्यपास्तम् आने अं इति न्यासेन सिद्धे नुग्विधानसामर्थ्याच्चे
त्याहुः तदपरे न क्षमंते परिभाषाया आगमविधुरे स्पर्तावच्छेदक समानाधिकरणकार्यविधुरे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.शे. श्यतावच्छेदकाद्यंशधर्मस्यैवातिदेशः यद्धर्मावच्छिन्नमुद्दिश्यागमो विहितस्तद्धर्मसमानाधिकरण
१३ धर्मावच्छिन्नस्याप्याह केनेतद्बोधकशब्देनातिदेशस्य कार्यार्थं तया कार्यविधौ बुध्यते नागमविशि
ष्टो गृह्यत इत्यर्थः यदागमपरिभाषया कार्यविधेरेकवाक्यत्वादिति वक्ष्यमाणत्वादेरतिदेश एव न प्रवृत्ति
रन्यथा केषत्वस्यैव सवर्णत्वस्याप्यतिदेशः स्यात्कालस्य सवर्णस्येव व्यावर्तनापत्तिरिति निरुक्तोद्योत
ग्रंथासांगत्यापत्तेरिति दिक् एवं स्थिते तस्य मुड्विधानसामर्थ्यादनित्यत्वमपुरस्कृत्य रेफस्य चिद्वर्णा
ग्रहणे प्रवृत्तिरेव बोध्यते ननु वर्णग्रहणे इति परिभाषांतरं ज्ञाप्यते येन मूलोक्तभाष्योक्ताविरोधा
आपघेरन् अत एवानुमुगिति सूत्रे उद्योते आहावर्ते चानित्यत्वेन क्वचिद्वर्णग्रहणे यदागमा इत्य
स्याप्रवृत्तिरित्यभिहितम् एतेन परिभाषाया अनित्यत्वेपि मुड्विषये कुत्रापि न प्रवर्तते मुड्विधानसामर्थ्या
दिति चेत् नहि तेन मुड्विषये परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनेपि वा निर्वाहे एतस्याप्यनोः नित्यत्वज्ञा राम:
१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पनस्यनिष्ठायोजनत्वात् द्वितीयेऽस्त्यादावपि तुमुटाविति पुटः सिद्धत्वविधानसामर्थ्यात्परिभा
षाया अप्रवृत्तेः सिद्धत्वादिति शंका समाहिता जहात्यादेरनित्यत्वज्ञापनफलस्य सत्वाच्च नचप्र
तिद्वारपतीत्सादावपरसनरीत्यादौ त्वस्यागमत्विधुद्देश्यतावच्छेदकाण्वसामानाधिकरण्या
भावेनातिदेशदोषाभावकृतद्वारेत्यादाव्याकारान्तधातुत्वस्य तादृशाण्वसामानाधिकर
ण्याभावादेवातिदेशादौ भागप्राप्तेः फलाभावइतिवाच्यम् आतश्चौणल इत्यत्र धातोरधिका
राभावादनुपपत्तिभावेन णलऽऽश्रयाभावात्राङ्गस्येति षष्ठ्यन्तानुरोधेनाक्षिप्तस्यापि षष्ठ्य
न्तत्वेन दोषाभावाच्चेति गदाधरां विस्तरः क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितमिति बोध्यम् तत्त्वाने
मुगिति सत्त्वे पचमान इत्यादौ मुगागमोत्तरमनयाप्राप्तस्येपादेशस्य तपरकरणेन वारणं परस्मैदी
यमुक्तरीत्यासंहृष्यस्यमनित्यत्वेन परिभाषायाः समाहितमुद्योते तदेतद्योतनाप्तिन्यायेन मुकृइ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प·शे· यपवा ह्रस्वपरेण लृटः शतृशानचा वितिसत्रस्यशे खरेण विरुध्यत इति चेन् अत्राहुः उपायस्योपा
१४ यांतराद्दूषकत्वादिति अन्नतयाच परिभाषायाः ऽऽगमानामिति यत्विदं द्विषंतपऽइति मिदचोंत्यात्स्
त्रम्भाष्योदाहरणाच्चिंत्यमिति तदेव चिंत्यम् मुमोः भक्तत्वपक्षेतन्मध्यपतितन्यायेन मविशि
ष्टस्य हि षांद्विषद्ग्रहणेनेग्रहणेतस्य परत्वात्संयोगांतलोपे एकदेशविकृतन्यायेन द्विषमित्यस्य
मांतस्य परत्वात्सिद्धोनुस्वार इति प्रसंगोच्चारितमिइंभाष्येइति प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टमाभिधा
नात्· यत्विदत्वपक्षेपितकारस्यमकारेण कृत्तकार अपदांतइतिमकारोपितन्मत्रकृतात्सदांतइ
तिसिद्धोनुस्वार इति भवदीयवैयाकरणेवाभिधानान्मूलोक्तार्थे केयरामिमतत्वभाष्यस्यैकदेशपु
क्तेस्त्यचेस्पष्टमेवयतुकैयटेनान्येतु यण्यादित्वपक्षेतन्मत्रत्वात्तकारग्रहणेनात्स्यग्रहणं भवतु पन राम:
तु पदांतत्वं न हि हयोर्मकारनकारयोः पदांतत्वमुपपद्यते रस्याहुरिति स्वानभिमतेमतांतरमुप १४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राप्तं तत्रकृते त्यासंयोगान्तलोपेऽस्यैव मस्य पदान्त[illegible]त्यनुस्वारसिद्धेश्रित्वसमितित त्रैवोद्योते
स्पष्टम् पदपियजुनयाभ्यामिति सूत्रे पूर्वो विप्रत्यर्थमकारस्य भ्राजस्व यजुतस्यापसमे यजुष्य
णंतस्य पदागमा इत्यापेन वृद्धुला चक्रुंण यजीयइति यदमे जरी शेखर यो रु त्तत त्राच: परस्मिन्नि
सत्रादेशा पूर्वत्वे गृह्यमाणे वैयाकरणस्य त्रायादेशत्रेयादकुमाष्यो दित्वं थविरोधात् अप्रादे
शावयवस्पेकोरस्यादेशाग्रहणे न ग्रहणात्ततः एवं स्पृकस्याचि हि धेरसंभवेन दोषस्यैवाभावात्
ऐयजीयइति प्रयोगाभिधाने मानाभावाद्भक्तस्वमेव चो: सत्यभिधाने पूर्वो अग्गावयवाविप्र
र्थो न दोष इति तन्निंसम्· स्थानिवत्सूत्रे अप्रादेशग्रहणसामर्थ्येनादेशस्य लौपानुमानिकस्यान्या
देशग्रहणेन ग्रहणोपयोगमस्थलीपानुमानिकस्यान्यादेशभाव घटकस्यादेशस्यादेशग्रह
णेनाग्रहणस्यमूलएवमतियादृनादच: परेतिसूत्रेपितथैवस्वीकारात् अतस्यान्यादेशभाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प·शे· मादाय श्यौ ञ्नो देशपक्षे एत्पूर्वत्वस्यैकारे सत्वेन वैयाकरण इत्यादौ भाष्योक्तदोषदानस्योपपत्तेः अत्र च
९५ पूर्वत्वविज्ञानादि। ति सिद्धान्तमते दोषाभावाच्चांगावयवत्वकल्पनाव्यर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् पूर्वत्वव
र्णोपति ऽति यमुद्दिश्य तत्स्थस्य पूर्वव्यवस्थापितत्वाद्भ्रागमविधायकेऽङ्गस्योद्देश्यत्वेन तत्वस्यानया
तिदेशेऽपि स्यात्तस्यानतिदेशात् कथं तदायति ऽरित्यत्र शंकानुदयोऽत एव आगमविध्युद्देश्यतावच्छेद
कधर्मस्यैवानयातिदेशे नकारप्रकारयोर्विधीयमानत्व ऽ इतकारत्वादेरतिदेश्यादि ऽयानुक्तत्वस्या
नतिदेशे इडागमानायत्त्वात् आगमविध्युद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणपावद्दमांतिदेशाद्दिति तु
न सम्यक् सवर्णत्वादेरतिदेशापत्तावुक्तदोषानतिरेतापत्ते एवं धानुक्तत्वस्य नेकारत्वसमानाधिक
रणत्वाभावाच्चास्याः काप्योविध्येकवाक्यतया पावद्दमौति दिशांसभवात्त्वसलम निर्दिश्यमाना रामः
स्यादेशाभवंति व्यक्तिपक्षेप्याह नम्रसुधियो ऽरितीति न चस्य ह्वाविस्तादेयह एकशास्त्रमद्व ९५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यात्सवर्णग्रहणादवर्णान्तस्येत्यर्थः नव काशलेन निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधकालोऽस्यपरिभाषया
स्त्वेऽस्य स्तिहेत्वांयकानुययोग इति चेन्न तथा सति स्वबाधकत्वापत्तावुदस्थादित्यादौ पूर्वसवर्णापत्ते
स्तत्रैतत्परिभाषया समाधानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च न हि युप्यतेवक्रमलोऽस्य परिभाषयैवेयंवा
ध्यध्यनेन तद्बाधिकयादेः परस्येत्यनयेतितिर्विशनेर्ईनीतिसूत्रेऽत्र थक्रियमाणेपितिग्रहणेऽलो
ऽन्त्यस्येति तस्य स्यान्निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति भाष्येऽलोऽन्त्यपरिभाषाविषये निर्दिश्यमानपरि
भाषासत्त्वात्पत् स्वबाध्यबाध्यस्यपुनरोऽस्वबाध्यत्वाच्च यत्तु साक्षादुच्चारितस्यादिविषये निर्दिश्यमा
नपरिभाषोत्थात मित्यादावादेः परस्येत्यनेन तद्बाधितानेनावर्तेत ह्याध्ययद्दागमाइति न्यायलब्धनि
मित्तभावयादेः परस्येत्यनेन बाधितानेनावर्तेत ह्याध्ययद्दागमाइति न्यायलब्धनिमित्तभावयादे
परस्येत्यनयोरुदस्थादित्यादावपि साबाधनीयेति युक्तमास्थातुमिति तन्निःसम्। निर्दिश्यमान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प॰शे स्मात्तुं भुश ल्रादेः सकारस्य पूर्वसवर्णे ल्रस्य थो रादेः परस्य स्थैन त्र्यवस्थापकत्वेन समयावेशाद्धा थक
१६ त स्यैवाभावात्· नन्वेवं तिविंशतेरिति सूत्रस्यानिर्दिश्यमानस्ति शत्वान्तस्यैव स्थौःऽलोंत्यपरिभाषायाएत
द्व्यवस्थापकत्वेस्यानतनत्स्त्रोक्तमाष्यविरोधोऽलस्यातिदिष्टत्वेन इति वाच्यम्· विनादेशः शतिप्रत्यय
दतियक्षेऽभ्युसतियक्षे च तेरनर्थकत्वेनालोंत्यपरिभाषाया अप्राप्तेः भाष्ये तु विंशादेशादेशस्ति
प्रत्यय इति पक्षेण योज्यम्· नन्वेवमप्युक्तभाष्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया अलोंत्यपरिभाषावाधकत्वा
पत्तिरित्यापत्तेनात्रपरिभाषाप्रवृत्तिरित्याम हिणतयोर्वाधिकानतयोर्निर्विषयत्वप्रसंगात्तस्याप्तिमहृण
सामर्थ्यादलोंत्यपरिभाषा अप्रवृत्तावथो सर्व ~~ये प्रवृत्तिरिप्याम हिणतयोर्निर्विषयत्वप्रसंगात्तस्याप्ति~~
स्य लोपर इति विंशतीति सूत्रस्य प्रदीपविरोधो नाप्येतयोरपि यमिति मूलविरोध इति चेत् अत्र गुरवः रामः
इयं यदि भाषायेन विधिप्रदागमाद्यनयोर्विषये यथा विशिष्यानित्यवाधिकान तथा सामर्थ्यादि १६

८ तति १ को २०८०को
१८ ततालिगोवित
व्याकरणको विनियमयर्व व्याख्या

क्र. सं. ३०४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

णाक एव फलसंबंधोऽग्राह्यः एतत्सूचनार्थं कर्त्तुरिति। माषेष्वश्वमिति। गतिप्रति[illegible] बंधानुकूलव्यापारो
बंधवानित्यर्थः। माषेष्वश्वस्य कर्मत्वमन्यजन्यबध्नाति इत्यर्थः॥ पयसौदनमिति। गलबिलाधःसंयो
गानुकूलव्यापारो भुजेरर्थः। ईप्सिततममोदनः न तु पयः। हरिसेव्यत इति। प्रीत्यनुकूलव्यापारो
भजेरर्थः। शतेनेति। परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः क्रियः। तत्र करणं शतं
स्वस्वत्वोत्पत्तिफलाश्रयत्वादश्वादि कर्म तस्य तत्क्रिते न तु कर्त्ता प्रथमा। प्राप्तानंद इति। संबंधानुकू
लव्यापारः प्राप्तिः। तदाश्रयत्वादानंदः कर्त्ता संबंधाश्रयत्वात्तु हृदयः कर्म तस्य प्राप्तआनं हृदय
मिति समासेनोक्तत्वात्प्रथमा। अस्तां प्रतमिति। योग्यतानुकूलो व्यापारः। तदनुकूलव्यापारा
श्रयत्वाद्देवदत्तः कर्त्ता। योग्यताश्रयत्वाद्धस्तः कर्म तस्य प्रत्यये एतदर्थकप्रत्ययमिति निपातेना
भिहितत्वात्प्रथमा। तथा प्रक्रेति। तद्दृष्टं नाम धातु[illegible]पात्तव्यापारजन्यफलेन सह संबंधं अ

नीप्सितं कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति। संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः॥ संयोग
रूपफलाश्रयत्वात्तृणं कर्म। विषं भुंक्ते। गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारो भुजेरर्थः॥ गलबिलाधः
संयोगाश्रयत्वाद्विषं कर्म। दुह्यादीनामिति। गां दोग्धि पयः। अंतःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्या
पारो दुहेरर्थः विभागावधित्वाद्गोरपादानत्वे अपादानत्वेनाविवक्षायामनेन कर्मत्वं तस्माद्द्वितीया
त्तदर्थः स्वत्वावधिता निरूपकत्वं तथा च। गोवृत्त्यवधिता निरूपकगवाभिन्नकर्मनिष्ठवि
भागानुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। बलिमिति। परस्वत्वनिवृत्तिप्रयोजकस्वत्वोत्पत्त्यनुकू
लो मह्यं देहीति शब्दप्रयोगरूपो याचेरर्थः। वसुधारूपकर्मकारकस्य अपादानत्वादिनावि
वक्षितत्वाद्बलेः कर्मसंज्ञया द्वितीया। तदर्थो निरूपितत्वम्। तस्य स्वत्वनिष्ठनिरूपकत्वेनान्वयः॥
वसुधायां स्वत्वोत्पत्तौ अन्वय इति दिक्। अविनीतं विनयं याचते। अत्र इदम् अवरूपकर्मव्यापि इति शब्द
प्रयोगजनकज्ञानरूपाणिकारानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः। ज्ञानविषयत्वाद्विनयः कर्म तद्धकार एकः
२

कं अवीवीतत्। तस्याधिकरणत्वेनाविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञायां द्वितीया। तदर्थः। तन्निष्ठत्वाविनीततनि
ष्ठविनयाभिन्नकर्मविषयाणीकारानुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठबोधः। तंडुलानिति। तिष्ठत्यनुकूलो व्या
पारः पचेरर्थः। निष्पत्त्याश्रयत्वादोदनं कर्म। तद्भिन्नकारकं तंडुलाः तस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया। तदर्थः
स्वरूपनिविरुद्धतिजन्यत्वं तस्य निरूपत्वान्वयः। गर्गान्शतं दंडयतीति। परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्व
त्वोत्पत्त्यनुकूलः शासनरूपो व्यापारो दंडेरर्थः। इतरतीयाचिनात्वम्य। अजं नयति ग्रामम्
इति। निर्गमनेऽप्रतिबंधनानुकूलो व्यापारो रुधेरर्थः। निर्गमप्रतिबंधपूर्वकफलाश्रयत्वाद्गौः
कर्म। तद्भिन्नकारकं व्रजः तस्याधिकरणत्वेनाविवक्षायामनेन कर्मत्वे द्वितीया। तदर्थः। तन्निष्ठ
त्वं तस्य निर्गमप्रतिबंधेऽन्वयः॥ माणवकं पंथानमिति॥ जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः
पंथा इति शब्दप्रयोगो व्यापारः पृच्छेरर्थः। विषयतासंबंधेन ज्ञानाश्रयत्वात्पंथाः कर्म। तद्भिन्न

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्कज्ञानवत्वसंबंधेन तद्गुकारकं अजः तस्य माणवकः तस्य कर्मत्वात् द्वितीया । तदर्थः तत्कर्तृकोपदेशजन्यत्वम्
माणवककर्तृकउपदेशजन्यपथभिन्नकर्मविषयकज्ञानं कुः पंथा इति शब्दप्रयोगरूपो व्यापारः कर्तृनि
ष्ठ इति बोधः । गच्छामि वा विनीतानीति । विभाकपर्यंकं ग्रहणं विनीते तदर्थः । माणवकं धर्मं ब्रूते इति । ज्ञानजन
कशब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः । माणवकसंबंधि धर्मविषयकज्ञानजनकशब्दप्रयोगरूपो व्यापारः
कर्तृनिष्ठ इति बोधः । माणवकं धर्मं शास्तीति । शास्ति पर्यंतसमानार्थः । शास्ते माणवकसंबंधि धर्माभि
न्नः कर्मविषयकज्ञानजनकशासनरूपो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । शतं जयति देवदत्तमिति । स्वस्वो
त्पत्त्यनुकूलो जयतेरर्थः । शताभिन्नकर्मनिष्ठस्वस्वोत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तसंबंधिपराजयानुकूलः कर्तृनिष्ठ
इति बोधः । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । अंतःस्थितसारद्रव्यनिर्गमनानुकूलो व्यापारो मन्थेरर्थः । क्षीरनिधिसंबंधि
सुधाभिन्नकर्मनिष्ठनिर्गमनानुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । देवदत्तं ग्रामं प्रापयति । परस्थत्वनिरसनानुकूलो
त्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो प्रापेरर्थः । ग्रामस्य संयोगे अन्वयः देवदत्तस्य संयोगनिष्ठतायां स्वत्वेऽन्वयः ॥ २ गमः

२

अजां ग्रामं नयति वहति हरति कर्षति वा इत्यत्र देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारः स्कन्धग्रहणपूर्वकबलात्कारपूर्वक
देशान्तरकर्षणपूर्वव्यापारो नयतिवहतिहरतीनामर्थः अकर्मकधातुभिर्योगे कर्तृत्वं प्रतीतीति। शयना
नुकूलव्यापारस्स्वपेरर्थः। स्थित्यनुकूलव्यापार आस्तेरर्थः। गतिनाशः अशिः तस्य कर्त्ता आशिकर्त्ता। शि
पदेन तदन्तं गृह्यते। तदन्तभिन्नं च गत्यादिघटकेषु गृह्यते तन्निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। तथा च स्वपन्तभिन्नो न्नदे
शसंयोगानुकूलव्यापारज्ञानानुकूलव्यापारालविलाधः संयोगानुकूलव्यापारार्थकशब्दसन्निकर्ष
[redacted] संज्ञानिरूपकार्थबोधकनिरूपितकर्तृत्वं वान्यैः स्वगतिभक्षीनां शेषषष्ठ्यर्थः
त्वाथानुकूलव्यापारवाचित्वे सति संनिहितत्वं तथा च गतिबुद्धिकार्यानुकूलव्यापारवाच्येव गृह्यते। ता
दृशण्यन्तभिन्नं गत्यादिकमेव तथा च गतिकार्यानुकूलव्यापारवाचित्ववत्तेणो कर्मसंज्ञक इति सू
त्रार्थः। एतच्च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रस्थकारकपदस्यण्यन्तगत्याद्यर्थकादिभिन्नण्यन्तभिन्नधा
तुवाच्यक्रियान्वयिरूपविशेषार्थपरत्वगमकम्॥ एवं दृशेश्चेति वार्त्तिकम्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ

पदस्य दृशाधातुभिन्नज्ञानविशेषार्थकभिन्नगोत्तिसुप्तिङ्प्रत्ययवसानार्थकरूपविशेषार्थकपरस्वेगामकम्
अ[illegible]कपदेन देशकालगंतव्याध्याभिन्नशक्तिकर्मसंज्ञातिरूपकार्थबोधकमेवगम्यत इति
ज्ञाप्यते [illegible] अकर्मकपदं व्यर्थं स्यात्० हृञोः। भक्षणं हरणं वहधातोरर्थः। उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारो रिकार
श्च कृधातोरर्थः। हरणार्थउत्पत्त्यर्थमत्र उदाहृतः। आभाति विशाखं० आ भीति वक्तव्ये विपरीतो द्वार
णं संघातविस्तया। तेन तत्रैव कर्मसंज्ञेत्यर्थः। अभुक्तार्थस्य। न भुक्तिरभुक्तिः भुक्तिविरोधी अर्थो यस्य
त्यर्थः। भुक्त्यर्थभिन्नस्येत्यर्थे धिगसतिवैकुंठमिति तिनसिद्धे। उभसर्वतसोः। उभसर्वयोस्तसेः षष्ठ्यर्थ
स्वविहितत्वं उभसर्वविहिततसंतयोगे षष्ठीयाभागाद्यर्थकत्वमुभसर्वतसोस्ततो द्वितीया षष्ठ्यर्थसंब
धः। कृत्स्नसंबंधवदुभयभागसर्वभागवृत्तिनो गोकाद्यर्थः। एवं हि कृष्णयोगे षष्ठ्यर्थसंबंधिनी ततो
द्वितीया एवं सर्वत्रोपर्यादीनां समीपोर्थः देशसमीपाद्दो देशवृत्तित्वं क्रमाद्यर्थः। लोकनिरूपितसा
मीप्यवद्देशवृत्तित्ववान्हरिरिति बोधः। अभितः परितः इत्यत्रो भयतः सर्वत्रेत्यर्थः। समयानिकषा

रामः

४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वाच्ये सामीप्यार्थको ॥ ७ हाशाद्युक्ते । अंतरांतरेण । पद्यरसाव्ययोद्वयसंज्ञकानेव । अन्तरा त्वां मां हरिः ॥
मध्यदेशावृत्तित्वमंतराशब्दार्थः । तत्र मध्यत्वं यन्निरूपितं तद्वाचकाद्द्वितीया । तस्योनिरूपितत्वं तस्य
मध्यत्वेन्वयः ॥ त्वन्निरूपितत्वमान्निरूपितत्ववन्मध्यवद्देशावृत्तित्ववान्हरिरिति बोधः । अन्तरेण हरिं
न सुखम् ॥ अभावप्रयोज्यत्वमन्तरेणेत्यस्यार्थः । यस्याभावस्तद्वाचकाद्द्वितीया । तस्यार्थः प्रतियोगित्वं
हरिशब्दः हरिभक्तिपरः । हरिभक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावप्रयोज्यत्ववान्सुखाभाव इति बोधः
कर्मप्रवचनीयाः ॥ महासंज्ञाकरणं तत्पदेऽन्वर्थतेयोऽर्थः प्रतीयते तस्यैव संज्ञा स्यादिति । कर्मप्रोक्तवं
न इति प्रत्यत्या भूतकालिकक्रियाविशेषकपदान्तरावाधारत्व ॥ धर्मत्वेवं प्रकारबोधजनकः अर्थात्
विद्यमानकालीनक्रियाविशेषकपदान्तरस्याप्यधर्मत्वप्रकारबोधजनक इति लभ्यते ॥ भूतकालीनक्रि
यानिष्ठपदान्तरवाच्योः धर्मबोधकवर्तमानकालिकक्रियाधर्मबोधक इति । पर्यवसितोऽर्थः । तस्य संज्ञाता
द्दशापदाध्याहारं विनाऽनुपपन्नमिति भूतमितिपदं सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकेऽध्याहृपत इति भा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वः। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। कर्मप्रवचनीयेन द्वितीयेति वक्तव्ये युक्तग्रहणं कर्मप्रवचनीययोग्यसंबंधनि
रूपकार्थबोधकत्वरूपसंबंधवत्त्वे सति प्रातिपदिकाद्द्वितीयेत्यर्थलाभाय। तृतीयार्थे। तृतीयाशब्देन तन्नि
मित्तभूतः सहशब्दो लक्ष्यते सहत्वार्थसाहित्यद्योतने त्वनुकर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। द्वितीयान्तस्थः। नदीमिति। नदी
निरूपितसाहित्यसंबंधवदभिन्ना सेनेति बोधः। हीने। द्वितीयायो हीनत्वं हरिनिरूपितहीनत्ववंतस्सु
रा इति बोधः। एवमुत्तरसूत्रेपि। लक्षणे। लक्षणशब्देन ज्ञानजनकज्ञानसाधनार्थकत्वेन। इत्थंभूताख्याने
शब्देन धर्मिविशेष्यकयत्किंचित्धर्मप्रकारकज्ञानसाधनार्थकत्वेन ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वजन्ययत्किं
चित्धर्मप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसंबंधो लक्ष्यते। भागशब्देन स्वाम्यर्थकेन तन्निरूपकत्वसंबंधो लक्ष्य
ते। वीप्सा व्यापकत्वं। एषु विषयभूतेषु वृक्षघटितवाक्यजन्यबोधविषयेषु प्रतिपर्यनवः कर्मप्रवचनीया
इत्यर्थः। वृक्षज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वरूपसंबंधनिरूपकवृक्षबोधकवृक्षेति प्रातिपदिकाद्द्वितीया। त
दर्थजन्यज्ञानविषयत्वं वृक्षविषयकज्ञानान्यज्ञानविषयवान्विद्युदभिन्नकर्तृनिष्ठः विद्योतनरूपो व्यापारः

रामः
५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भक्तो विष्णुं। जन्यविष्णुभक्तिप्रकारकज्ञानविषयत्वं द्वितीया। तदर्थः। जन्यतायां निरूपितत्वसंबंधेन विष्णोरन्वयः
। विष्णुनिरूपितजन्यतानिरूपितत्ववती लक्ष्मीरिति बोधः। इक्षुं रसं। कर्मणि द्वितीयार्थकर्मत्वं व्यापारक
त्वसंबंधेन रसे तेऽन्वयः। द्विर्वचनबलात्। कर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलं तु उपसर्गाभावः। इक्षाभिन्नकर्मनिरूपि
तव्यापकत्ववती जलसंबंधानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठः इति बोध इति दीक्षिताः। नव्यास्तु कर्मप्रवचनीयइत्य
नेनैव द्वितीया। तस्यां व्यापकत्वं तत्र प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबंधेनान्वयः॥ इक्षुनिरूपितव्यापकत्ववज्ज
लसंबंधानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। संज्ञाफलं द्वितीयापीति नव्याः। अभिरभागेऽत्रापि बोध्यम्॥ सं
भावनायामिति॥ उत्कटकोटिकाशंका। एकतरकोटिसाधकज्ञानसहकृतकोटिद्वयविषयकं ज्ञानं। अन्वव
सर्गः कामचारे तु॥ गर्हा। निंदा॥ सर्पिषोपि स्यात्। लकारार्थैकर्तृसंभावनात्र। सर्पिरवयवबिंदुभिन्न
कर्तृदौर्लभ्यवती कर्तृनिष्ठासंभावनाविषयीभूता सत्तेति बोधः। अपि स्तूयाद्विष्णुम्। कर्तृनिष्ठसंभावना
र्थविषयकबोधजनकशब्दप्रयोगविषयीभूतः विष्णुभिन्नकर्मविषयकस्तुत्यनुकूलो व्यापारः। अपितु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ हि। कर्तृनिष्ठत्वमात्रतात्पर्ये• कामेनुत्ताविषयस्तस्यानुकूलो व्यापारः। अपितु याञ्चाफलम्• कर्तृनिष्ठनिंदाविष
यकत्वफलाभिन्नकर्मनिष्ठस्तस्यानुकूलो व्यापारः अपि सिंचति। अपितु हि। कर्तृनिष्ठजलाभिन्नकर्मनिष्ठजल
संबंधानुकूलकर्तृनिष्ठविच्छिन्नकर्मविषयकस्तस्यानुकूलो व्यापारो बोधः। कालाध्वनोरिति। अत्यन्तसंयो
गः व्यापकत्वं कालाध्वनिनिरूपितव्यापकत्वे कालाध्ववाचकाद्द्वितीया। तद्धर्मव्यापकत्वनिरूपितत्वसंबंधे
न कालाध्वनोरन्वयः व्यापकत्वस्याश्रयतासंबंधेनान्वयः। मासं कल्याणी। अत्र कल्याणीपदेन कल्याणप्र
धानप्रजा गृह्यते। एकत्ववान्मासत्वनिरूपितव्यापकत्ववत्कल्याणप्रदा प्रजा इति बोधः। मासं गुडधाना इत्यत्रा
प्येवं। क्रोशं कुटिला नदी। व्यापकत्ववत्कौटिल्यवदभिन्ना नदीति बोधः। एवं क्रोशमधीते। इति द्वितीया॥
साधकतमम्• साधयति निष्पादयतीति साधकं उत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयः। उपस्थितत्वात् क्रियाया एव
गम्यते क्रियाधात्वर्थः। फलं व्यापारश्चेत्यत्र फलं गृह्यते। तथा च• फलनिष्पादकमित्यर्थः। तत्र तत्फलोत्पत्त्यनुकूल
व्यापारे फलोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालीनत्वरूपोऽतिशयो व्यापारे भाव्यते फलोत्पत्त्यनुकूलफलोत्पत्त्यव्यवहितप्रा
[illegible]व्यापाराश्रयः करणमित्यर्थः। तत्र तमग्रहणाभावेऽपि करणमिति महासंज्ञाबलादेव साधकतमं करणमित्यर्थः।

राम: ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लाभेपुनःसाधकस्यग्रहणसामर्थ्यादेवसाधकतमत्वाभोभविष्यतीत्याशयेनशंकते। तमपग्रहणंकिमिति। तत्पर्यंसंस्कारक
प्रकरणेशब्दशक्तिलभ्यप्रकर्षोनाङियतेइतितापयति। एवंवसाधकतमत्वाभोनस्यात्‌॰ अतस्तमपग्रहणम्‌। गंगायां
घोषइति। आधारोधिकरणमित्यत्रमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादाधारस्याधिकरणसंज्ञालाभेपुनराधारग्रहणंसर्वाव
यवभेदेनान्वयः। आधारस्तद्बोधकस्य। तथाच॰ तिलेषुतैलमित्येवस्यात्तमपग्रहणेनकारकेषुमध्येस्यात्तमप्रकर्षोनाप्य
याद्यधारस्यात्रस्यसंज्ञासिध्यति। रामेणेति॰ रामाभिन्नेकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यवाणाभिन्ननिष्ठकरणव्यापाराश्रयहितो
त्पत्तिकप्राणवियोगाश्रयःकर्माभिन्नोवालीतिबोधः। रावणः। रणोसौति॰ सर्वसंज्ञायामेतद्विषयकमपिकर्मणिद्वितीं
तिप्राप्त्वः। भद्रासुपरत्वात्तृतीयैवेत्याहुः। कर्मतायाःफलन्तु अक्षैर्दीव्यतेदेवदत्तेन इत्यत्रापिणौकर्तुर्णौकर्मत्वाभावः।।
अपवर्गेतृतीया॰ अह्नाक्रोशेनेति॰ एकाहोनिरूपितव्यापकत्ववज्जनरूपाश्रयाकालीनतालक्षणोऽष्ठवृद्ध्यापारज
न्याभिव्यक्त्याश्रयकर्माभिन्नोऽनुवाकइतिबोधः। क्रोशेनेत्यंगेकक्रोशनिरूपितत्वंव्यापकेऽधृतइतिशेषः। स
हयुक्ते। सहार्थान्वयिशब्दोपात्तक्रियान्वयिबोधकेप्रातिपदिकात्साहित्यनिरूपितसंबंधेतृतीयात्॰ पुत्रेण
सहागतःपिता। सममसमानकालीनगमनाधिकरणगमनत्वरूपंसाहित्यंसहार्थः। आधाराधेयभावस्तृतीयार्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तस्यप्रथमागमनेन्वयः। अत्रनिष्ठागमनसमानकालीनागमनाधिकरणगमनवानागमनकर्त्राभिन्नः पितेतिबोधः। सहेनाप्रधान
इतिवक्तव्येऽप्रकृतग्रहणसामर्थ्यात्सहार्थान्वयितमपेक्षितम्। तेनसाधकमात्रियोगेपितृतीयाभवति। येनांग। अं
गमस्यास्तीतिअंगंतदवयवीतस्यविकारःतत्रतृतीया। उपस्थितत्वात्स्वयमवयवपरः। येनावयवेनाविकारोलक्ष्यतेतस्मात्तृतीया
भवतीत्यर्थः। अत्रांगग्रहणाभावेऽवयवस्यानुपस्थितत्वाद्धतशब्दोऽवयवपरोनस्यात्। एवंसतिकारणत्वेन
विकारोलक्ष्यतइतिकारणत्वबोधकत्वादेवतृतीयास्यात्। तथाचाक्षिकाणमस्येत्यत्रनप्राप्नुयात्। कर्मणाय
मभिप्रैति। सहार्थयोगेतृतीया। कर्मनिरूपितसाहित्यवदभिन्नकर्मविषयककर्मसंबंधप्रकारिकाकर्तृनिष्ठा
समंप्रदानकसंज्ञकमित्यर्थः। विप्रायगांददाति। स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकूलोव्यापारोदाधात्वर्थः
चतुर्थ्यर्थः संप्रदानम्। तत्रविप्रस्याभेदेनान्वयः। तस्यनिरूपितत्वसंबंधेनस्वत्वेतस्यैकदेशस्वत्वेन्वयः। गवाभि
न्नकर्मवृत्तिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकविप्राभिन्नसंप्रदाननि-- तस्वत्वोत्पादनानुकूलव्यापारःकर्तृनिष्ठ इतिबोधः।
क्रियायामभिप्रैति। क्रियाजन्यफलभाकारकपदार्थाभिन्नसंप्रदानवृत्तिसुखजनकेनिष्ठानुकूलव्यापारःकर्तेति ल:

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष इति बोधः। रुच्यर्थानां। समवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलो व्यापारो रुच्यर्थत्वं। तद्धर्मकाणां प्रयोगे प्रीयमाणः सम
वायेन प्रीत्याश्रयः संप्रदानकारकं स्यादित्यर्थः॥ हरये रोचते भक्तिः। कर्मसंज्ञाबाधित्वात्तेन संप्रदानत्वं हर्यभिन्नसंप्र
दाननिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति
।अभिपूर्वकलषधातोर्विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारोऽर्थः। तत्कर्ता हरिः। तदन्यज्ञस्या हि प्री
त्यनुकूलव्यापारो रुच्यर्थः। श्लाघह्नुङ्। एषां प्रयोगे ज्ञीप्स्यमानः। ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारके धा
विषयः संप्रदानसंज्ञः स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा॥ कथनकरणस्वाभिप्रायज्ञा
नानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। सपत्न्या ज्ञातदेशाधिकरणस्थितिकरणकस्वाशयस्थितिक स्वासपथकरणका
कस्वाभिप्रायविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलश्लाघादिनामर्थः। कथ्यकरणस्वाभिप्रायज्ञानानुकूलक
ष्णाभिन्नसंप्रदानवृत्तिव्यापारानुकूलस्मराभिन्नहेतुप्रयोज्यव्यापारो गोप्यभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः।
एवं सर्वत्र। धारेरुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे अवश्यदेयप्रतिग्रहीता संप्रदानमित्यर्थः। भक्ताय धारयति मो
क्षं हरिः। भक्ताभिन्नसंप्रदानसंबंधिमोक्षाभिन्नकर्मवृत्त्यवस्थित्यनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्पृहेः। स्पृहेः प्रयोगे स्पृहणालब्धफलसंबंधप्रकारकेच्छाविषयः संप्रदानसंज्ञक इत्यर्थः। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहा
मात्रे सस्पृहेरर्थः। पुष्पाभिन्नसंप्रदाननिष्ठविषयतानिरूपिकेच्छा कर्तृनिष्ठेति बोधः। प्रकर्षविवक्षायाम्
फलस्यो विषयताया धातूपस्थाप्यत्वेन विवक्षायां परस्यापि भवतीति योग्यस्थलप्रदत्तयोरेकत्र प्रवृत्तौ परं कार्यमि
त्यर्थकेन विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात्कर्मसंज्ञा। क्रुधद्रुह०। विविधादिजनकान्तःकरणवृत्तिविशेषजन्य
हस्तोष्ठमर्दनादिव्यापारादृष्टविषयो यस्य तेन कलव्यापारत्वं कोपविरोधिधर्मा इति। व्यापारजनकचित्तवृत्तिवि
शेषात्मको विशेष्यकदोषप्रकारकज्ञानजनकव्यापारार्थधातुप्रयोगे तज्जनककोपः यन्निष्ठविषयता
निरूपकः स संप्रदानसंज्ञ इत्यर्थः। हरये क्रुध्यति। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठविषयताकजनकव्यापारः। कर्तृनिष्ठ
इति बोधः। द्रुह्यति। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठ ईर्ष्यति। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठोत्कर्षः। हरयेऽसूयति। हर्यभिन्न
संप्रदाननिष्ठगुणा इति बोधः। राधीक्ष्योः। अनयोः प्रयोगे यत्संबंधिविविधप्रश्नः क्रियते स संप्रदानमित्यर्थः
कृष्णाय राध्यतीक्ष्यते। शुभाशुभविषयकज्ञानानुकूलो व्यापारो राधीक्ष्योरर्थः। कृष्णाभिन्नसंप्रदाने शुभा
शुभविषयकज्ञानानुकूलो व्यापारो गर्गाभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। आभ्यां परस्य शृणोतेः पूर्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगेण्यमव्यापारनिरूपितकर्तृत्ववान्यः स संप्रदानमित्यर्थः। विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा। प्रवर्त्तनारूपस्य
प्रकारकाभ्युपगमः शृणोतेरर्थः। प्रवर्त्तनायां विप्रस्यान्वयः विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठप्रवर्त्तनाजन्यगवाभिन्नकर्मनि
ष्ठस्वत्वप्रकारकेच्छाकर्तृनिष्ठेति बोधः। अनुप्रतिगृणश्च। आभ्यां गृणातिनिरूपितकारकत्वं प्रसंगत्यमव्यापारकर्तृ
संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः॥ होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति। शंसितृनिष्ठशंसनविषयकहर्षानुकूलव्यापारो गृणाते
रर्थः। हर्षरूपफलाश्रयत्वात् शंसितुः कर्मत्वात् क्रियाग्रहणादपि संप्रदानमन्वेति। द्वितीयायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञे
ति केचित्। होत्रभिन्नशंसितृनिष्ठं कर्तृनिष्ठ इति बोधः। परिक्रयणे। शतेनेति। शताभिन्नकरणनिष्ठव्यापारप्रय
होत्रनियतकालिकव्यापारजन्यस्वत्वाश्रयकर्माभिन्नो देवदत्त इति बोधः। तादर्थ्ये०। तादर्थ्यमु
पकार्योपकारकभावः संबंधः। तत्र चतुर्थी। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्व
वद्यर्थाभिन्नकर्मनिष्ठप्रीत्यनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। क्लृपि संपद्यमाने च। क्लृप्यर्थे सति रूपान्तर
प्राप्त्याश्रयबोधकाच्चतुर्थी। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। भक्त्यभिन्नज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। उत्पातेन प्राप्ति ना
शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितो योऽर्थस्तत्र वर्त्तमानाच्चतुर्थी। वाताय कपिला विद्युत्। ज्ञान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अन्यज्ञानविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। तातविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्ववती कपिला भिन्ना वेत्यादित्यर्थः। हितयोगे च। ब्रा
ह्मणाय हितम्। इष्टविषयसाधनं हितत्वार्थः। चतुर्थ्यर्थः। आधाराधेयभावः॥ आत्मनिष्ठेष्टविषयसाधन
मित्यर्थः। क्रियार्थोपपदस्य। क्रियोपपदस्य क्रियाप्रयोजनकक्रियावाचकशब्दोपपदकस्याप्रयुज्यमानतुमु
न्नतार्थनिरूपितकर्मत्ववतो चतुर्थी स्यादित्यर्थः। फलेभ्यो याति। उपस्थिततुमुन्नतार्थाहरणक्रियाकर्म
णि चतुर्थी। द्वितीयार्थः कर्म तस्य देशान्तरसंयोगेन्वयः। तदनुकूलव्यापारस्य स्वपूर्वकालीनत्वस्वसमानक
र्तृकत्वोभयसंबंधेन गमनेन्वयः। फलाभिन्नकर्मनिष्ठदेशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारः पूर्वकालीनत्वस न
मानकर्तृकोन्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहाभिन्न
कर्मत्वेष्टसिध्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारपूर्वकालीनव्यापारसमानकर्तृकप्रत्यक्ष
प्रकृष्टत्वतोहमपकृष्टज्ञानबोधानुकूलव्यापारः वयं त्वस्मदभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः। तुमर्थाच्च भाववचना
दिति सूत्रेणाविहितोपस्तुमुन्समानार्थकप्रत्ययान्तेभ्यश्चतुर्थीत्यर्थः। स्वपूर्वकालीनत्वस्वसमानकर्तृकत्वो रामः
९

मयंचतुर्थ्यर्थः। यागपूर्वपूर्वकालीनयागसमानकर्तृकं यानं कर्तृनिष्ठमिति बोधः। नमःस्वस्तिस्वाहा। एतद्यो
गयुक्तर्थबोधकप्रातिपदिकाच्चतुर्थी। हरयेनमः। निष्ठत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य बोधेन्वयः। हरिनिष्ठयन्नरत्वप्रकृष्ट
त्वज्ञो हमयक्रष्ट इति ज्ञानबोधानुकूलव्यापार इति बोधः। प्रजाभ्यः स्वस्ति। प्रजासंबंधीमंगलमित्यर्थः।
अग्नये पितृभ्यः इन्द्राय वषट्। स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकूलव्यापारपितृस्वेन्दुस्वपरार्थाः निरू
पितत्वं चतुर्थ्यर्थः। अग्निनिरूपितस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकाग्निनिरूपितस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापार इति बोधः।
एवं सर्वत्रापि। गत्यर्थेति। अनेध्वनीति परित्यज्य अनास्थितग्रहणं कर्त्तव्यं तदर्थमाह। गंत्राधिष्ठितेति
शरप्रयोगसमानकालीनगंतृव्यापारजन्यफलाश्रयइत्यर्थः। उत्पथेनेति। अजगरादृगयोगकाले पथःप्रा
रजन्यफलाश्रयत्वाभावान्न निषेधः। इति चतुर्थी। ध्रुवमपाये। अपायविषयेयध्रुवं तज्जनकव्यापारा ना
श्रयः यो विभागावधिः सोपादानं स्यात्। अजाद्विभागव्यापारस्येः प्रत्यासत्त्या एकधापस्थाप्यत्वं लभ्यते।
तथा च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकफलप्रकृतधातूपात्तव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधातूपात्तविभा

गाश्रयोपः सअपादानसंज्ञः। ग्रामादागच्छति॰ ग्रामाभिन्नापादाननिष्ठावधितानिरूपकविभागपूर्वकदेशान्तरसंयो
योगानुकूलव्यापारःकर्तृनिष्ठबोधः। धावतःपतति॰ धावदभिन्नाश्वाभिन्नापादाननिष्ठावधितानिरूपकवि
भागपूर्वकअधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारःकर्तृनिष्ठइतिबोधः। जुगुप्साविरामेति। अनिष्टसाधकप्र
कारज्ञानकृत्यभावानुकूलो व्यापारः। इष्टसाधनवस्तुविशेष्यकोसमानदेशत्वसमानकालत्वोभयस
बंधेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववत्तानार्थानांयोगेयद्विषयकंज्ञानंकर्तृनिष्ठंततःपंचमीत्यर्थः।
पापाज्जुगुप्सते॰ पापनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वंपंचम्यर्थः। पापनिष्ठविशेष्यतानिरूपकानिष्टसाधनत्वप्र
कारकज्ञानंकर्तृनिष्ठमितिबोधः। पापाद्विरमति। त्वंनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वंपंचम्यर्थः। धर्मनिष्ठविशे
ष्यतानिरूपकसमानकालीनत्वसमानदेशत्वोभयसंबंधेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानंक
र्तृनिष्ठमितिबोधः। भीत्रार्थानाम्॰ अनिष्टता नामानिष्टपादिपारार्थकधात्वनुयोगेनिमित्तहेतुरपादानम्॰ चोरा
द्बिभेति॰ चोराभिन्नापादाननिष्ठजन्यानिष्टज्ञानंकर्तृनिष्ठमितिबोधः। चोरात्त्रायते। चोराभिन्नापादान एव:

१०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्यनिष्ठपरिहारकर्तृनिष्ठ इति बोधः। पराजेः। पराजेः प्रयोगे ऽसोढ उत्साहाभावविषयो यो ऽर्थः सोपादानमित्य
र्थः। अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यकोत्साहाभावो पराजेरर्थः। तद्योगे यद्विषयको
त्साहाभावः सोपादानम्। अध्ययनाभिन्नअपादाननिष्ठविषयतानिरूपककृत्यसाध्यत्वज्ञानजन्यकोत्सा
हाभावः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अत्रोत्साहाभावरूपक्रियायाः रूपास्थितत्वात् तदन्वयिकारकस्यैवापादानसंज्ञा
भवति तेन शङ्करः पराजयते इत्यत्रापादानसंज्ञा न भवति। वारणार्थानाम्। प्रसक्त्यभावानुकूलव्यापारार्थ
धातुयोगे रवा। न चापि क्रियोपस्थापकधातूपस्थाप्यफलसंबंधप्रकारकेच्छाविषयः अपादानसं[illegible]त्यर्थः।
यवेभ्यो गां वारयति। यवाभिन्नापादाननिष्ठगलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार
भावानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अन्तर्धौ येना। स्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलेच्छाविशेषविष्य
तो सत्यां यत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानम्। मातुर्निलीयते कृष्णः। मात्रभिन्नापादाननिष्ठ
स्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलेच्छाविशेषपाश्रितिः कृष्णाभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः। आख्यातोपयोगे। उप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगोप्युत्स्वारंभोत्तरकालीननियमपूर्वकस्वीकरणानुकूलो व्यापारः तस्मिन्सति आख्याता वक्ता पाठान
मित्यर्थः। उपाध्यायाध्यापिते। उपाध्यायाभिन्नापादाननिष्ठो ग्रारंभोत्तरकालीनस्वीकारानुकूलव्या
पारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। जनिकर्तुः। जनिरुत्पत्तिस्तस्याः कर्ता आश्रयो जनिकर्ता उत्पत्त्याश्रयस्त
स्य प्रकृतिहेतुरपादानम्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। ब्रह्माभिन्नापादाननिष्ठजन्योत्पत्तिः प्रजाभिन्नक
र्तृनिष्ठेति बोधः। भुवः प्रभवः। भूधातोः प्रयोगे प्रभवः प्रथमज्ञानहेतुरपादानमित्यर्थः। हिमवतः इति॰
हिमवत इति॰ भिन्नापादानजन्यप्रथमज्ञानानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। यतश्चाध्वकालनि
र्माणं। यदधिकृत्याध्वनः कालस्य निर्माणं परिच्छेदः क्रियते तद्वाचकात्पंचमी। तद्युक्तादध्वनः प्रथमास
प्तम्यौ। तद्युक्तात्कालवाचकात्सप्तमीत्यर्थः॥ वनाद्ग्रामे इति। पंचम्यर्थोव्यवहितोत्तरत्वं॰ प्रथमासप्तम्यो
रर्थः व्यवहितोत्तरदेशः शतिलम्॰ वननिरूपिताव्यवहितोत्तरयोजननिरूपिताव्यवहितोत्तरवद् राम: ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शावृत्तित्ववान्ग्राम इति बोधः। कार्त्तिक्या इति। पंचम्यर्थः स्वनिष्ठप्रथमावयवतावयवित्वं। सप्तम्यर्थोऽव्यवहितो
त्तरवृत्तित्वं। कार्त्तिकीनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपितावयवित्ववत्राजिशाहो रात्रानिरूपिताव्यवहितोत्तर
कालवृत्तित्ववान्ग्राम इति बोधः। अन्यारादिति। अन्यशब्देन भेदवदर्थकपावच्छदग्रहणं चरितार्थः। भिन्न
शब्दयोगे तु पृथगुपमपाय इत्यनेनैव सिद्धेः। तत्राऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणादिति वदन्ति। अन्यो भिन्न इति।
पंचम्यर्थः स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वं। कृष्णनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितभेदवानित्यर्थः। आराद्वनात्।
आराच्छब्दो दूरत्ववद्देशवृत्तित्ववत्सामीप्यवद्देशवृत्तित्ववदर्थकः पंचम्यर्थो निरूपितत्वम्। वननिरूपित
सामीप्यवद्देशवृत्तिवान्ग्रामः। वननिरूपितदूरत्ववद्देशवृत्तित्ववान्ग्राम इति बोधः। अते शब्दार्थोऽभावः।
पंचम्यर्थः स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपको दयाचलसन्निहितो देश इति बोधः। पूर्वो ग्रामात्। तानिरूपकत्वम्।
॥कृष्णशब्दस्तद्भक्तिपरः कृष्णभक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपको दयाचलसन्निहितो देश इति बोधः। पूर्वो ग्रा
मात्० पूर्वशब्द उदयाचलसन्निहितदेशवाची। पंचम्यर्थोऽवधित्वम्। ग्रामनिष्ठावधितानिरूपको दयाचलस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्निहितो ह्रद इति बोधः। त्राद्यग्रहणं मध्यमपदलोपिसमासेन दिग्वाचकलोपलक्षितं त्राधवलाभार्थम्। तेनात्रापि पंच
मी। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगितत्वं समानाधिकरणकालभवः इत्यर्थः। पंचम्यर्थोऽभेदः। चैत्राभिन्नप्रतियो
गितानधिकरणकालभवाभिन्नः फाल्गुन इति बोधः। भवात्प्रभृतीति। कालघटितसमाप्तिकालघटितकालवृ
त्तित्वं समाप्तिश्च समभिव्याहृतपदार्थस्यैव गम्यते। पंचम्यर्थोऽधिकरणत्वं। भवनिरूपिताधिकरणत्ववत्काल
घटितकालभवसमाप्तिकालघटितकालवृत्तित्ववत्यापारजन्यप्रीत्याश्रयकर्माभिन्नो हरिरिति बोधः।
ग्रामाद्बहिरिति। समभिव्याहृतपदार्थानधिकरणतत्सन्निहितो देश इति बोधः। अपपरी। अपहरेः
परिहरेः संसारः। एतावभावार्थौ। पंचम्यर्थः स्वनिष्ठजातियोगितानिरूपकत्वं। हरिं त्यक्त्वा क्षिप्रः। हरि
भक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभाववन्निरूपितप्रतियोगितावान् संसार इति बोधः। आङ् मर्यादावच
ने। मर्यादाभिविधिद्योतक आङ् कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालिकी दैशिकी चेति। त
त्राद्या स्वस्वोत्तरकालभागाभावाधिकरणकालभवसमभिव्याहृतपदार्थानधिकरणत्वरूपा। द्विती राम:
१२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वन्यविधा अभिविधः व्यापकत्वं तद्द्योतकस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगेऽस्मात्पंचम्याः मर्यादाभिविध्योरित्या
र्थः। आ मुक्तेः संसारः। पंचम्यर्थः स्वत्वोत्तरं तस्य निरूपकतया संसारेऽन्वयः। मुक्तिकालपरम्। मुक्ति
कालनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकप्रागभाववत्तदुत्तरकाले प्रागभावोभयाधिकरणक्षणाऽभवसंसाराव
धिकरणत्वनिरूपकः संसार इति बोधः। आ सकलाद्ब्रह्म। सकलनिरूपितव्यापकत्वं प्रतिज्ञाद्यं
किंचिद्वस्तुग्रहणकरणकतद्वस्तुसममूल्यवस्तुनिष्ठस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्या
पारद्योतकः प्रतिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। प्रतिनिधिप्रति। यन्निरूपितं साद्रूप्यं प्रतिदानघटक
ग्रहणं पञ्चम्यन्तद्योतकत्वात्संबन्धी। प्रद्युम्नः कृष्णात्। कृष्णनिरूपितसादृश्यवान् प्रद्युम्न इति
बोधः। तिलेभ्यः प्रति। तिलनिष्ठस्वस्वत्वोत्पत्तिकरणमाषाभिन्नकर्मनिष्ठस्वस्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व
त्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अकर्तर्यृणे। शताद्बद्धः। शताभिन्नहेतुप्रयोज्यव्यापार
जन्यगतिप्रतिबंधाश्रयकर्माभिन्नो देवदत्त इति बोधः। शतेन बंधित इति। अत्र शतस्य कर्तृत्वान्न पं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चमी॥ ग्रामाभिन्नकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यदेवदत्ताभिन्नकर्तृनिष्ठकृतिर्बोधः॥ व्यापारजन्यगतिसंयोगाश्रयकर्मा
भिन्नौदनस्य इति बोधः। क्रियाप्रयोगे। ज्ञानाज्ज्ञातेन वा नरः। ज्ञानाभिन्नहेतुजन्योऽयं शरीरचेष्टाभावतु
कूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः। धूमाद्वह्निमान्। वह्निज्ञानपरंपरयार्थस्य ज्ञानेऽन्वयः। धूमाभिन्नहेतुजन्यवह्नि
ज्ञानविषय इत्यर्थः। पृथग्विना। पृथक् रामात् इत्यभेदोऽर्थः। पंचम्यर्थः स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वम्।
रामनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितभेदवानित्यर्थः। विना नानाग्रामाद्धा भावोऽर्थः। रामनिष्ठप्रतियोगितानि
रूपकोऽभाव इति बोधः। करणे च। लिंगात्स्तोकात्कृच्छ्रान्वयिता विशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्तोकादिभ्यः
करणे पंचमीत्यर्थः॥ इति पंचमी। षष्ठी शेषे। राजपुरुषः। राजनिरूपितस्वत्ववदभिन्नः पुरुषः इति बोधः
एतत्प्रकरणे ज्ञोऽविद्। अधीगर्थ-कृञ-प्रति-कृज्ञार्थानाम्। आशिषि नाथः। जासि निजरणा-त्यव
क्रियाणां। कृत्वोऽर्थप्रयोगे। इत्यष्टसूत्री शेषे षष्ठीविधायक स्वशेषे षष्ठ्याः शेषे षष्ठीत्यनेनैव सि राम:
द्धत्वात् शेषविधानेन तात्पर्यं केवलमष्टसूत्रीविषये जातायाः षष्ठ्याः तत्र कृत्समासाभाव एवे ९३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वध्येयम् विभाषोप । विभाषोप · द्वितीयाश्रवणे · अगत्युक्ते षष्ठीति निसंवध्यते विभाषोपसर्गे इत्येतत्सा
मर्थ्याद्दितिमाळ्यः । नव्यास्तु · व्याख्यानान्न संवध्यते इति आहुः । कर्त्तृकर्मणोः । कृदन्तवाच्यक्रियानिरू
पितकर्त्तृकर्मत्ववतोः षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । कृष्णाभिन्नकर्त्तृनिष्ठा कृतिरिति बोधः । जगतः
कर्त्ता । जगदभिन्नकर्मनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कर्त्रभिन्नकृष्णनिष्ठ इति बोधः । गुणकर्म
णि वेति · कृतीति संवध्यते · । कृदन्ते सति कृदन्तवाच्यक्रियाविशेषणफलाश्रयत्वे सति कृ
दन्तवाच्यक्रियानिरूपितकर्मसंज्ञकत्वं गुणकर्मत्वं तस्मिन्षष्ठी । नेताश्वस्येति · अश्वाभिन्न
कर्मनिष्ठसुघ्नाभिन्नकर्मसंबंधी संयोगानुकूलव्यापाराश्रयः कर्त्ता । ननु कर्त्तृत्वे कर्म
त्वं क्रियानिरूपितं तद्वाचकश्च धातुः ततः प्रत्ययो तिङ् कृद्वा तत्र तिङि तेन योगे न लोके
ति निषेधः । ततश्च परिशेषात् कृद्योग एवेति गम्यते । कृति किमिति · कृदन्ते तद्व्यवच्छेदक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रागभावावच्छिन्नमाराणस्थलेपिस्यादित्याहर्तान्डितेमाभूदिति· कृतपूर्वीकटामति· तद्भिन्नतांचवाच्यक्रियानिरू
पितकर्तृकर्मत्ववतोमाभूदित्यर्थः। नचकृतेपिकृग्रहणोक्तपूर्वीकटंकरकृष्णेकृतशब्दवाच्यक्रि
यानिरूपितकर्मतामादायषष्ठीदुर्वारेयेतिवाच्यम्। तत्सामर्थ्यात्कृदन्तमात्रग्रहणेतिशक्तिग्रह
प्रयोजनोपपत्तिस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मत्ववतोषष्ठीत्याश्रयणात्तत्प्रकृतेकृतशब्द
मात्रशक्तिलाभाभावान्तदोषइतिध्येयम्। चतुर्थीवा। आशुष्याद्यन्वयिक्रियान्वयाशीर्विषय
क्रियाच्यपिबोधकप्रातिपदिकाच्चतुर्थीवेत्यर्थः। इतिषष्ठी। यस्यचभावेन· गोधिति· ज्ञानजन्य
ज्ञानाविषयत्वंसप्तम्यर्थः। व्यापारजन्यांतस्थितउत्तरदेशविभागाश्रयाभिन्नगोनिष्ठविषय
तानिरूपकज्ञानजन्यज्ञानसाविषयत्ववदुत्तरदेशसंयोगात्कूलव्यापाराश्रय[illegible]बोधः
अहोरात्रम्· यत्क्रियायांयेयोग्यास्तेषामकर्तृत्वेतद्बोधकात्सप्तमीतिवाक्यचतुष्टयंतात्सुति ठप:
९४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिष्ठत्सु इत्यादावुदाहरणानि· स्वनिष्ठक्रियासमानकालीनत्वं सप्तम्यर्थः। सत्सदस्थित्यनर्हसाधुपरं
स्थित्यनुकूलव्यापाराश्रयस्थित्यनर्हसाधुनिष्ठस्थित्यनुकूलव्यापारसमानकालीनसाधु
भिन्नकर्तृनिष्ठसहत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। एवं सत्सु तरास्थित्सु अत्रासाधुपरं तरणाक्र
पानर्हदुष्टाचौरपरम्॥ बोधः प्राग्वत्· षष्ठी चाना। यस्येति च भावमनुवर्तते। अनादरे सति यन्नि
ष्ठक्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ इत्यर्थः॥ रुदतीति· स्वसामानाधिकरण्य
स्वोत्तरकालीनत्वोभयसंबन्धेनानादरविशिष्टप्रव्रजनं धात्वर्थः सप्तम्यर्थो ज्ञाप्यज्ञापक
भावः। रुदत्पुत्रविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयस्वसामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालीनत्वो
भयसंबन्धेनानादरविशिष्टप्रव्रजनकर्तृनिष्ठपितेति बोधः। अनादरश्च पुत्रादिविषयक
एव गृह्यते· स्वामीश्वरा· गवां गोऽधिपतिः· स्वनिष्ठत्वनिरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। तस्य स्वामित्वेऽन्वयः।
गोनिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्ववानिति बोधः। एवमीश्वरस्य [illegible] गोपिः· धनस्य धने वा [illegible]पा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रः। दीपमानुग्रहणाकर्त्तारायाह्नः। षष्ठ्यर्थो भेदस्तस्य द्रव्येऽन्वयः॥ धनाभिन्नदीपमानग्रहणाकर्त्रेति
बोधः। गवां गोषु वा साक्षी। ज्ञानवान् साक्षिशब्दार्थः। स्वनिष्ठविषयतानिरूपकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः
॥ गोनिष्ठविषयतानिरूपकज्ञानवानिति बोधः। प्रतिभूशब्दार्थः साहाय्यवान्। राज्ञो राज्ञि वा प्रतिभूः।
निरूपितत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। तस्य साहाय्येऽन्वयः। राजनिरूपितसाहाय्यवानिति बोधः॥ गवां गोषु
वा प्रसूतः। प्रकर्षेण सूतः प्रसूतः उत्कर्षश्च भोगमात्रफलकत्वम्। तेन भोगमात्रे स्वाम्याश्रयः प्रसू
तशब्दार्थः। गोसंबंधानुभवमात्रफलकस्वत्वाश्रय इति बोधः। आयुक्तकुशलाभ्यां। अनेकतात्पर्ये
तरेकव्यापारत्वं तद्भिन्नविषयकगतत्वाभावश्चान्यत्वमिति ततः षष्ठीसप्तम्यौ। आयुक्तो हरिपूजने पूज
नस्य वा। षष्ठ्यर्थः हरिपूजनातिरिक्ताविषयकत्वं तस्य प्रवृत्तावन्वयः हरिपूजनातिरिक्ताविषयक
व्यापारजन्यप्रवृत्त्याश्रय इति बोधः॥ कुशलो हरिपूजने पूजनस्य वा। शक्तिमान् कुशलशब्दार्थः।
हरिपूजनातिरिक्तजन्यत्वविशिष्टजनकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। हरिपूजनातिरिक्ताजनकशक्ति
मानिति बोधः। यतश्च जातिगुणक्रियाविशिष्टजनकत्वं स्वघटितसमुदायघटकेतरव्यावृत्त रा.प
९५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्म्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणं तत्र षष्ठीसप्तम्यो। षष्ठ्यर्थः स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तत्वं अवय
वावयविभावश्च· स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तेभ्योऽस्त्ववयवीभिन्नः समुदायनिरूपितावय
वत्वं चाव्याख्यातम् इति बोधः। इतिसप्तमी ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ग्र:
१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्र नि दोष ~~ऐपरो~~

(हस्तलिखित

रामगीता (संस्कृत व्याख्या सहित)

क्र. सं. ३०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रा.गी॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अथ भगवान् शिवो रामलक्ष्मणसंवादमुखेन परतत्वमुपदेष्टुमा
॥१॥ ह॥ तत इति॥ जगतां यानि मंगलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मंगलं ब्रह्मानन्दः सर्व
वात्मा स्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवंतीति विश्रुतेः॥ मंगलानां च मंग

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमहादेव उवाच॥ ततो जगन्मंगलमंगलात्मना विधाय
रामायणकीर्त्तिमुत्तमाम्॥

लमिति स्मृतेश्च॥ किंच जगतां मंगलकल्याणं यस्मा॥ ॥राम॥
त्तादृश कल्याणरूप आत्मा मूर्त्तिस्तया उत्तमां श्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकी ॥१॥
र्त्तिं वाल्मीक्यादिकृत नानाविधरामायणप्रवर्त्तिकां रावणवधादिजां कीर्त्तिं विधाय स्थितो र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शृत्तमः॥ ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादि(
कं केवलं तत्पूर्वजैरेवाचरितमिति न॥ किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाच
चारकृतवान्॥१॥ उदारा गुरुदेवविश्वासलक्षणा महागुणावती यस्या उदारा दानशीला वृद्धि
विचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा॥१॥ सौमित्रिणा दृष्ट
उदारवृद्धिना रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः॥ यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसं
बंधिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णायत्रीः॥ प्रमत्तस्य स्वगोमंडलमिश्रितब्राह्मणगोदानात्प्रमत्तस्य नृ
गस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह॥ तेनाज्ञानकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्यापि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्येवस्येतिसर्वथाब्रह्मत्वविशुद्धतावधर्मइतिसूचितम्॥२॥एकांतेविजनेउपस्थितंप्राञ्जल
विनयान्वितःसन्भक्त्याशुद्धरयमितिब्रह्माप्रणम्य॥अनेनशुद्धयसदनप्रकारउक्तः आसादि

राजप्रमत्तस्यनृगस्यशापतोद्विजस्यतिर्यक्त्वमथाहराघवः॥२॥कदाचिदेकांतउ
पस्थितंप्रभुंरामंरमालालितपादपंकजम्॥सौमित्रिरासादितशुद्धभावनःप्रणम्य
भक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत्॥३॥

तंशुद्धंभावनंभावनांतःकरणंयेनसःशुद्धांतः

करणइतियावत्॥भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेनशुद्धांतःकरणइत्यर्थः॥३॥३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हे महामते॥ महती सर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनम्॥ त्वं शुद्धबोधोऽसि॥ अनवच्छिन्नचै
तन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि॥ जीवानां तत्प्रतिबिंबत्वात्॥ अधीशोऽसि अंतर्यामिन्नि
यंताऽसि॥ वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम्॥ औपाधिकभेदाश्च नियंतृनियम्यभावो बोध्यः

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिः स्वयम्॥

निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नत्वेवं सर्वैः कथमेवं न
ज्ञायतेऽत आह॥ ज्ञानदृशां स्वयमेवं प्रतीयसे॥ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं देव
दृक्दर्शनसाधने येषां तेषामिति संबंधसामान्यषष्ठी॥ तैरित्यर्थः॥ तादृशादृक्लाभश्च त्वद्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रा·गी॥ ॥३॥

त्वधीनइत्याह॥ पादेति॥ त्वच्चरणकमलयोर्भृंगवदाहितः कृतः संगोयेनतादृशांतःकरण
संगवताम्· त्वच्चरणकमलसद्यन्यांतःकरणवतामित्यर्थः॥ ४ ॥अथप्रार्थयते॥ अहमि

प्रतीयसेज्ञानदृशांमहात्मनेपादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनाम्॥ ४ ॥अहंप्रप
न्नोऽस्मिपदांबुजंप्रभोभवापवर्गंतवयोगिभावितम्॥

ति॥ भवस्यसंसारस्यापवर्गोनिवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपदांबुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्रा
प्तोऽस्मियोगिभावितंयोगिभिःसंसारउच्छयेभावितम्॥ अनेनतस्यभवापवर्गत्वेसदा
चारःप्रमाणाउक्तम्॥ प्रार्थनीयमाह॥ अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणंयथा ॥राम॥ ॥३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुखमक्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधि शिक्षय॥ अपारवारिधिमित्यनेन सपारप्रसिद्ध
समुद्रव्यतिरेक उक्तः अशक्यतरणताऽनेन ध्वनिता॥ ५ ॥ अथोत्तरमवतारयति॥ श्रुत्वे

यथांजसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथानुशाधि माम्॥ ५ ॥ श्रुत्वाऽ
थ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः॥ विज्ञानमज्ञानतमो
पशांतये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः॥ ६ ॥ ति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा॥ अथश
ब्दो वाक्यालंकारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एव प्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखं हरतीति ना
हशः॥ प्रसन्ना प्रमादहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्य॥ क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोऽज्ञानत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५ रा·गी॥ तमसस्तुपरस्तांनयेतदर्थम्॥ संक्षिप्तार्थः॥ श्रुतिभिः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिःप्र
॥५॥ पन्नंतत्फलंकत्वेनबोधितंविज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमितिसामान्यतःप्रथमेप्राह्॥६॥
अथतादृशज्ञानप्राप्त्येक्रमेणवहिरंगान्तरंगसाधनान्याह्॥ आदाविति॥ स्ववर्णाश्रमेष्व

आदौस्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाः कृत्वासमासादितशुद्धमानसः॥

शास्त्रेणवर्णितायाःक्रियानित्यनैमित्तिकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वासमासादितशुद्धमान ॥राम॥
सःप्राप्तान्तःकरणशुद्धिः॥ तत्पूर्वमुपात्तसाधनः॥ तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि ॥५॥
शमदमादीनियेनतादृशः अनेनकर्मणांवहिरंगत्वंशमादीनामन्तरंगत्वंस्फुटमेवोक्तं॥ किंच

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शमदमवैराग्यपदार्थपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमेवेति सूचितं । तेन सत्कर्मानुष्ठानं समाप्य तत्त्वकासं
न्यसेति यावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकायतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गु

समाप्यतत्सूर्वगुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥ क्रियाश
रीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिराः ॥

रुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि
त्यादिलक्षणलक्षितं समाश्रयेत् ॥ सेवते ॥ अनेनजुन्यज्ञिवलेन स्वयमेव वाक्यार्थविचा
रः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥ संसारस्य भ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्च तत्का
रणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वाद्ज्ञाननिवृत्तेश्च तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च वेदान्तवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥रा॰गी॥ चारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुंसमाश्रयेत्याह॥ क्रियेति॥ भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्त्तमानई
॥५॥ र्यतेकथ्यते॥ तदेवोपपादयति॥ आहताआदरहूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाऽस्यतस्यशरीरोद्भव
स्यजन्मनोहेतुःतत्रजन्मनिगुरागिणोविषयाभिलाषवतः॥ तोशास्त्रप्रसिद्धौधर्मैतरौधर्माधर्मौ

धर्मेतरौतत्रपुनःशरीरकंपुनःक्रियाचक्रवदीर्यतेभवः॥ ८ ॥ ८ ॥

प्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतः॥ कस्यचिदधर्मस्यैवसुखलवप्राप्तिःकस्यचिद्धर्मस्य
वंकदाचिदपिस्पृष्टं॥ एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिःय ॥राम॥
थाचक्रेभ्राम्यमाणोऽधोभागःकदाचिदुपरिउपरितनश्चाधःपुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्ज ॥२॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्जनकभावेन परिहृत्ति रितिवोध्यम् ॥ ८ ॥ तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह ॥ अज्ञानमेवेति
अत्रविधौ संसारनिवृत्तिलक्षणो कर्त्तव्यऽर्थे तज्ज्ञानमेवमूलकारणात्वा दज्ञानहानमेवविधी
यते साधनत्वेनेतिशेषः ॥ ननुकर्मैव तन्नाशकमस्तु किं ज्ञानेनेत्याशंक्याह ॥ विद्यैवज्ञानमे

अज्ञानमेवास्यहि मूलकारणं तज्ज्ञानमेवात्रविधौ विधीयते ॥

व तन्नाशविधौ मूलाज्ञाननाशने पटीयसी समर्था ॥ नकर्मसमर्थमितिशेषः ॥ यतस्तत्कं अज्ञा
नजं ॥ आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणो ज्ञानजन्यत्वं वोध्यं ॥ ननुतज्जन्य
स्यापि तन्नाशकत्वं वृश्चिककर्कद्यादौ दृष्टमित्याशंक्य तज्जन्यत्वं वा तन्नाशकत्वे प्रयोजकं किंतुस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरोधत्वमेवेत्याह॥ यत्नविरोधं तदीरितं नाशकत्वं कर्मित्यर्थः॥९ ॥अतस्त्वकर्मणा नाज्ञानहानिरि
त्याह॥ नाज्ञानेत्यादि॥ यतः कर्मणाविरोधाभावान्नज्ञाननाशो नापि रागनाशो वस्तुतः कर्मानुष्ठानात्
विशेषवतन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम्॥९ ॥नाज्ञानहानिर्नच
रागसंक्षयो भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत्॥ ततः श्रुतः संसृतिरप्रवारिता तस्माद्
बुधो ज्ञानविचारवान्भवेत्॥ १० ॥ ततः सदोषं क्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टं कर्मैवोद्भवे
त्॥ कर्मणाश्च ततः संसारस्य वेति न तु किं प्रत्याशा॥ ततस्तस्माद्बुधो विवेकी ज्ञानविचारवान्॥ ज्ञा
यतेऽनेनेति ज्ञानं वेदांतवाक्यं तद्विचारवान्भवेत्॥ १० ॥श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥छ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायाउवदतिसार्धेन॥ नन्विति॥ नन्
न्वितिशंकायां॥ यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेनब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिनापुरुषा
र्थसाधनमुक्ता॥ तथाउभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः॥ तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यतेब्रह्म
नतुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम्॥ कर्त्तव्यताप्राणभृतः
प्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः॥ ११॥ शाश्वतमित्यादिनाक्रियाऽपितत्साध
नत्वेनोक्ता॥ किंचक्रियाकर्त्तव्यतातृतीयार्थेप्रथमा कर्त्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्त्तव्यः
तयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा॥ एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात्॥ त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मात्साधनविद्यायाः सहायत्वं प्राप्नोति घटे जननीये यथा दंडचक्रादीनां परस्परसहायता ॥ ११
कर्त्तव्यमेतिस्वोक्तमेव विवृणोति ॥ कर्मेति ॥ वीरहावाऽस्षदेवानांयोग्निमुद्वासयते यावज्जीवमग्नि
होत्रं जुहोतीति श्रुतिः ॥ नन्वसिद्धांनीशंकते ॥ नन्विति ध्रुवं स्थिरं कार्यमिदं पुरुषार्थमोक्षजनिका

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ तस्मात्सदा कार्यमिदं मुमुक्षुणा ॥ ननु स्वतंत्रा ध्रुव
कार्यकारिणी विद्या न किंचिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२ ॥ विद्या यतः स्वतंत्रा विनाऽपि सहा
येन स्वकार्यसंपादने समर्था ॥ यथा तेजस्तिमिरनिवर्तनसमर्थं मनसाऽपि किंचित्सहायभूतं वस्तु
नापेक्षते ॥ तथा फले जननीये सहायांतरसंभावनाऽपि नेति भावः अनेन विद्या फलजनने निरपेक्षा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वतंत्रत्वात्तेजोवदित्यत्रमानंसूचितम्॥१२॥समुच्चयवादीपरिहरति॥नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः॥स
त्यकार्यः॥अक्षय्यंह वैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिवेदेनबोधितःस्थिरकार्योऽपिअक्ष्व
रः यथाऽन्यानपिकारकादिकान्॥आरादुपकारकप्रयाजाद्यंगानिदेशकालादीनिचप्रकांक्षते

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरःप्रकांक्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्॥तथैवविद्यावि
धिनःप्रकाशितैर्विशिष्यतेकर्मभिरेवमुक्तये॥१३॥

तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोती
त्यादिविधिवाक्यतःतत्सहितेनप्रकाशितैःकर्मभिःसहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः॥विद्या
फलदानेकर्मापेक्षा अंगित्वात्॥प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदितितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ रा॰गी ॥
॥ ८ ॥

तदनुपपत्तिं दर्शयति॥ केचिदिति॥ यत्केचिद्वितर्कवादिन इति ज्ञानकर्मणी समुच्चित्य मुक्ति
साधनं वदंति॥ तदप्यसत्॥ यथा केवलं कर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथा तन्मीलितमित्यप्यस
त्॥ तत्र हेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टो यो विरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्य

केचिद्वदंतीति वितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात्॥ देहाभिमानादभि
वर्धते क्रियाविद्यागताहंकृतितः प्रसिद्ध्यति॥ १४॥

र्थः॥ विरोधमेवाह देहाभिमाना
क्रियावर्द्धते॥ अनात्मनि देहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः॥ विद्यानुगताहंकृतितः गताहंकृति ॥ राम ॥
र्यस्य तस्य नष्टाहंकृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवं चाहंकारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञान ॥ ८ ॥

यो: सत्तच्चयोर्विरुद्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ पूर्वपक्षमुक्त्वा तमानं दूषयन् विद्यास्वरूपमाह ॥ विशुद्धवि
ज्ञानं ये भ्यस्तेषां वेदान्तवाक्यानां यद्विशेषेणारोचनं रलयोरभेदादालोचनं विचारस्तेनांचिता
प्रापिता या चरमा आत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः सा विद्येति भण्यते विशुद्धिरिति शेषः उ

विशुद्धविज्ञानविरोचनांचिता विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते ॥

तत्समुच्चयवारणाय विद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादि अखिलकारकादिभिः कर्तव्यकर्मा
दिभिरंगैश्च सहितं समुदेति ॥ फलोन्मुखं भवति ॥ विद्या तु नरखिलकारकादिनि हंति ॥ नत्रकर्तृ
त्वादित्रिंनिहंति ॥ सकलव्यापारपरित्यागेन ब्रह्मणि समाप्तिर्हि विद्या ॥ अतः स्वोत्पन्नो चिनश्च

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्द्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभंगापत्तेरितिपूर्वप
भुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः॥१५॥उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह॥तस्मादिति॥विद्याविरोधा
द्विद्यायाःकर्मणासहविरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मान्मुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत्॥काम्यंतु(

उद्देतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहंतिविद्याऽखिलकारकादिकम्॥१५॥तस्मात्त्य
जेत्कार्यमशेषतःसुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत्॥

सर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमि
त्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्त्तव्यमेव॥ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यंतंकर्त्तव्यमेव॥ततस्तद
नुसंधानंप्रतिबंधकत्वात्तद्योजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभाव॥इदानींमुमुक्षुकर्त्तव्यमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ह निर्वृत्ताः सर्वेषामिंद्रियाणां गोचरा विषयाः शब्दादयो यस्मात्तादृशः स न्॥ आत्मनः सच्चिदान
न्दस्यानुसंधानमेव परमयनं प्राप्यं यस्य तथाविधो भवेत्॥ अथेंद्रियप्रत्याहारः कर्त्तव्यत्वेनोक्त
स्तेन तत्पूर्वं प्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम्॥ १६ ॥ रागिविरागिभेदेन कर्मणां कर्त्तव्यतेत्याह॥ यावदि

आत्मानुसंधानपरायणाः सदा निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिगोचरः॥ १६ ॥ यावच्छरी
रादिषु माययाऽत्मधीस्तावद्विधेयो विधिवादकर्मणाम्॥

ति॥ मायया विद्यया शरीरादिष्वनात्मसु आत्मधीरहंकर्त्तेत्यादिरूपा यावद्वर्त्तते तावद्विधिवादकर्मणां विधिर्यजेतेत्या
दिर्वादः कर्त्तव्यताबोधको येषां कर्मणां विधेयो वशवर्त्ती तत्कर्मकर्त्ता भवेत्॥ तदपगमे तु तद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खिलं जगन्नेतीतिवाक्यैः॥ अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेन निर्णायितद्वि
लक्षणातया सत्यत्वेन परात्मस्वरूपं ज्ञात्वा क्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत्॥ ७ ॥ आत्मविज्ञा

नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिध्य तज्ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः॥ ७ ॥
यदा परात्मात्मविभेदभेदकं विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम्॥

नेस त्यवक्ष्येमविद्या निवर्ततइत्याह्॥ यदेति॥ आत्मनिशुद्धेऽन्तःकरणे परमात्मन ईशस्या
त्मनो जीवस्य च यो विभेदो मायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतो विभेदो भेदस्तस्य भेदकं नाश
कं भास्वरं प्रकाशशीलं यद्विज्ञानं इतरद्वन्द्वोपमर्दनपूर्वकं ब्रह्माकाराऽखण्डाहमिति यदावभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिअसंभावनादितिरस्कारेणोद्देति॥ नदेवसंस्कारकाजन्मांतरस्थापककर्मसहितामायातत्त्व(
ज्ञीवोपाधिभूताविद्यांऽञ्जसाकृटितिविलीयतेनश्यति॥ नऽनतन्नाशेऽपिसंसारनाथः कथम

तदेवमायाप्रविलीयतेंऽञ्जसासंस्कारकाकारणामात्मसंसृतेः॥ १८॥
श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी॥

त्तोमायाविशेषणाम्॥ आत्मसंसृतेकारणांसंसारस्योपादानकारणामेवंचतन्नाशेकार्यना
शोभवत्येवेतिभावः॥ १८॥ उक्तमेवार्थंपुनर्दर्श्यायाह॥ श्रुतीति॥ तत्त्वमसीत्यादिश्रुति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रा·गी॥ द्वितीयेऽक्षमायोस्तन्निवृत्तज्ञानेन नाशिता सा विद्या कथमपि कार्यकारिणी भविष्यतीति काकु
॥११॥ रत्न॥ सर्वथानेत्यर्थः असतः कार्यकारित्वासंभवादिति भावः॥ ननु तन्नस्य नानोऽन्नवइत्याह॥

विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति॥१८॥

विज्ञानमात्रादिति अमलाद्द्वितीयतः शुद्धाद्द्वितीयात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरास
हरूनात्रिविधिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतो नष्टा तस्मात्सा पुनर्न भविष्यति रज्जुज्ञानस्मूल ॥राम॥
कस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निहतस्य यथा न पुनरुत्पत्तिरिति भावः॥ १८ ॥ ६२ ॥ ॥११॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विद्याया इतरनिरपेक्षाया एव मोक्षकारणत्वमुक्तं युक्तिपूर्वकं पुनः कथयति श्रोतृणामा
य॥ यदीति॥ यदि नष्टा तत्त्वज्ञाननाशिता न पुनः प्रसूयते नोत्पद्यते॥ तदा कारणाभावादहंम

यदि स्म नष्टा न पुनः प्रसूयते कर्ताहमस्येति मतिः कथं भवेत्॥ तस्मात्स्वतं
त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला॥ २० ॥

निः कथं भवेत्॥ कथ
मपि न भवेदित्यर्थः॥ तदभावाच्च तत्काले कर्माभावश्च तत्स्वफलजननेष्वा स्वतंत्रा इतरनिरपे
क्षैव न किमप्यपेक्षते॥ द्वितीयस्यासंभवात्॥ अतः केवलाऽसहायैव विमोक्षाय विभाति तत्फ
लिका भवतीत्यर्थः॥ २० ॥

॥ रा॰गी॥ अत्रार्थे श्रुतिरपि प्रमाणमित्याह सेति सा प्रसिद्धा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व
॥ १२॥ मानशुरित्यादिका तैत्तिरीयश्रुतिः प्रशस्तानामर्थवादैः प्राशस्त्येन बोधितानामपि कर्मणां त्या

सा तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं त्यासं प्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥ एतावदि
त्याह च वाजिनां श्रुतिर्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्मसाधनम् ॥ २१ ॥ ६७ ॥

संन्यासं सादरं स्फुटमाह ॥ न तु कर्मसमुच्चयमित्यर्थः ॥ तथा वाजिनां वाजसनेयिनाम् ॥ एताव ॥ राम ॥
द्रे खल्वमृतत्वमित्यादिका ज्ञानं विमोक्षाय साधनं न कर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥ ६२ ॥ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अहंकारत्यागरूपकारणावैषम्यात्क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपि वैषम्यमाह ॥ विद्येति
हे समुच्चयवादिन् त्वया कर्तुरग्निहोत्रादिर्विद्यासमत्वेन दर्शितः परं तु समो दृष्टान्तो नोदाहृतः अने
नकर्तुर्विद्यासमः ॥ श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानं निरस्तम् ॥ दृष्टान्ताभावात् ॥ अन्वयेनानु

विद्यासमत्वेन तु दर्शितस्त्वया कर्तुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः ॥ फलैः पृथक्त्वाद्बहुकारकैः
कर्तुः संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययम् २२ ॥ मानं न व्यतिरेकीति भावः ॥ एतच्चाकरे विस्तरेण
प्रपंचितम् ॥ ननु विद्याकर्मणी समे ॥ एकफलत्वाच्चक्रदंडादिवदित्यनुमानमिति चेत्तत्राह ॥ फलैः पृथ
क्त्वात् पञ्चम्यर्थे तृतीया फलानां भेदादित्यर्थः एवं च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः समानकारकत्वमपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रा·गी॥ हेतुर्नेत्याह॥ ऋजुर्वक्रैभिः कारकैरहं ममताभिमानरूपैरांतरैर्बाह्यैश्च देशकालादिनियमैश्च साध्य
॥१३॥ ते॥ ज्ञानं तत्त्वतो विपर्ययवदतो नतयोः साम्यमिति भावः॥२२॥ नन्वकरणे प्रत्यवायभियाकर्मकार्य
मिति चेन्नेत्याह॥ सप्रत्यवाय इति कर्मत्यागे नहि निश्चयेनाहं प्रत्यवायसहितो भविष्यामीत्येवं

सप्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः॥ तस्माद्बुधैस्त्याज्यम
पि क्रियात्मभिर्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितम्॥२३॥

शुद्धात्मनि अनात्मधर्मस्य धी
रज्ञस्य तत्त्वज्ञानविकलस्य प्रसिद्धा॥ न तु तत्त्वदर्शिनः॥ तस्याहंबुद्धेरभावात्॥ पापादेरनात्मधर्मतानि ॥राम॥
श्चयाच्च॥ तस्माद्बुधैः कर्मक्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थे तृतीया॥ क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतो विधाने नेति ॥१३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्त्तव्यनयाउक्तंकर्मविधिभिरवश्यकर्त्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः॥२३॥अथविरक्तस्य
कार्यमाह॥श्रद्धेति॥गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धान्वितोउभुक्षुःशुद्धमानसोऽपिनिष्कामकर्मानु
ष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोःप्रसादात्तत्त्वमसीतिवाक्यतःआत्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोगुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥विज्ञायचैका
त्म्यमथात्मजीवयोःसुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः॥२४॥

मननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य चएवार्थः॥साक्षात्कृत्यैवसुखीभवेत्सकल
दुःखहीनोभवेदित्यर्थः॥अप्रकंपनःविषयाभिलाषाक्षोभितांतःकरणः॥२४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महावाक्यं विवरीतुं वाक्यार्थस्य पदार्थबोधपूर्वकत्वमाह॥ आदाविति॥ विधानतः क्रमप्रमा
दराहित्येन वाक्यार्थविज्ञानस्य विधाउत्पत्तौ आदौ प्रथमं उरव्यमितित्यावत्पदार्थावगतिः

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः॥
तत्त्वं पदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्॥२५॥

कारणात्॥ हि प्रसिद्धं तस्य पदत्रयं तत्त्वमसीति॥ तत्र तत्पदार्थः परमात्मा सर्वज्ञत्वादिगु
णः त्वंपदार्थो जीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यं तद्बोधकमसीतिपदम्॥ २५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ननु सर्वज्ञत्वादिगुणस्येश्वरस्य किंचिज्ज्ञत्वधर्मवता जीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशंक्याह ॥ प्रत्यगिति
अहंवृत्तिवेद्यत्वं प्रत्यक्त्वं जीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोः परमात्मजीवा
त्मनोर्विरोधं विहाय त्यक्त्वानयोः संशोधितांशयुक्तिभिः सम्यग्विचारितां तत्त्वंपदाभ्यां शक्यभावेऽ

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहाय संगृह्य तयोश्चिदात्मताम् ॥

पि वक्ष्यमाणप्रकारया लक्षणया लक्षितां चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयीकृत्यात्म
मात्मानं तथा ज्ञात्वाऽथ स्वात्मज्ञानानंतरं अद्वयो भवेत् चित्स्वरूपतां प्राप्त इव भवेत् ॥ पू
र्वमपि तत्त्वरूप एव विस्मृतकंठचामीकरन्यायेन च तत्प्राप्तिरत इवेत्युक्तम् ॥ अयं भाव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौवाच्योलक्ष्यश्चतत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः
त्वंपदस्यापिकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टोमायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदंतःकरणोपाधि
र्वावाच्यः॥उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यःतत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वा

संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्॥ २६ ॥
एकात्मकत्वाज्जहतीनसंभवेत्तथाऽजहल्लक्षणतानाविरोधतः॥

द्वैक्यासंभवे
ऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति॥२३ ॥उक्तलक्षणास्वरूपमाह एकात्मकत्वादिति॥जह
तीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारत्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपपन्नासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा॥ साप्रकृतेनएकात्मकत्वात्॥ विशेष्यांशस्ये
कत्वान्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात्॥ तथाऽजहल्लक्षणानाजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रन
संभवतियथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा।

सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥ २७ ॥ ६९ ॥

सापिन॥ विरोधतः विशेषणात्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात्॥ अतोभागलक्षणाजहदजहल्ल
क्षणायुज्येत॥ अदोषतः पूर्वोक्तदोषाभावात्॥ विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च॥ त
त्रदृष्टान्तः सोयंपदार्थाविवयथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोतीतानुभवविषयोवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्पदार्थः॥ एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानो वेदंशब्दार्थः॥ तयोश्च विरुद्धविशेषणाकत्वादैक्यासं
भवेन देशादिरूपविशेषणात्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणात्यागेन वा लक्षणयैक्यं त
द्वदितिभावः॥२७॥ अथ त्वाज्यत्वायजीवोपाधिमाह॥ रसादीनि॥ रसा पृथ्वी आदिर्येषां तानि पंचीकृ

रसादिपंचीकृतभूतसंभवं भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणाम्॥ शरीरमाद्यंतवदा
दिकर्मजं मायामयं स्थूलमुपाधिमात्मनः॥२८॥

तानि यानि भूतानि तेभ्यः संभवो यस्य
तत्॥ पंचीकरणं चेत्थं एकैकं भूतं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तेषां भागानां स्वेतरभू
तचतुष्टयार्धभागचतुष्टये संयोजने एकैकं भूतं पंचात्मकं भवति॥ भागाधिक्याच्च प्रातिस्विकतया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूरादिव्यवहारोऽपि ॥ सुखदुःखयोरादीनि यानि कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्मा
लयमाश्रयभूतमायतनवत् उत्पत्तिनाशयोगि ॥ आदिकर्मजं प्राग्भवीयकर्मजन्यं मायामयं परंपर
या मायाविकारः ॥ तद्विकारभूतविकारत्वात् ॥ एतच्छरीरमात्मनः स्थूलमुपाधिं वदंतीति शेषः ॥ २८

सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतं प्राणैरपंचीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः सुखादेरनुसाध
नं भवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः ॥ २९ ॥

अथ सूक्ष्मोपाधिमाह ॥ सूक्ष्ममिति बुधा अन्यत
स्थूलशरीरविलक्षणं शरीरं लिंगदेहाख्यं आत्मन उपाधिं विदुः ॥ तत्स्वरूपमाह ॥ सूक्ष्मं चक्षुराद्यविष
यः मनोबुद्धिदशेंद्रियैः प्राणैश्च युतम् संकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मिका बुद्धिः ॥ घ्राणरसनाचक्षु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥रा॰गी॥
॥७॥

त्वक्श्रोत्रेति पंच ज्ञानेंद्रियाणि॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेंद्रियाणि प्राणापानव्यानोदा
नसमानाश्च प्राणास्तैर्युतं एतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्॥ तदाधारभूतान्याह पंचीकृतभूतसं
भवं तेभ्य उत्पन्नं अतएवादृश्यम् तथा भोक्तुः सुखदुःखादेः सुखदुःखाद्युद्भवस्यातु साधनम्

॥अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानं तु परं शरीरकम्॥

स्थूलशरीरस्येन्द्रियगणस्यैव भोगसाधनमिति भावः एतद्वियोगेनैव मरणव्यवहार इति बोध्य
म्॥२८॥ इति जीवोपाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह॥ अनादीति॥ अनादि उत्पत्तिहीनम्॥ नानाविध
परिणामशालितया परिणामरूपेणानश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्या सूचितम्॥ अनिर्वाच्यं सत्वा

॥राम॥
॥७॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यम्॥ कारणं सकलप्रपंचस्य जनकम्॥ ईदृशी माया जगत्सृष्टा। परं ईश्व
रव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टं प्रधानं शरीरकम्॥ स्वार्थकः॥ एवमुपाधिभेदादेकमेव चैतन्यं
यतः पृथक्स्थितं जीव ईश्वरश्चेति भेदमुक्त्वा विषयमनोलक्षणायोपाधिपरित्यागेन स्वात्मान
उपाधिभेदाद्यतः पृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात्॥३०॥ कोशेष्व
यं तेषु तु तत्तद्रूपतां निर्विभाति संगात्स्फटिकोपलो यथा॥
मात्मनि अवधारयेदभेदेन
जानीयात्॥ क्रमात् श्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः॥३०॥ अथ वाक्यार्थविचारफलमा
ह॥ कोशेष्विति॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु चतुर्षु को

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेषतन्तत्त्वसंगात्तत्तदाकृतिर्विभातियथाजपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति॥आनन्दमयस्या
पिजीवत्वत्ववादिनांतुतेनसहपंचसुकोशेष्ठितिर्वोध्यं॥अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्य
ग्विचारितेसत्ययमात्मासंगरूपः अन्नमयादिभिःसंगरहितः॥असंगानहिसज्जतइतिश्रु

असंगरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते॥ ३१ ॥

तेः अजोऽद्वयश्चविज्ञायते॥स्थूलोहमित्यादिस्तत्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसंगात्प्रतीतिःस्फटिक
वत्॥तत्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीरितिभावः एवंचतत्तदुपाधिकृततद्रूपताप्रतीतिनिरास ॥राम॥
एवविचारफलमितिभावः॥ ३१ ॥श्रीरामचन्द्रायनमः॥ ३१ ॥ ६८ ॥ ॥१८॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धिधर्मो नात्मधर्म इत्याह। बुद्धेरिति॥ इह आत्मनि स्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्तिभेदेन यास्त्रिधा बुद्धिर्दृश्यते साऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरू
पाया बुद्धेर्धर्मः उक्तावस्थात्रयस्याकस्मिकत्वात्॥ एतदवस्थात्रयस्यास्मिन् अवस्थानं व्यभिचा

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः॥ ७ ॥

रतो मृषा तुच्छाध्यासनिबंधनं न तु वास्तवमित्यर्थः॥ अन्योऽन्यतो व्यभिचारतस्तस्या अवस्थात्रय
स्य स्वरूपतो मृषात्वात् तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव॥ स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात्॥ जाग्रति इतर
द्वयस्याभावात्॥ सुषुप्तावितरयोरभावात्॥ परस्परं व्यभिचारो बोध्यः॥ आत्मनस्तदनाश्रयत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषणैराह॥ नित्येऽव्यक्ते नाशशून्ये परे गुणात्रयातीते ब्रह्मणि व्यापके केवलेऽसंगे शिवे।
आनन्दरूपे स्वं भूते स्वदेकरसे परस्परव्यभिचारधर्माधानमसंभवीति भावः॥ ३१ ॥ अथ त्वाज्ञ
त्वाय संसारमूलभूतां तृष्णामाह। देहेति। रूपां संघातमिदं तरे तराध्यासविषयात्। अज्ञस्वं याव

अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतो मृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे॥ ३२ ॥ देहेन्द्रि
यप्राणमनश्चिदात्मनां संघातजस्त्रं परिवर्तते धियः। तृष्णा तमोमूलतयाज्ञल
क्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः॥ ३३ ॥

धियोऽदेहेन्द्रिति तमोमूलतयाज्ञलक्षणा
अज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते॥ तावद्भवोद्भवः संसारोद्भवो भवेदनन्तमः पदं रजसोपलक्ष
णम्॥ रजस्तमः प्रधाना वृत्तिः संसारहेतुत्वात्सर्वथा त्याज्येति भावः॥ ३३ ॥ छ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतमहावाक्यविचारस्यकर्त्तव्यमाह॥नेतीति॥अथातआदेशोनेतिनेतीतिप्रमाणेननिराकृ
तंमिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः॥ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं
चिद्घक्षरांघनानन्दंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः॥स्वर्गादिजपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव

॥नेतिप्रमाणेननिराकृताखिलोहृदासमास्वादितचिद्घनानन्दः॥

एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यसमूहंत्यजेत्॥हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात्॥किंतु
साक्षीनस्तत्रभवेत्॥ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञानलाभात्कथंतदुपजीव्यस्यत्यागइत्याशंक्यदृ
ष्टान्तदर्शनेनपरिहरति॥यथातृषावानाम्रान्तःसङ्गोमाधुर्येणतादृशंनारिकेलनारंगादिफ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥रा.गी॥
॥२०॥

लां न वर्त्स्यं भः प्रीत्वा तत्स्थानभूतं तत्फलं जहाति तत्रोदासीनो भवति न द्वत्सर्व हस्पसारांशो त्रुत्स तद्या
भे सतिनिः सारं हस्पं नो पादेयं नापि हेयमिति भावः॥ यतो भयादिसंभावनानडेयमित्युच्यते॥ ३४॥
इ तरस्या नित्यत्वेन तत्त्ववैराग्यार्थमात्मनस्त्ववनित्यमाह॥ कदाचिदिति॥ कदापीत्यर्थः॥ अनवःऽन्य

त्यजेद्दशोषं जगदात्मसङ्गं प्रीत्वा यथांऽभः प्रजहाति तत्फलम्॥ ३४॥ कदाचिदा
त्मा न मृतो न जायते न क्षीयते नापि विवर्धतेऽनवः॥

त्यनंतरं विद्यमानो हि नवः ते
न जन्मानंतरास्तित्वं व्यावर्तितं॥ नवत्वाभावे नैव जीर्णत्वाभावादवस्थांतरापत्तिरूपपरिणा
मोऽपि निरस्तः॥ अने न जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धते पक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकाररहि

॥राम॥
॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यगुक्तं॥ एवं चैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेति बोधितं॥ य
तईदृशो तएव निरस्तः सर्वस्य देहेंद्रियादेरतिशयो महत्वं येन स्वलाभात्तः॥ यल्लाभान्नापरोला
भ इति श्रुतेः॥ यतः सुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः देहेन्द्रियादिस्तुसुः ख

॥निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः॥३५॥

स्वरूपः परप्रकाश्यश्च॥ यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः॥ सर्वगतो व्यापकः अयमहंबुद्धि
विषयः प्रत्यगात्माऽपि अद्वयः॥ उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूप एव॥ नततोऽतिरिक्त इति भावः अयमात्माब्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वेवंविधेविकारशून्यआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशंकते॥एवंवि
धेइति॥दुःखमयदुःखप्रचुरःउत्तरयति अज्ञानमूलकोयोऽध्यासोदेहांतःकरणादौअहंममेत्यध्या

एवंविधेज्ञानमयेसुखात्मकेकथंभवोदुःखमयःप्रतीयते॥अज्ञानतोऽध्यासव
शात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतःक्षणात्॥३६॥

सत्त्वदृशात्॥एवंचभ्रांतिरू
पातत्वमनीतिरितिभावः॥नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥ज्ञानेति॥आविर्भूतइतिशे
षः॥ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणादेवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि
विलयइत्यर्थः॥यथारज्जुसर्पस्यलयइत्यर्थः॥३६॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ६७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथाध्यासलक्षणमाह। यदन्यदिति यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्र रज्ज्वादौ भ्रमात् भ्रमजनकाद्दोषाद्वि
भाव्यते विज्ञायते॥ अमुं विपश्चितो विद्वांसोऽध्यास इत्याहुः॥ यथाऽसर्पभूते रज्ज्वादौ अहिर्विभा

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः॥ असर्पभू
तेहि विभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत्॥ ३८ ॥ ६९ ॥

वनं सर्पारोपो रज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपि जगद्देहादिसंसारात्मकं सर्वं विभाव्यते आत्म
ज्ञानाभावाद्यथार्थतया ज्ञायते॥ ३८ ॥ ॥श्रीकृष्णाय नमः॥ ६९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥रा·गी॥
॥२२॥

आत्मनि जगज्ञानेकीदृशोऽध्यासो निमित्तं तदाह॥ विकल्पेति॥ सर्वविकल्पकारणमायारहि
ते वस्तुतत्त्वसंगरहिते चिदात्मके चित्स्वरूपे सर्वकारणे निरामयेऽ: स्वासंभिन्नानंदमयकेव

विकल्पमायारहिते चिदात्मकेऽहंकार एषः प्रथमः प्रकल्पितः॥ अध्यास
एवात्मनि सर्वकारणे निरामये ब्रह्मणि केवले परे॥ ३८॥

ले सर्वविकारशून्ये परे दृश्यविलक्षणे ब्रह्मणि व्यापके आत्मनि प्रथमहंकारः कल्पितः स
एवाध्यासः॥ अहं ब्रह्मात्मकोऽध्यास एव सर्वसंसारकारणमिति भावः॥ ३८॥ छ

॥राम॥
॥२२॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उद्भिन्निष्ठ एव संसारो न त्वात्मनिष्ठ इत्यत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति॥ इच्छादीति॥ परे सर्वसाक्षिणि
आत्मनि संसृतिहेतवः भासमानसंसारकारणं सदा कालत्रयेऽपि इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिका
इच्छोपेक्षे रागद्वेषौ सुखदुःखे इत्येवमादिद्वंद्वधर्मिकाः धिय एव॥ धीभ्रमनीभ्र संसार इत्यन्वय

इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे॥ यस्मात्प्रसु-
प्तौ तदभावतः परः सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि नः॥ ३९॥ सुप्तौ तु व्यतिरेकमा-
ह यस्मात्कारणात्प्रसुप्तौ तदभावात् धीवृत्त्यभावात्॥ पर आत्मा नोऽस्माभिः तृतीयार्थे षष्ठीः॥ सु-
खरूपेण स्वस्वरूपमात्रेण विभाव्यते निश्चीयते॥ न तु संसारित्वेनेति भावः सुप्तोत्थितस्य सुखम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ रा॰गी॰ ॥ हमस्माकमितिप्रत्यभिज्ञातभवान्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्मीतितात्पर्यम् ॥ ३९ ॥ तत्र तत्त्वंपदार्थस्व
॥ २३ ॥ रूपमाह अनादीतिअनादिर्याविद्यातनतउद्भवोयस्मात्तद्बुद्धेरंतःकरणास्यतत्रविंवितश्चितःप्रकाशः
सजीवइतीर्यतेआत्मापरमात्माधियःसाक्षितयाधीधर्मासंगेनैवपृथक्स्थितः ॥ अंतर्यामित

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिविंवितोजीवःप्रकाशोऽयमितीर्यतेचितः ॥ आत्माधियः
साक्षितयापृथक्स्थितोबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःसएवहि ॥ ४० ॥

येत्यर्थः ॥ जीवोऽहंक
र्त्रीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान्परमात्मातुसाक्षितयासर्वज्ञविद्यमानोऽपितत ॥ राम ॥
येतिभावः ॥ अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःबुद्धिलक्षणापरिच्छेदरहितःअतएव ॥ एवंचज्ञानेन ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रतिविंबाधारविलयेप्रतिविंबस्यविलयात्तजीवः सएवपरमात्मेवहिप्रसिद्धंसइत्यस्यचा
व्रत्तिर्वोध्या॥४०॥अथजीवात्मनोः परस्पराध्यासवशात्परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनरा
ह॥चिद्बिंबेति॥चिदात्मचेतनसोरन्योन्याध्यासवशात्परस्परतादात्म्यारोपाज्ज्ञत्वजडत्वंप्रतीयते

चिद्बिंबसाक्षात्मधियांप्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥

चेतनसोर्वृत्तीनांज्ञानत्वंजीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते॥अतएवज्ञानाश्रयआत्मेतिचितएवता
र्किकव्यवहारजीवात्मनिजडात्माकथ्यतेवुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च अत्रहेतुःचिदित्यादि॥चि
द्बिंबंयस्यसचिदाभासः अक्षैः सहितः साक्षः सेन्द्रियः सचासावात्मामनः धीरंतःकरणं तेषां

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृष्टसंगादतिसन्निकर्षाद्ध्यास इत्यर्थः। अत्र दृष्टांतः अनलाक्तलोहवत्॥ अग्निधर्मो दाहकत्वं लोहधर्मश्च वर्तुलत्वाद्यनले भासते॥ तत्र हेतुरेकत्रवासान्तरस्पराविभागेन हृन्नोरित्यर्थः। न ह्येतयोरपि परस्परधर्माध्यास इत्यर्थः॥ ४१ ॥ उक्तमेवार्थदार्ष्टांयएनराह॥ गुरोरिति वेदवाक्यत इत्य

अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वं चचिदात्मचेतसोः॥ ४१ ॥ गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः संजातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तम्॥

नेन श्रवणंगुरोः सकाशादपि॥ ततश्चानेन मननमुक्तं॥ ताभ्यां संजातो विद्ययाज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवो यस्य सः॥ अनेन कृतनिदिध्यासन इत्यर्थः॥ तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं हृत्स्थं निरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषं जडं दृश्यं त्यजेत्॥ न त्वोदासीनो भवे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽदितिभावः ॥ ४२ ॥ ज्ञेयंनिरुपाधिकंस्वरूपंश्लोकद्वयेनाह ॥ प्रकाशेति ॥ अहंप्रकाशरूपःस्वप्रका
शःपरप्रकाशहीनःपरप्रकाशरूपोयथाघटादिः ॥ अजोजन्मादिहीनःअद्वयःसजातीयद्विती
यरहितःअसकृद्विभातःसकृदपिपरेणाभासकांतरेणाप्रकाशितःसकृद्विभातःनसकृद्विभा

स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितंत्यजेदशेषंजडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥ प्रकाशरू
पोऽहमजोऽहमद्वयोसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥ विशुद्धविज्ञानघनोनिरा
मयःसंपूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः ॥ ४३ ॥ नोसकृद्विभातःनतत्रसूर्योभातिनचंद्र

तारकमितिश्रुतेःनतन्नासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च ॥ अतीवनिर्मलःमायाकृतावरणविक्षेपरहि
तःविशुद्धविज्ञानघनःविशुद्धचिदेकरसःनिरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितःसंपूर्णःदेशकाले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थमयत्व् अक्रियः परिणामहीनः॥ ७३ ॥सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिउक्तः सर्वधर्मरहितः अचिंत्यशक्तिमान्य॥परमात्मा॥अतींद्रियज्ञानं इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपः यतोवाचोनिवर्त्तन्तेअप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः॥अविक्रियात्म

सदैवउक्तोऽहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥अनंतपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः॥४४॥

कोऽपरिणामीअनंतपारःअनंतकालतःपारःपरंतीरंनावविद्यमानोयस्य॥नेनदेशकालपरिच्छेदहीनःईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदिअहर्निशंविभावितःसोऽहमित्यर्थः॥४४ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ७५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंभावनायाः फलमाह॥ एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानंअखंडितात्मनाविषयानाकृष्ट
चित्तेनविचाररागस्य ध्यायतः॥ धातूनामनेकार्थत्वात् चरमारागएवचारमारागः स्वार्थेऽरा॥ वि

एवंसदात्मानमखंडितात्मनाविचारमारागस्य विशुद्धभावना॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वडुपासितंरुजः॥ ४५ ॥

शुद्धभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहांतरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात्॥ यथोपासितंसेवितंरसायनंरुजोहन्यात्तद्वत्
॥४५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र ध्याने इति कर्तव्यतामाह॥ विविक्त इति॥ निर्जन इत्यर्थः॥ आसीनो यथोचितपद्मासनाद्युप
विष्टः उपारतेंद्रियः तेन शमदमादिसंपन्नः विनिर्जितात्मा प्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः
अतएव विमलांतराशयो विशुद्धचित्त॥ विज्ञानदृक विज्ञानेएव दृक भावनं यस्य सः॥ द्रष्ट

विविक्त आसीन उपारतेंद्रियो विनिर्जितात्मा विमलांतराशयः॥ विभावयेदे
कमनन्यसाधनो विज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥ ४६ ॥

दृश्यभानरहित॥ अनेननि
र्विकल्पकसमाधिरुक्तः॥ अनन्यसाधनः तत्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः के ॥राम॥
वलो ऽसंगः आत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः संजातायस्य सः तेन न कदापि विषयांतरसं ॥२६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चारवस्थितः विभावयेत्ध्यायेत् ॥ ५६ ॥ किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्त्तमानंविश्वंपरमात्मादर्शनं
भासकोयस्यतत् ॥ तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः ॥ तत्सर्वकारणोमायासन्निधानात्सर्वो

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनंविलापयेदात्मनिसर्वकारणे ॥ पूर्णश्चिदानन्द
मयोवतिष्ठतेनवेदवाह्यंनचकिंचिदांतरम् ॥ ५७ ॥

पादानत्वेनाभिमतेआत्मनिवि
लापयेत् ॥ उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् ॥ तादृशस्यलक्षणमाह ॥ संपूर्णः अ
वाप्तसमस्तकामः तस्यकाम्याभावात्चिदानंदमयः तद्रूपोवतिष्ठते ॥ वाह्यमांतरंचदृश्यंनजा
नातिसर्वत्रब्रह्मदर्शनादितिभावः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समाधिसिद्धेः पूर्वं यत्कर्त्तव्यं तदाह॥ पूर्वमिति समाधेः सकलविषयव्यासंगनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मा
कारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वं अखिलं सचराचरं जगत् ओंकारमात्रं विचिंतयेत्॥ ओंकारो मीयते

पूर्वं समाधेरखिलं विचिंतयेदोंकारमात्रं सचराचरं जगत्॥ तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः॥४८॥

नयेति मात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदको यस्य तथा जानीयात्॥ तदेव विवृणोति॥ तदेवेति॥ जगदेवेत्यर्थः प्रणवो वाचको विभाव्यते स्पष्टं न हि प्रसिद्ध इत्यर्थः॥ इयं भावना ज्ञानवशादेव न बोधतः निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तउत्तरं नेत्यर्थः तस्य सर्वद्वन्द्वप्रमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति ॥ अकारेति ॥ अकारसंज्ञस्त
द्वाच्यः पुरुषो हि विश्वको विश्वस्य वा विश्वकः ॥ विश्वशब्देन परिभाषितः अयं जाग्रत्साक्षी विराट्
ततः स्वप्नसाक्षी तैजसः तेन पदेन परिभाषितः ॥ लिंगदेहाभिमानी हिरण्यगर्भ उकारः उकारप्र

अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजस ईर्यते क्रमात् ॥ प्राज्ञो मकारः
परिपठ्यतेऽखिलैः समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥

तिपाद्य ईर्यते ॥ ततः सुषुप्ति
साक्षी प्राज्ञपदवाच्यो मायोपाधिको मकारस्तद्वाच्यः पठ्यतेऽखिलैर्वेदैः ॥ इयं भावना समाधि
पूर्वं समाधेः पूर्वमेव ततत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारे सति न भवेत् ॥ सर्वस्य ब्रह्मणि प्रविलयात् ॥ ४९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रा·गी
२८

अथविलापनप्रकारमाहद्वाभ्याम्॥ विश्वंत्विति॥ उकारमध्येवऽधाव्यवस्थितंस्थूलदेहाभिवं
धनंस्थूलदेहाभिमानेनस्थितंविश्वंप्ररूपंतद्वाचकमकारंचविलापयेत्॥ तच्छार्थे॥ विली

विश्वंत्वकारंप्ररूपंविलापयेउकारमध्येवऊधाव्यवस्थितम्॥ ततोमका
रेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णांप्रणावस्यचांतिमे॥ ५०॥

नंभावयेत्॥ ततस्तैजसं
लिंगदेहाभिमानिनंप्ररूपंतद्वाचकंप्रणावद्वितीयवर्णाउकारंविलीनविश्वकंमकारेवि
लाप्यविलीनंभावयित्वा॥ ५० ॥ श्रीरामकृष्णायनमः॥ छ ॥

राम
२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततस्तादृशं मकारं तद्वाच्यं प्राज्ञं च कारणं कारणात्माभिमानिनं एतद्रूपं इहात्मनि चिद्घने परे विलाप
येत्॥ तथा भावयेत्॥ ततः सोऽहं सर्वविलयाधिष्ठानं परं ब्रह्म विभावयेत्॥ तद्विशिनष्टि॥ सदावि
मुक्तिमत् नित्यमुक्तम्॥ नत्वहंपदार्थस्य रागद्वेषादिमलिनस्य कथं ब्रह्मत्वभावनेत्याह। पदार्थविशि

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम्॥ सोऽहं परं ब्रह्म
सदाविमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्तउपाधितोऽमलः॥ ५१ ॥

निष्टि उपाधितो मुक्तः अतः ए
वामलः तथाभावने साधनम्॥ विज्ञानदृग्विज्ञानं निदिध्यासनं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपा
दृक् तत्साक्षात्कारे साधनं यस्य सः॥५१ ॥ ६२ ॥ ५१ ॥ ६ ॥ श्रीराम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥रा॰गी॥ एवंभावनावतोलक्षणमाह॥ एवमिति॥ उक्तप्रकारेणसदाज्ञानापरमात्मन्येकभावनायस्यसः

॥२९॥ परिविस्मृतमखिलंभवदेहादियेनसः॥ अतएवस्वरूपानंदेनैवतुष्टः नतुविषयानन्देन

तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्तेनोविरक्तइत्यर्थः॥ साक्षान्नित्यात्मनिजसुखप्रकाशकः साक्षादेपाधि

एवंसदाज्ञानपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताखिलः॥ आस्तेस

नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत्॥५२॥ कनामरूप

भेदराहित्येननित्यमखंडितमात्मस्वरूपंयत्सुखप्रकाशश्चतद्रूपः॥ एवंरूपोविमुक्तोजीव ॥राम॥ ॥२९॥

न्मुक्तः॥ अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशोसिंधुवदास्ते॥ विषयसंबंधरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ईदृशस्य मन्त्राग्निर्भवत्येवेत्याह ॥ एवमिति ॥ उक्तप्रकारेण सदाभ्यस्तसमाधेर्योगिनः ॥ निवृत्ताः
सर्वेषामिन्द्रियाणां गोचरा विषयाः शब्दादयो यस्य विनिर्जिता अशेषारिपवः कामादयो येन
तस्य तज्जयेन विषयेष्वन्तःकरणप्रवृत्तिः सूचिता ॥ अत एव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्व

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जि
ताशेषरिपोरहं सदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥ ५३ ॥

बोधरूपत्वस्वतन्
त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाः षड्गुणा यस्य तादृश आत्मा जितो वशीकृतो येन तस्य सदा दृ
श्यो भवेयम् ॥ एतेन मन्त्रज्ञस्य योगिनोऽहं दृश्यो न तु भक्तिविकलस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंविधोजीवन्मुक्तः प्रारब्धवशेनअनभिमानः भोगानश्नंस्तिष्ठेत् ॥ ततोमय्येवविलीयतेमद्रूपोभवतीत्याह ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ॥सर्वधर्मान्येसयायमेवधर्मोज्यायानित्याह ॥आदौचेति

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशंजनिस्तिष्ठेत्सदाजक्तसमस्तवंधनः ॥ प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितोमय्येवसाक्षात्प्रविलीयतेततः ॥ ५४ ॥आदौचमध्येचतथैवचांततोभवंविदित्वाभयशोककारणम् ॥ भवसंसारंआदिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादेर्यजेनेत्यादिभिश्चोदितंवोधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वाअखिलात्मनाजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानंपरमेश्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रं भजेत् ॥ यथा धनस्यार्जनेनादौ दुःखं मध्ये पालनकृतं तत्र राजादिकृतभयमंते नाशे शोकपर्यवसायि दुःखमेवं पदार्थमात्रे द्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥ मध्यभेदनभावनयानामरूपाविभागेन मद्रूपस्त्वं भवतीत्यत्र मर्थं सदृष्टांतमाह ॥ आत्मनीति ॥ आत्मनि सर्वाधिष्ठाने मयि इदं स्वस्व

हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्त्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥ आ
त्मन्स भेदेन विभावयन्निदं भवत्सभेदेन मयाऽत्मना नदा ॥

रूपं जीवमभेदेन विभावयन्सदा तिष्ठतीति शेषः ॥ तदा मयात्मना परमेश्वरेणाभेदेन भवति अभिन्नो भवति तत्र दृष्टांतः ॥ यथा समुद्रे प्रविष्टं नद्यादिजलं समुद्र एव ॥ यथा क्षीरे गवादिक्षीरे प्रक्षिप्तं पयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रा॰गी॥ क्षीरमेव॥ यथाव्योम्नि महाकाशे घटाद्येवच्छिन्नाकाशो घटादिभंगे॥ यथा चर्मभस्त्रिकाद्यव॰
॥ २१ ॥ च्छिन्नो वायुरनिले महावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः॥ ५६ ॥ एवमात्मनस्त्वज्ञ
स्य जगत्सत्यत्वभ्रमः स्वतएवापैतीत्याह इत्थमिति॥ हिरण्यथें॥ लोकसंस्थितोऽपि जीवन्मुक्ति

यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः क्षीरे वियद्व्योम्न्यनिले यथाऽनिलः॥ ५६ ॥
इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः॥

दशायां प्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारं कुर्वन्नपि जगन्मृषैवेति विभावयन्सन् यदि यदा इत्थमी ॥राप॥
क्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निहतजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः॥ तत्र हेतुः॥ श्रुतिगुम्फिमा ॥२१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो निराकृतत्वात् ॥ अतोऽन्यदार्त्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्या दृश्यत्वात् ॥ शुक्तिरजतव-
दिति तदुपबृंहितानुमानरूपात् मानतः प्रमाणतो निराकृतत्वात् ॥ तत्र दृष्टान्तो यथेंदुभेदः

॥ निराकृतत्वात्कृतिशुक्तिमानतो यथेंदुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ७ ॥

एकचंद्रे द्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञाने न निवर्त्तते यथा च दिशि प्राच्यादौ अन्यदिक्त्वभ्रमः ॥ सोऽपि
तत्वज्ञानान्निवर्त्तते एवं भ्रमतः पुरुषस्य दिक्षु भ्रमणभ्रमो निकटवर्त्तिवृक्षादौ च भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञानेन निवर्तते न तत् ॥ ७ ॥ ईदृशज्ञाने मदाराधनमेवोपाय इत्याह ॥ यावदिति ॥ अखिलं जग
न्मदात्मकं मदधिष्ठानकं मद्विवर्तभूतं यावन्न पश्येत्तावन्मत्प्राप्तये श्रद्धालुः भगवदाराधन
मेव ज्ञानप्रापकमित्यचलदृढविश्वासवान् ॥ अतिशयेनोर्जिता उद्भिन्ना भक्तिर्मयि भगवति ऊ

यावन्न पश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥ श्रद्धालुरत्यूर्जि
तभक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्योऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥ ॥ ८ ॥

र्जिता उद्भिन्नरूपा लक्षणं चिह्नं यस्य सः ॥ तावन्मदाराधननिष्ठो भवेत् एवं हि तस्य हृदि अहम
हर्निशं दृश्यो भवामि ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति स्मृतेः ॥ ५८ ॥ ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सोक्तवचनजातस्यश्रुतिसमत्वंकथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबंधकदुरितध्वंसोपायह
त्वाह ॥ रहस्यमिति ॥ श्रुतिसारसंग्रहत्वेनातिगोपनीयताअप्रमाणाशंकाकलंकराहित्यस्तुचिन

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहंमयाविनिश्चित्यनवोदितंप्रिय ॥ यस्त्वेतदालोचय
तीहबुद्धिमान्समुच्यतेपातकराशिभिःक्षणात् ॥ ५८ ॥ प्रातर्यदीदंपरिदृश्यतेज
गन्मायैवसर्वंपरिहृत्यचेतसा ॥ म् ॥ आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५८ ॥ अथभ
गवानुक्तमेवार्थसंक्षेपेणादार्ढ्यायपुनराह ॥ प्रातरिति यदीतियदीत्यर्थे ॥ यदिदंजगत्
परिदृश्यतेतत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेतिशेषः ॥ चेतसासर्वंपरिहृत्यतच्चाहंदासीन्यंकृत्वामज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ रा॰ गी ॥ वनयामदेकभावनयाभावितं शुद्धं मानसं यस्य तादृशास्तिष्ठन्नुपदिश्याशिषं प्राह ॥ निराम
॥ ३३ ॥ यः सन् सुखीभव सर्वदुःखनिवृत्तिभाव ॥ ततोऽन्तरंगामध्यामाशिषमाह ॥ आनन्दमयो भ

मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखीभवानंदमयो निरामयः ॥ ६० ॥ यः से
वते मामगुणं गुणात्परं हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥

वा ॥ तद्रूपो भवेत्यर्थः

यद्यपि पूर्वमानंदरूपत्वमस्त्येव तथाऽपि तत्राभिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥ ॥ राम ॥
सर्वरीत्यात्मोपासकस्य लोकपावनत्वमाह ॥ यइति ॥ कदा वा यदा कदाचिदित्यर्थः ॥ हृदा निर्म ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लेनांतःकरणेनयोमामगुणांज्ञाकृतसत्वरजस्तमोरूपगुणारहितम्॥सच्चिदानन्दरूपत्वात्॥अत
एवगुणात्परंगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम्॥यदिवायद्देत्यर्थे॥गुणात्मकंसर्वज्ञत्वादिलोको
त्तरलावण्यादिगुणावानात्मामूर्तिर्यस्यतंहृदयमानंरूपंसेवते॥सद्विविधोऽप्युपासकः अहंमन्ये

सोहंस्वपादांघ्रिनरेणुभिःस्पृशन्पुनातिलोकत्रितयंयथारविः॥ ६१ ॥

रूपएव॥मामकइत्यर्थोवा॥प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियइत्युक्तेः॥तादृशोभक्तः
स्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपिपुनाति अज्ञानध्वांतनिरसनेनपवित्रीकरोति॥यथा
रविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोतितद्वत्॥ ६१ ॥ ६२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इदानीमेनं तु थार्थालोचनासमर्थस्य पाठमात्रतोऽपि महत्फलमाह॥ विज्ञानं विज्ञानजनकं करणमस्येतिबोध्यम्॥ वेदांतैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यं चरणं जगज्जन्मादिलक्षणं कर्म यस्य तेन

विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं वेदांतवेद्यचरणेन मयैव गीतम्॥
यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषु भक्तिः॥

ननु पाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिः कथमित्याशंकाभवत्येवेति स्वचयं तत्राह तु मा
ह॥ मद्वचनेषु भक्तिर्विश्वासो यदीत्यर्थः गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादिति भावः ॥२४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रा·गी॥ ६२ ॥इतिश्रीमत्सकलराजचियचुडरत्नासमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्यहि०उ

॥३५॥ त्तरकांडेसतोपंचमः सर्गः॥ ५ ॥ छ ॥श्रीसीताराम॥ छ ॥

इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडे

श्रीरामगीतायांपंचमः सर्गः॥ ५ ॥ छ ॥ छ ॥

श्रीराम॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीराम ॥राम॥

॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥३५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्ता नं दोविलेको

हस्तलिखित

ज्ञान संकलिनी तन्त्रम्

क्र.सं. 302

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जनंक १९७२

श्रीगणेशाय नमः ॥ कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥ पृच्छति स्म महादे-
वी ऋद्धिज्ञानं महेश्वर ॥ १ ॥ देव्युवाच ॥ कुतः सृष्टिर्भवेद्देव कथं सृष्टिर्विनश्यति ॥ ब्रह्म-
ज्ञानं कथं देव सृष्टिसंहारवर्जितम् ॥ २ ॥ ईश्वर उवाच ॥ अव्यक्ताच्च भवेत् सृष्टिर्व्य-
क्ताच्च विनश्यति ॥ अव्यक्तं ब्रह्मणो ज्ञानं सृष्टिसंहारवर्जितम् ॥ ३ ॥ ॐकारादक्षय
रात् सर्वास्तेना विद्याश्चतुर्दश ॥ मन्त्रपूजा तपो ध्यानं कर्माकर्म तथैव च ॥ ४ ॥ षड
ङ्गं वेदचत्वारि मीमांसा न्यायविस्तरः ॥ धर्मशास्त्रपुराणादि एता विद्याश्चतुर्दश ॥
५ ॥ तावद्विद्या भवेत् सर्वा यावद्ज्ञानं न जायते ॥ ब्रह्मज्ञानपदं ज्ञात्वा सर्वा विद्यास्थि-
रा भवेत् ॥ ६ ॥ वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इव ॥ या पुनः शाम्भवी विद्या गु-
प्ता कुलवधूरिव ॥ ७ ॥ देहस्थाः सर्वविद्याश्च देहस्थाः सर्वदेवताः ॥ देहस्थाः सर्वतीर्थानि
गुरुवाक्येन लभ्यते ॥ अध्यात्मविद्या हि नृणां सौख्यमोक्षप्रकरी भवेत् ॥ धर्मकर्म तथाज-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्यमेतत्॥सर्वंनिवर्त्तते॥ ८॥काष्टमध्येयथावह्निःपुष्पेगन्धःपयोऽमृतम्॥देहमध्ये
तथादेवःपुण्यपापविवर्जितः॥९॥इडाभगवतीगङ्गापिङ्गलायमुनानदी॥इडा॰
पिङ्गयोर्मध्येसुषुम्नाचसरस्वती॥११॥त्रिवेणीसङ्गमोयत्रतीर्थराजःसउच्यते॥त
त्रस्नानंप्रकुर्वीतसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ १२॥देव्युवाच॥कीदृशीखेचरीमुद्राविद्याच
शाम्भवीपुनः॥कीदृश्यध्यात्मविद्याचतन्मेब्रूहिमहेश्वर॥१३॥ईश्वरउवाच॥मनःस्थि
रंयस्यविनावलम्बनम्वायुःस्थिरोयस्यविनानिरोधनम्॥दृष्टिःस्थिरायस्यविनाव
लोकनम्साएवमुद्राविचरन्तिखेचरी॥ १४॥बालस्यमूर्खस्ययथैवचेतःस्वप्नेनहीनो
ऽपिकरोतिनिद्राम्॥ततोगतःप्रत्योनिरावलम्बःसाएवविद्याविचरन्तिशाम्भवी॥ १५॥
देव्युवाच॥देवदेवजगन्नाथब्रूहिमेपरमेश्वर॥दर्शनानिकथंदेवतत्त्वज्ञंचपृथक्
पृथक्॥ १६॥ईश्वरउवाच॥त्रिमन्त्रीचम्भेवज्ञोवेदाभ्यासरतःसदा॥प्रकृतिवादर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताःज्ञानावैस्ताःभूत्यानिवादिनः ॥१७॥ अतोऽहं ज्ञानिनो ये वा तत्त्वज्ञा अपि तादृशाः सर्वे
नास्तीति चार्वाका जल्पन्ति विषयाश्रिताः ॥१८॥ उमा पृच्छति हे देव पिंडुवल्लाणुलक्षण
म् ॥ पञ्चभूतं कथं देव गुणाः के पञ्चविंशति ॥१९॥ ईश्वर उवाच ॥ अस्थिमांसं नखश्चैव त्व
ग्रोमाणि च पञ्चमम् ॥ पृथ्वी पञ्च गुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिते ॥२०॥ शुक्रशोणित मज्जा
च मलमूत्रं च पञ्चमम् ॥ अपां पञ्च गुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिते ॥२१॥ निद्रा क्षुधा तृषा
चैव क्लान्तिरालस्य पञ्चमम् ॥ तेजः पञ्च गुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिते ॥२२॥ धारणं चा
लनं क्षेपं संकोचं प्रसरं तथा ॥ वायोः पञ्च गुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिते ॥२३॥ कामं क्रो
धं तथा मोहं लज्जा लोभश्च पञ्चमं ॥ नभः पञ्च गुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिते ॥४२॥ आका
शाज्जायते वायुर्वायो रूपद्यते रवि ॥ रवेरुत्पद्यन्ते तोयं तोयादुत्पद्यते मही ॥१५॥ म
ही विलीयते तोये तोयं विलीयते रवौ ॥ रविर्विलीयते वायो वायुर्विलीयते तु खे ॥१६॥ पञ्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्वाद्भवेतत्स्मिंस्तत्वानतत्वंविलीयते॥पञ्चतत्वात्परंतत्वंतत्वातीतंनिरञ्जनम्॥ १७
स्पर्शनंरसनंचैवघ्राणंचक्षुश्चश्रोतरम्॥पञ्चेन्द्रियमिदंतत्वंमनःसाध्यमिन्द्रियम्
१८॥ब्रह्माण्डलक्षणंसर्वंदेहमध्येव्यवस्तितम्॥साकाराश्चविनश्यन्तिनिराकारोनशश्य
ति॥१९॥निराकारंमनोप्यस्यनिराकारसमोभवेत्॥तस्मात्सर्वप्रयत्नेनसाकारस्तुपरित्य
ज्जेत्॥ २०॥देव्युवाच॥आदिनाथमयिब्रुहिसम्भवातुःकथंभवेत्॥आत्माचैवान्तरात्माच
परमात्माकथंभवेत्॥ २१॥ईश्वरउवाच॥शुक्रशोणितमज्जास्थिमेदोमांसञ्चपञ्चमम्॥अ
स्तित्वकचैवसप्तैतेशरीरेषुव्यवस्थिता॥२२॥शरीरञ्चैवमात्मानसन्तरात्मामनोभवेत्
परमात्माभवेच्छून्यंमनोयत्रविलीयते॥२३॥रक्तधातुर्भवेन्मातास्थुक्रधातुर्भवेत्पिता॥
शुन्यधातुर्भवेत्प्राणोगर्भपिण्डंप्रजायते॥२४॥देव्युवाच॥कथमुत्पद्यतेवाचाकथंवाचा
विलीयते॥वाक्यस्यनिर्णयंब्रुहिपदपज्ञानमुदाहर॥ २५॥ईश्वरउवाच॥अव्यक्ताज्जायते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञा सं
३

प्राणाःप्राणात्प्रपश्यतेमनः॥मनसोत्प्रपश्यंतेवाचामनोवाचाविलीयते॥३६॥देव्युवाच
कस्मिन्स्थानेवसेत्सूर्यःकस्मिन्स्थानेवसेच्छशी॥कस्मिन्स्थानेवसेद्वायुःकस्मि
न्स्थानेवसेन्मनः॥३७॥ईश्वरउवाच॥तालुमूलेस्थितश्चन्द्रोनाभिमूलेदिवाकरः॥सूर्या
ग्रेवसतेवायुश्चन्द्राग्रेवसतेमनः॥३८॥सूर्याग्रेवसतेचित्तंचन्द्राग्रेजीवितंप्रिये॥एत
द्गुह्यंमहादेविगुरुवाक्येनलभ्यते॥३९॥देव्युवाच॥कस्मिन्स्थानेवसेच्छक्तिःकस्मि
न्स्थानेवसेच्छिवः॥कस्मिन्स्थानेवसेत्कालजराकेनप्रजायते॥४०॥ईश्वरउवाच॥
पातालेवसतेशक्तिर्ब्रह्माण्डेवसतेशिवः॥अन्तरीक्षेवसेत्कालजरासप्रजायते॥४१॥ ताम:
देव्युवाच॥आहारंकांक्षतेकोऽसौभुञ्जतेपिबतेकथम्॥जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तौचकोवासौ ३
प्रतिबुध्यति॥४२॥ईश्वरउवाच॥आहारंका—तेप्राणोभुञ्जतेऽपिलनाशनः॥जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्तौचवायुश्चप्रतिबुध्यति॥४३॥देव्युवाच॥कोवाकरोतिकर्माणिकोवालिप्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातकैःकोवाकरोतिशापानिकोवापापैःप्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ शिवउवाच ॥ मनःकरोतिपापा
निमनोलिप्यतेपातकैः ॥ मनश्चतन्मनाभूत्वानपुण्यैर्नचपातकैः ॥ ४५ ॥ देव्युवाच ॥ जी
वःकेनप्रकारेणशिवोभवतिकस्यच ॥ कार्यस्यकारणंब्रूहिकथंक्षिप्रप्रसादनम् ॥ ४६
शिवउवाच ॥ भ्रान्तिबद्धोभवेज्जीवोभ्रान्तिमुक्तःसदाशिवः ॥ कार्यंहिकारणंत्वंचपु
नर्वोधोविशिष्यते ॥ ४७ ॥ मनोऽन्यत्रशिवोऽन्यत्रशक्तिरन्यत्रमारुतः ॥ इदंतीर्थमिदं
तीर्थंभ्रमन्तितामसाजनाः ॥ ४८ ॥ आत्मतीर्थंनजानातिकथंमोक्षोवरानने ॥ ४९ ॥ न
वेदंवेदमित्याहुर्वेदोब्रह्मसनातनम् ॥ ब्रह्मविद्यारतोयस्तुसविप्रोवेदपारगः ॥ ५०
मथित्वाचतुरोवेदान्सर्वशास्त्राणिचैवहि ॥ सारस्तुयोगिभिःपीतंतक्रंपिबन्तिपण्डि
ताः ॥ ५१ ॥ उच्छिष्टंसर्वशास्त्राणिसर्वविद्यामुखेमुखे ॥ नोच्छिष्टंब्रह्मणोज्ञानमव्यक्तं
चेतनामयं ॥ ५२ ॥ नतपस्तपइत्याहुर्ब्रह्मचर्यंतपोनमं ॥ ऊर्ध्वरेताभवेद्यस्तुसदेवोन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुमानुष॥ नध्यानं ध्यानमित्याहु ध्यानं शून्यगतं मनः॥ तस्य ध्यानप्रसादेन सौख्यं
मोक्षं न संशयः॥ ५४॥ न होमं होममित्याहुः समाधौ तत्तु भूयते॥ ब्रह्माग्नौ हूयते
प्राणं होमकर्म्म तदुच्यते॥ ५५॥ पापकर्म्म भवेद्दुःखं पुण्यश्चैव प्रवर्त्तते तस्मात् सर्वप्र
यत्नेन तद्द्वयं त्यजेद्बुधः॥ ५५॥ यावद्वर्णं कुलं सर्वं तावज्ज्ञानं न जायते॥ ब्रह्म
ज्ञानं पदं ज्ञात्वा सर्ववर्णविवर्जितः॥ ५७॥ देव्युवाच॥ यत्त्वया कथितं ज्ञानं नाहं जाना
मि शङ्कर॥ निश्चयं ब्रूहि देवेश मनो यत्र विलीयते॥ ५८॥ शङ्कर उवाच मनो वाक्यं तथा
कर्म्म तत्तीर्थं यत्र लीयते॥ दिना स्वप्नं यथा निद्रा ब्रह्मज्ञानं तदुच्यते॥ ५९॥ एकाकी निस्पृ
हः शान्तश्चिन्तानिद्राविवर्जितः॥ बालभावस्तथा भावो ब्रह्मज्ञानं तदुच्यते॥ ६०॥ श्लोका
र्द्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं तत्त्वदर्शिभिः॥ सर्वचिन्तापरित्यागो निश्चिन्तो योग उच्यते॥ ६१
निमिषं निमिषार्द्धं वा समाधिमधिगच्छति॥ शतजन्मार्जितं तत्तु क्षणादेव नश्यति ६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देव्युवाच ॥ कस्य नाम भवेच्छक्तिः कस्य नाम भवेच्छिव ॥ एतन्मे ब्रूहि भो देव पश्चात्तत्त्वा-
नुप्रकाशय ॥ ६३ ॥ ईश्वर उवाच ॥ चलच्चित्ते वसेच्छक्तिः स्थिरचित्ते वसेच्छिव ॥ स्थिरचि-
त्तो भवेद्देवि स देहस्थोऽपि सिध्यति ॥ ६४ ॥ कस्मिन्स्थाने त्रिधा शक्तिः षट्चक्रं च तथैव
च ॥ एकविंशतिब्रह्माण्डं सप्तपातालमेव च ॥ ६५ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ऊर्ध्वशक्तिर्भवेत्कण्ठः
अधःशक्तिर्भवेद्गुदे ॥ मध्यशक्तिर्भवेन्नाभिः शक्त्यातीतं निरञ्जनं ॥ ६६ ॥ आधारं गुह्य-
चक्रं च स्वाधिष्ठानं च लिङ्गकं ॥ चक्रभेदं मयाख्यातं चक्रातीतं नमो नमः ॥ ६७ ॥ कायोर्ध्वं
ब्रह्मलोकः स्यादधः पातालमेव च ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वृक्षाकारं कलेवरं ॥ ६८ ॥ देव्युवा-
च ॥ शिवशङ्कर ईशान ब्रूहि मे परमेश्वर ॥ दशवायुः कथं देव दशद्वाराणि चैव हि ॥ ६९ ॥
ईश्वर उवाच ॥ हृदि प्राणः स्थितो वायुरपानो गुदसंस्थितः ॥ समानो नाभिदेशे तु उदानः
कण्ठमाश्रितः ॥ ७० ॥ व्यानः सर्वगतो देहे सर्वगात्रेषु संस्थितः ॥ नाग ऊर्ध्वगतो वायुः कूर्मो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वा॰स॰
५

स्त्रीर्थानि संस्थितः ॥ ७१ ॥ कृकरः क्षोभिते चैव देवदत्तोऽपि जन्मणे ॥ धनञ्जयो नाद
घोषेनि विशेन्नैव शाम्यति ॥ ७२ ॥ एष वायुर्गिरालम्बो योगिनां योगसन्मतः ॥ न
वद्वारस्वप्रतापं दशमं मनोऽउच्यते ॥ ७३ ॥ देव्युवाच ॥ नाडीभवस्त्वमेवुहि सर्वगात्रेषु
संस्थितम् ॥ शक्तिः कुण्डलिनी चैव प्रसूता दशनाडिका ॥ ७४ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ईडा॰
च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चोर्ध्वगामिनी ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च प्रसया गमना यता
७५ ॥ अलम्बुषा यशा चैव दक्षिणाङ्गे च संस्थिताः ॥ कुहूश्च शङ्खिनी चैव वामाङ्गे च॰
व्यवस्थिताः ॥ ७६ ॥ एतासु दशनाडीषु नानानाडीप्रसूतिका ॥ द्विसप्ततिसहस्रा॰ राम॰ ५
णि शरीरे नाडीपाः स्मृताः ॥ ७७ ॥ एता यो विन्दते योगी स योगी योगलक्षणः ॥ ज्ञान
नाडी भवेद्देवि योगिनां सिद्धिदायिनी ॥ ७८ ॥ देव्युवाच ॥ भूतनाथ महादेव ब्रूहि मे
परमेश्वर ॥ त्रयो देवाः कथं देव त्रयो भावस्त्रयो गुणाः ॥ ७९ ॥ ईश्वर उवाच ॥ रजोभाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थितो ब्रह्मा सत्त्वभावस्थितो हरिः ॥ क्रोधभावस्थितो रुद्रस्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ॥ ८०
एकमूर्त्तिस्त्रयो देवाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ नानाभावं मनो यस्य तस्य मुक्तिर्न जायते
८१ ॥ वीर्यारूपी भवेद्ब्रह्मा वायुरूपस्थितो हरिः ॥ मनोरूपस्थितो रुद्रस्त्रयो देवास्त्रयो गु
णाः ॥ ८२ ॥ दयाभावस्थितो ब्रह्मा शुद्धभावस्थितो हरिः ॥ अग्निभावस्थितो रुद्रस्त्रयो
देवास्त्रयो गुणाः ॥ ८३ ॥ एकं भूतं परं ब्रह्म जगत्सर्वं चराचरं ॥ नानाभावं मनो य
स्य तस्य मुक्तिर्न जायते ॥ ८४ ॥ अहं सृष्टिरहं कालो ऽप्याहं ब्रह्माहं हरिः ॥ अहं रुद्रो
ऽप्यहं शून्यमहं व्यापी निरञ्जनम् ॥ ८५ ॥ अहं सर्वात्मको देवि निष्कामो गगनोप
मः ॥ अभावनिर्मलं स्नानं सर्वाहं नेव संशयः ॥ ८६ ॥ जितेन्द्रियो भवेच्छूरो ब्रह्मचारी
सुपण्डितः ॥ सत्यवादी भवेद्दुर्जो दाता धीरो हिते रतः ॥ ८७ ॥ ब्रह्मचर्यं तपो मूलं ध
र्ममूलं दयात्मना ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दयाधर्मं समाश्रयेत् ॥ ८८ ॥ देव्युवाच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्रा·सं
६

योगेश्वरंजगन्नाथउमायाःप्राणवल्लभ ॥ देवसंध्यातपोध्यानंहोमकर्मकुलंकथं ॥
८९ ॥ ईश्वरउवाच ॥ अश्वमेधसहस्राणिवाजपेयशतानिच ॥ ब्रह्मज्ञानंसमंपुण्यंक-
लांनार्हन्तिषोडशीम् ॥ ९० ॥ सर्वदासर्वतीर्थेषुयत्फलंलभतेशुचिः ॥ ब्रह्मज्ञानं
समंपुण्यंकलांनार्हन्तिषोडशीम् ॥ ९१ ॥ नमित्रंनचपुत्राश्चनपितानचबान्धवाः ॥
नस्वामीचगुरोस्तुल्यंयद्दृष्टंपरमंपदं ॥ ९२ ॥ नचविद्यागुरोस्तुल्यंनतीर्थंनचदेवता
गुरोस्तुल्यंनवैकोऽपियद्दृष्टंपरमंपदं ॥ ९३ ॥ एकमप्यक्षरंयस्तुगुरुःशिष्येनिवेदये-
त् ॥ पृथिव्यांनास्तितद्द्रव्यंयद्दत्वाचानृणीभवेत् ॥ ९४ ॥ यस्यकस्यनदातव्यंब्रह्मज्ञानं
सुगोपितं ॥ यस्यकस्यापिभक्तस्यसन्तगुरुस्तस्यधीयते ॥ ९५ ॥ मन्त्रपूजातपोध्यानं
होमंजप्यंबलिक्रियां ॥ सन्न्यासंसर्वकर्माणिलौकिकानित्यजेद्बुधः ॥ ९६ ॥ संसर्गाद
हवोदोषाःनिःसङ्गाच्चवैगुणाः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनयतीसङ्गंपरित्यजेत् ॥ ९७

राम
६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अकारः सात्विको ज्ञेय उकारो राजसः स्मृतः ॥ मकारस्तामसः प्रोक्तस्त्रिभिः प्रकृतिरुच्य
ते ॥ ९८ ॥ अक्षरा प्रकृतिः प्रोक्ता क्षरः स्वयमीश्वरः ईश्वरान्निर्गता सा हि प्रकृतिगु
णावस्थता ॥ ९९ ॥ साम्नायापालिनी शक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी ॥ अविद्या मोहि
नी या सा शब्दरूपा यशस्विनी ॥ १०० ॥ अकारश्चैव ऋग्वेद उकारो यजुरुच्यते ॥ म
कारः सामवेदस्तु त्रियुक्तो ऽथ्यथर्वणः ॥ १०१ ॥ ॐकारस्तु स्मृतो ज्ञेय स्त्रिनाद इति संज्ञि
तः ॥ अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ॥ १०२ ॥ सव्यञ्जनमकारस्तु स्वर्लोकस्तु
विधीयते ॥ अक्षरैस्त्रिभिरेतैश्च भवेदात्मा व्यवस्थितः ॥ १०३ ॥ अकारः पृथिवी ज्ञेया
पीतवर्णेन संयुतः ॥ अन्तरीक्षं उकारस्तु विद्युद्वर्ण इहोच्यते ॥ १०४ ॥ मकारः स्वरिति
ज्ञेयः शुक्लवर्णेन संयुतः ॥ ध्रुवमेकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येवं व्यवस्थितः ॥ १०५ ॥ स्थितामम
नो भवेन्नित्यं चिन्तानिद्राविवर्जितः ॥ आशु सञ्जायते योगी नान्यथा शिवभाषितं ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ज्ञा.सं

७

१०६॥ यत्रूदंपचतेतेनित्यंश्रृणोतिचयदितेयदिजेसर्वपापविसुद्धात्माशिवलोकंसगछ-
ति॥१०७॥देव्युवाच॥स्थूलस्थूलक्षणांक्क्रहिकथंमनोविलीयते॥परमार्थञ्चनिर्वानं-
थुलसुक्ष्मस्थूलकारां॥१०८॥शिवउवाच॥येनज्ञानेनहेदेविविद्यतेनचकिल्बिषी
पृथिव्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच॥१०९॥स्थूलरुपीस्थितोयश्चसूक्ष्मश्च अ-
न्यथास्थित॥११०॥इतिज्ञानसङ्कलिनीतन्त्रसमाप्तः॥ ॥शुभम्॥ ० ॥

६.५

रामः

७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDP

दत्ति कौस्तुभः

(स्मार्तज्योतिष)

शब्द, कौस्तुभः

क्र.सं. २०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दकौस्तुभः

गोपालभट्टस्य पुस्तकम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि॰ व्या॰ ॐ श्रीविघ्नहर्त्रे नमः॥ ॥विषयमिति। विषये कथिते तत्प्रतिपत्ति
१ रूपप्रयोजनमप्युक्तप्रायम्। प्रयोजनमाहेति केयचोक्तं चिन्त्यं। वि
षयाकथनेन न्यूनत्वात्। द्योतक इति। इदं न साध्यं॰ अनर्थकनिपातानाम
पि दर्शनात्। किं तु वाचकत्वाभाव इति तदाह नत्विति। प्रकृते चशब्दानुशास
नपदस्य लक्षणा। प्रादिसमभिव्याहारे निपातोः प्रकृष्टजयादिविव॰ केवलप्रयो
गस्य प्रादिवदेषामपि॰ एतेन वाचकपदसमभिव्याहाराभावे अथशब्दस्य न द्यो
तकतेति परास्तं। यद्वा। शब्दानुशासनमित्युक्ते वाक्यार्थसमाप्तये क्रियाध्याहा श्रीः
र आवश्यकः। तत्रानियतक्रियाध्याहारे प्रसक्ते अथशब्देन क्रियान्तरव्यवच्छि रामः
द्य प्रारंभरूपैवात्र क्रिया विवक्ष्यते। इदमेव चाथशब्दस्य द्योतकत्वं नामेति।
६२ सामान्येति। व्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः। १
वक्ष्यतीति। समुच्चितानभिधानान्निकृष्टसमुच्चयानभिधानान्नभेदानिवंध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चे२ भावा२ ते

ना षष्ठी निवार्यम्। तथा सति सत्त्ववाचित्वाद निपातत्वाद नव्ययत्वे विभक्तिः स्यादिति भावः। य
थेति। सुंदरः समुच्चय इत्यादौ। ननु शब्दशक्तिस्वरूपात्पवेति पाकेदृत्यादौ रिव वा दिवा च
स्यात्तत्वे भूततो मातिन विभक्तिश्रवणासमुच्चिताभिधानाच्चेन भेदनिर्वचना षष्ठीने
चाविशेषणायोगानवच्छिन्नत्वतिसंकोवाऽत आह अपिवेति बोधकेतापीति अपिना
ल५ तादृशस्य वाच्येते नामार्थयोरभेदान्वयदृस्य संग्रहः चेत्तुर्विचेति। नामार्थाताप
सर्गनिपातत्वे इत्यर्थः। अनुपादानादिति। प्रयोजने नाभावादिति भावः। अस्तु
भयप्राप्तिरिति। उभयप्राप्ताविति सूत्रं तु प्राप्तिग्रहणो लो [redacted] उभयोः क[redacted]र्तृकर्म
णोर्यत्र सामर्थ्यप्राप्तमुपादानं तत्रैव प्रवर्त्तते न त्व समतरप्रयोग इति भावः। संबंधवि
शेषेति। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। शब्दांतरेति। नानाजातीयेत्याकारकसतीत्यर्थ
ः। अत एवेति। वाच्यवाचकभावसंबंधसत्त्वादेवेत्यर्थः। अर्थसंबंधिनस्तस्य शब्दस्य
अन्वहेतुकं। अर्थात्तत्वहेतुकं। स्वरूपैवैतद्वयं तच्छतेरिति सूत्रे वाचे ते२
स्यलेकस्यतरेच। अत एव गोत्वेति। [redacted] १x

वि॰भू॰ ज्ञानमात्रे विशेषणत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः। ~~तत्र~~ प्रत्यय इति। तत्र हि निष्ठायां सेटीति प्रत्याख्यायेऽनाग
मेपाठेन मितिस्यादित्याशंकायां णेरध्ययने इत्यत्र लोपि तियोगं विभज्य एवं तान्निष्ठायामित्येने
२ तिव्याख्यानतो वृत्तं वृत्तेरेवं निष्ठायां। णेलोपो नात्यस्य तद्वाध्ययन एवेति सिद्धान्तितं। ए
श्री४ तेनेति। उपायानामव्यवस्थितत्वात्कटुचटादीनां नानात्वेनेत्यर्थः। शारकीकर्त्तव्येति। शंक्याऽप्रय
त्वेनेत्यादिः। वर्णस्फोटेति। एतत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वस्वरूपेणार्थोपस्थितिः। पदस्फो
टेत्यत्र पदशब्देन सुप्तिङन्तं। अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां न स्वार्थोपस्थितिः। किंतु समुदायेने
व समुदितस्येति। वस्तुतस्तादृशप्रकृतिप्रत्ययसंमोहेऽनतथावश्यकत्वात्। अनावश्यकेति। न
त्वानुपूर्वीविशेष विशिष्टवर्णानामेव व्यंजकत्वमवश्यं वक्तव्यं। अन्यथा सरो रस इत्यादौ
श्री५ अर्थविशेष प्रतीत्यनापत्तेः। एवं चानुपूर्वीविशेषविशिष्टानां तेषामेव वाक्यत्वोपपत्तौऽअ
तिरिक्त तत्कल्पनाऽसंगतेरिति वाच्यम्। संनिवेशविशेषविशिष्टत्वं त्वादीनामेव घटत्वो
द्युपपत्तौऽतिरिक्त तत्कल्पनानापत्तेः। यत्तु वाक्यशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणं प्रत्ये राम:
कपदशक्तिग्रहाभावे वाक्यार्थबोधस्यानुदीयमानत्वात्। प्रत्येकशक्तिग्रहसत्वे चापूर्ववा २
क्यश्रवणे पितस्यजायमानत्वादिति। तन्न। वाक्यशक्तिग्रहे नदभावादेवाद्येतदभावोपप

अ॰

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्वा दिवोर्थ्यं ५ ×४ तत्तद्वर्णजनकतावच्छेदक वैजात्यमादाये वो

नेः। प्रत्येकपर्दशक्ति यद्योपि विशिष्टे विशिष्टपर्वक्तियद्योपि जायमानस्य बोधस्य लक्ष
तेऽभावापत्तेश्चेतियत्किंचिदेतत्। पक्षांतरमाह अस्मिंश्चेति। व्यंजकध्वनीति।
व्यंजक गतविशेषापहितो ध्वनिगता विशेषापहितश्चेत्यर्थः। अयं भावः। त
त द्वर्णव्यंजकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठवैजात्यमेव परंपरासंबंधेन स्फोट
८५ वृत्तिरिति। शाक्षाश्रये नकारस्याकृतिस्मारकसंबंधेनेत्यर्थः। वृत्तिमत्ता
दिति। साक्षाद्बोधकत्वाभावान्नोताद्दशसंबंध एव चक्तव्यादित्य हे प्रकारतावच्छेद
कतयाभासते। स एव चास्य वृत्तिनियामक इति नातिप्रसंगः। तस्य चाभिव्यंजे
कानानाजातीयावायुसंयोगाः। तत्र तद्वायुसंयोगा पि व्यक्तस्फोटनामभि
व्यक्तेः। क्षणिकत्वेपि पूर्वपूर्वसंस्कारसहकृतचरमोत्रेण वर्णसमुदायग्रहण
वदेव ग्रहणं बोधकारणतावच्छेदकं च घटत्वेनाभिव्यक्तस्फोटस्य वहितोत्तरट
ते नाभिव्यक्तस्फोटमेव परेषामिवास्माकमपि। तदर्थं ज्ञापकत्वज्ञानमपि चर
मवैजात्यविशिष्टस्फोटश्रवणएवेत्येकवर्णविकल्पत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रा.म.: वर्णेनैवार्थोपपत्तेः। यद्वा· वर्णाग्रहणेऽनुभवसिद्धगत्वमात्रेण तत्तद्ध्वनिनिष्ठवैजात्यमेव परंप
३ रया कत्वादि· स च न स्फुटः उत्पत्तिप्रतीतिस्तु व्यंजकनिष्ठाया ध्वनिनिष्ठाया वोत्पत्तेः परंपर
यावर्णे वृत्तेस्तामादाय· सा प्रात्संबंधांशे तुल्या घयाद्भ्रमत्वं। न चैवं ककार॰ ककारयोरैक्या
पत्तिर्भिन्नप्रतीत्यनापत्तिश्चेति वाच्यं। व्यंजकनिष्ठयोर्भेदेन तदोषाभावात्· विशेष्यांश
मात्रार्थमेदस्तित्वष्ट एव तदाह· अत एवेति। यथा चेति। अयं चाखंडपदस्फोटपक्षे दृष्टांत
ः· तत्र हि एकाक्षरपदेष्वनुभूतककत्वादिरन्यत्रारोप इति तद्भावः। न चैवं वायुसंयोगेष्वे
व कत्वादिकमस्तु। तस्य च विजातीयस्यास्तु भावणं। यद्वा· ध्वनिनिष्ठमेव कत्वादिकं ते
षामेव वा चकत्वास्तु· न तव्यतिरिक्तः स्फोट इत्यत आह· जातीति· तत्सोपाधिरूपमिति। उपा
धेरूपं स्वरूपं व्यावर्तकमवच्छेदकं· परंपरेति। क्रमीयवर्णवृत्तित्वसंबंधः। अयंभावः। रामः
बहूनां वर्णानां वाचकत्वे वर्ण समुदायरूपपदवाक्ययोस्तदतिरिक्तयोर्वा तत्त्वे गौरवा
त्· तद्गता जातिरेव तथा। तत्र वर्णगता जातिः रामायेत्यादौ कारोत्तरमत्वं यत्वादिशक्ते ३
रा॰

श्री ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नावच्छेदकतया पराभिमतं। यथा घटेनेति पदगताघोत्तरत्व [illegible] त्तदुत्तरत्वादिरूपा तदवच्छेदकतयाभिमता·
एवं वाक्यास्फोटेपीति। नित्येष्विति। अत्र नित्यत्वं व्याकरणनिष्पाद्यत्वमेव। न तु कूटस्थत्वा। घिभेघातेनोत्पाद्यत्वा
भावः। अत एवानपायोपजनविकारिणीति भाष्ये तल्लक्षणः संगच्छते। न वेति सूत्रे भाष्ये तथैवोपक्रमोपसंह
पं४ रिष्यामीत्येतच्च। आकृतिरिति। एतेन च पक्षे दाचाध्यमेदेनेति तत्वं। वर्णस्फोटेति। शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यत इत्य
नेन वर्णस्फोटः। समुदायत्वोक्तिः। एतयानुपूर्व्या पश्चाद्वात्तरमुपादिशतीत्यनेनाद्वितीयः। यत्तु केयटेनान्ति
नद त्यशब्दप्रतिपत्तये ऽखंडाः शब्दा वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवा इत्याद्युक्तं· तदत्रत्याद्वितीयप
भित, पक्षेनतुश्राद्धे ऽवयवानसंत्येवेत्यभिप्रायेण· तत्रावयवशब्देन च प्रकृतिप्रत्ययादिरूपा इत्यर्थः। न
तु वर्णा अपि संतीति तत्स्वार्थः। मानाभावात्। अत एव वर्णवदिति दृष्टान्तः संगच्छते। वर्णायमाणोपलभ्य
मानावयवा एव न तु वस्तुगत्याविद्यमानावयवा इति तदर्थः। एवोंपमर्देति। एवं एवं चो अपेक्षयोत्त
पं४ रोत्तरवोद्धृत्तत्वलक्षकोधवृत्ति धर्माश्रयत्वादिति भावः। मद्वा। आकांक्षादिनासंसर्गलाभ इति वर्ण
स्फोटपदस्फोटवादिनोर्मतं तदुपमर्दकत्वं वाक्यस्फोटस्य संसर्गस्य वाक्यशक्यत्वमिति तन्मतात्·त
दुपपत्तिश्चान्यत्र स्फुटा। दुरुपपादकतयेति। न चैतादृश [illegible] विषये स्थानिनएवोपस्थापकाल्प्याकरण
मेदेनस्थानिनामननुगमेपि न दोषः। स्मारकाननुगमस्यादोषत्वात्। न हि कसंवेदि दर्शनेनापर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ल०

विष० संबंधिस्मरणेऽप्यतिविधी अनुगंतुं शक्यते। यदा तद्विषयसंस्कारोद्बोधस्यैव स्मरणे संभवादिति वा
४ च्यं। अनधीतव्याकरणस्य बोधाजापत्तेः। शक्तिभ्रमाद्बोधांगीकारे तु यत्र शक्तिकल्पनमेव
न्याय्यमित्यलमत्र विस्तरः। ज्ञेय इति। प्रमाणपरतंत्रज्ञाने विध्यसंभवात् षडंगवेदाध्ययनफ
लत्वेनैवैतत्कीर्तनमित्याहुः। बोध्यमिति। अत एव रक्षादिप्रयोजनसत्वेपि न नित्यत्वहानिः। नह्य
प्रयोजनं नित्यं किंतर्हि यदकरणे प्रत्यवायस्तदिति भावः। न च व्याकरणाव्याकृतवाक्यसंदर्भसं
रक्षणवदध्येतृपरंपरयैव पद[illegible]दरक्षणस्याप्युपपत्तिरित्यत आह। संभाव्येरन्निति। उपकारीति।
लंत्य० इयमेव चेति कर्त्ताकांक्षेत्युच्यते कथमित्याकारां। मंत्राभपीति। तेषामध्यनांगजातवद्धिकर्तो
षकृतितोऽतिदेशेनैव लाभ इति ध्येयं। प्रयोगेति। यद्यपि वेदभाष्ये ओविजीत्यस्यैव तद्रूपमिड
भावश्च च्छांदसत्वादागमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वामाकं पिष्टा इत्यर्थ इत्युक्तं। विजिरः कंपनार्थत्वा राम:१
यथात्मनामनेकार्थत्वाद्भयणोपपत्तिरिति तद्भावः। तथापि तदपेक्षया छांदसत्वादिकल्पनागौ ४
रीयसीत्यभिप्रायः। कर्मधारयेति। ननु कर्मधारयस्य लघुत्वात्संदेहानुपपत्तिरिति चेन्न। अस्य षष्ठ
र्थस्याग्निवारुणीपदस्य समत्वेन बहुव्रीहेरपि संदेहसंभवात्। न च व्याख्यानान्निर्णयः। पौरुषे
येतथासंभवेपि अपौरुषेये वेदे इष्टार्थविषये तथाऽसंभवात्। निश्चिनोतीति। अवैयाकरणस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विपरीतं त त्वरूपमेवाध्यवस्येदिति भावः। हवेतिप्रसिद्धौ। निंदार्थवचनादिति। निंदा च शास्त्रबोधित
विपरीतोच्चारणे न पापसाधनत्वात्। अत एव कर्तव्यंगत्वं। यथाश्रुते प्य यज्ञकर्तृस्य मंदोच्चारणे
न किंचिद्दृष्टवैगुण्यं भवति। द्रव्यसंस्कारेति। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणो
तीति दर्शपूर्णमासप्रकरणे वाक्यं। मंत्रेति। दुष्टः शब्द इति भाष्यपाठः। तत्रापशब्दप्रयोगे प्रत्यवा
यप्रतिपादनार्थं यं शिक्षास्वरेण वर्णेन वान्यथाभूतो दुष्टः प्रयुक्तः स मम चेत्यर्थः। न केवलं त
मर्थमेवाह। अपि तु स वाग्वज्रं यजमानं मारयेदित्यर्थः। हिनस्तीति लेट्प्राकुः। तथेति। वृत्रेणा
ले रध्य इति कैयटेनु पररूपहेतोर्वृत्रेणेति तृतीया बोध्या। शातयितेति। अनेन धातुशब्दस्य क्रिया
शब्दत्वं दर्शयति सपत्नपर्यायत्वे हि समासयोर्भेदेन स्यादिति बोध्यं। वेदेति। त्रैधातवीयेष्टे
रर्थवादे आपस्तंबशाखायां संहितायामर्थवादः पठ्यते। अमपोच्चारणे न यागस्य वैगुण्यबोध
नायेति तद्व्याख्यायां भट्टभास्करे स्पष्टमेतत्। ऊहितमिति। स्वेच्छया प्रयुज्यमानमित्यर्थः।
न तु वेदपठितमंत्रेष्वर्थापत्त्यादिवदूह्यमिति बोध्यं। असंभवादिति। ननु त्वदुक्तविभागेऽ
पात्तं छंदसीत्यस्य संकोचकल्पनापेक्षया यज्ञकर्मणीत्यस्य संबंधकल्पने लाघवासुन

नापेक्षया यज्ञकर्मणीत्यस्यासंबंधकल्पना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ ध्वत्वेन स्मरणेतेसावश्यकत्वात्। हरदत्तेनोक्तत्वाच्च। तस्मात्कैयटोक्तः पर्युदासपक्ष एव ज्यायान्। न च पर्युदासपक्षे

विभाषाग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह। उक्तेति। किंचिदिति। अत्राहुः चिबीजं तु विभाषा छन्दसीत्यत्रा छंद

सीति च्छेद एव विभाषाग्रहणं सर्वमत एवावश्यकमिति। किं च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सामर्थ्यादेव य

५ त्कर्मणीत्यस्य निवृत्तिसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थः। न चोहितेषु नित्यमन्यहिते सुवेति व्यवस्था संभवः

। कर्मग्रहणसामर्थ्यं न ऊहिता न्यहितयोरुभयत्रापि यत्र कर्मणीति सूत्रे कर्मग्रहणं व्यर्थं जपादीना

मकरणत्वेनाकरणमंत्रत्वेनसाध्यत्वं गमं त्रत्वेनवासा जा [illegible] समार्ग्रहीतितत्सार्थक्यात्। अत

एवईवत्वेति शाखाछेदन मंत्रो वृष्येकश्रुतिर्भवत्येव केषांचित्स्वयं प्रपठनं तु प्रमादिकं। सूत्रविरु

द्धं च। ऊहेषु नैकश्रुतिः ऊहा अमंत्रा इति पूर्वमीमांसा आपस्तंबा ततु कैयटविभाषा छंदसीति सूत्र

स्य हरदत्तादीनां सर्वेषां सम्मतमेव। इन्द्रशत्रुप्रसक्ताव भट्टभास्करस्वरसोप्येवमेवेत्यलं। द्वन्द्वे पदवेण

। समासेपीति। अपि नो रुचिर्बोधिता। समासाभावे बाधकाभावः। छंदो गाभावाच्च कथंगतिसंज्ञेति। २८

पर्यन्तइति। तथा च कार्यो इत्ययुक्तमिति भावः। स त्वदेवेति। सत्वेन साधुशब्दप्रयोगाख्येनदीव्यतिर्वर्तत इति स ५४

स्य देव इत्यर्थः। विभक्त्यापीति। तालुप्राप्यप्रकाशं तत् इत्यपि बोध्यं। साधुतापत्तेश्चेति। किं च वक्ष्यमाणरीत्याऽप रामः

भ्रंशेष्वपि शक्तिस्वीकारेण तेषां तिव्याप्तिर्बोध्या। शक्तेति। शक्तत्वं शक्ततावच्छेदकत्वं। शक्यतावच्छेदके शक्य ५

त्ववत्। शक्तत्वावच्छेदकेपि तत्त्वं वा। जातिविशेषो वेति। न च क्रमिकवर्णसमुदायात्मकपदस्य योगपद्यासं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवात्। अनारम्भे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कत्वं भवेदिति न्यायेन गोपदत्वादिजातिवत्साधुत्वमपि जातिर्वे
त्युमशक्येति। वाच्यम्। परत्वाद्विभावे इति। कुत्साद्यविवक्षायां षिभावश्चरितार्थः। न चान्तरंगोषि
भावः। कुत्सनाद्यर्थसापेक्षत्वेनाकचो बहिरंगत्वात्। स्पष्टं चेदं कुत्सलुप्यज्ञातसूत्रे कैयटे इति वाच्यं।
सा४ अंगसंज्ञापेक्षत्वेन षिभावस्यापि समत्वात्। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वाच्चेत्याहुः। गोरन्वमिति।
इदमुपलक्षणं व्यभिचारेपि बोध्यः। वाच्यमिति। अस्य मते व्यक्तिवाचो निर्विकल्पक एव। अतस्त्व
न६ स्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दे भावत्। उपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकजातेरेव वा प्रकारतया भानं
शक्ति१ व्यक्तिज्ञानस्य तादृशबोधे एव कारणत्वमित्याहुः। जातिपरत्वे इति। जातेर्विशेष्यत्वे इत्यर्थः। शक्ति
न८ ग्रहोपजीवकमिति। बहुव्रीहिरयं। प्रयोगस्येति। काव्यनाटकादिकं तु नात्यन्तं वर्जितापशब्दमिति
न परिगणितं। काव्यदोषेष्वपशब्दत्वगणनं तु प्रक्रान्तानपभ्रष्टशब्दत्वेनैः प्रक्रमभंगे एवान्तर्भव
श्र ति। पाठसामर्थ्यादिति। श्रोक्रमप्रत्ययां तस्याध्ययनार्थेनान्यथासंभवादिति [redacted] भावः। कुत्स
सूत्रेति। निरुक्तेति प्रचुरपाठः। दुर्वाराधात्विति। निर्वि विकित्सः शक्तत्वप्रत्ययस्य बाधकं वि
नाभ्रमत्वकल्पनस्यायुक्तत्वादित्यपि बोध्यं। लक्षणादेस्त्वप्रसंग एव। तस्याश्रपान्तः शक्तिपूर्वक
त्वात्॥ ॥इति श्रीकौस्तुभविषमव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निकं॥ ॥ ॥

स रा३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि.म. अविवक्षितत्वादिति। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयेतिभावः। अनुकार्यप्रतीतिस्तु सा दृश्यसं
बंधेन नत्वभिधाव्यापारेण। अर्थवत्सूत्रे च तस्याऽर्थवत्वं विवक्षितं। न तु यथाकथंचित्। अपदं नप्र
॥६॥ युंजीतेति निषेधस्त्वनुकरणातिरिक्तविषय इतिभावः। भज्येतेति। दीर्घे हलां ग्रहणस्यान्तत्वाच्चा
त्वज्ञातिषेधे शाकारस्यापि धङ्गतिवार्तिकोक्तदोषः। अगृहीतथाक्तिकत्वादिति। जनितबोधात्वनपुनर्वोधः
आनित्वाहाति। अर्थवत्ताविवक्षयाधिभक्त्यभावेन पदत्वाभावान्न दघटितस्यैववाक्यत्वात्स्रकृतेत
द्भावाचिंत्यमेतत्। विभक्त्यन्तपदसजातीयघटितत्वेन वाक्यत्वात्तु कृपक्षाभिप्रायेणवाक्यपंचि
८ प्वा घोऽयमित्यकुः। कालव्यवायादिति। कालव्यवधानानुष्ठितज्योतिष्टोमादीनांफलाजर्कनेत्वन्त
धोच्चारितपदस्यापि पुण्यजनकत्वानापत्तेऽस्माधुत्वप्राप्तं निवर्त्यत इति भावः। सुजातेइतिवृ
येकारोकारावेतयोरेवमतेइत्यर्थः। अर्धौकारस्तु न्न्न.. खेषाम्वलायनानामपीतियोज्यं। एते
नार्द्धैकारस्याश्वलायनानामपिसत्वेनैवकारासंगतइतिपरास्तं। पक्षाङ्गिर्देशासामर्थ्यादितिद रामः
क्रिरादेचपूर्वोनु. ताभ्यामेच् प्लुतावेच इ. त्याघर्थपक्षाङ्गिर्देशस्यावश्यकत्वाच्चिंत्यमेतत्। ६
तत्रेति। श्रुतार्थान्यथानुपपत्त्यायायत्तस्त्रो तो पपादकंकल्प्यं तत्त्वसन्निहितमेवनासंनिहितमि
त्यङ्विषयकमेस्तापकं नाकारादिविषयकमितिभावः। नाङ्लावितिमत्वाख्यानपरम्भाष्यमपि
पं२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगविभागरूपाघलाधिक्यात्सावर्ण्यप्रसक्तेः सम्यगेवेत्याहुः। सावर्ण्येति। दीर्घलसहेत्यादिः। ज्ञापकेति।
ईदूदेदित्सत्र वक्ष्यमाणरीत्या चिंत्यमिदं। एकएवेति। स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादृष्टकत्वोकारप्रयोज
यतिइत्यादिप्रयोगाश्चेति भावः। निवर्तितत्वादिति। पूर्वीसंस्थोत्तरयागोत्यामुख्यया वाचा ध्यत इति
ग्रा४ भावः। नित्स्फोटेति। ननु तदाश्रयाभ्याशास्त्रप्रक्रियेति भावः। सावर्ण्येति सावर्ण्यादिव्यवहारस्तु ध्वनिगत
दीर्घत्वादिभिः काल्पनिकं भेदमादायेत्याहुः। अनवत्वादिति। विवृतत्वाभावेदित्यभिमानः। अविशेष
णेति। संवृत[illegible]स्याणुदित्सूत्र इस्वाऽसिद्धत्वाभावादिति भावः। तज्ज्ञोन्यध्वनीति। वर्णनित्यतापक्षे इदं।
तेन न तज्जातीयेति। न चैकस्मिन्जात्याश्रये तल्लिंगं धनकार्ये विशिष्टो शास्त्रं चरितार्थं। आश्रयान्तरेका
र्थे न प्रयुंजीतेति वाच्यं। सामान्यशास्त्रस्यापवादकमंतरेण विशेषोपसंहाराभावादनियतविशेषबोध
संहारे च सर्वत्र कार्यप्रसक्तेरनिवारणादित्याहुः। ननु जातिनिर्देशेऽपूर्वत्वस्याविवक्षितत्वादिति ग्रन्थ
विरोधोऽत आह। अथवेति। अर्थाध्याहारेणेति। तद्वदत्रेति भावः। लोपत्वादिति। यद्यपि पदस्याध्याहारेणोना
मानुमानं उपनीतभानं वा। तथा च तस्मिन्सत्यपि लोपोऽप्रयोगश्चाभ्यासेव तथापि इदं शेरूच्चारणमात्रेप्र
योगाभावात्। ज्ञानमात्रे प्रयोगाच्च स्थाने पदस्य च स्थानं स्थितिर्वर्तते। ननु ज्ञायत इति। अर्थाश्रयाज्ञानेपि
अनुपपत्तितादवस्थ्येनार्थाध्याहारज्ञापकत्वात्। अप्रयुज्यमानस्येति व्याख्यानुसंदधोधार्थेति न कश्चि
लघुद्रोपद्रवः। अन्यथास्मादृशस्यारस्य संबंधेनोपस्थितस्य शाब्दबोधाविषयत्वे। पूर्वपक्षः। प्रत्ययलोपे इत्यादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दि० भाष२

सि·म· सिर्नेप्रत्ययस्यानुमानिर्देशज्ञानं किंतु तदभावे प्यतिदेशात्कार्यसिद्धिरिति दिक्। दीर्घसंज्ञापेति। अचूत्वसं
पादनद्वारेत्यर्थः। प्लुतोप्यपेति। तद्विधावचइति परिभाषादस्वरसंधिस्यतान्चै। एवंचेति। उपदेशे सती
त्यर्थः। कथंचिदिति। अचत्व ज्ञापनद्वारेति भावः। समुदायस्य अकारस्य लकारादेशात्तु अत्वस्यास्यास्य
लाश्रयत्वात्प्रकृते न्यायो न प्रवर्तेत। अरवत इति न्यासे स्यान्वलाश्रितत्वात्स्यानिवद्भावेन निषेधश्च
स्यादत आह। रेफस्येति। कर्तव्य एवेति प्राग् उक्तसाचामिति योगविभागे न सिद्धं इदमपि व्यर्थमेवेति लु
कारोपदेश फलं चिन्त्यमेवेति भाति। अइमेद इति। प्लुतावेचइदुताविति सूत्रे भाष्यस्य एमेतत्। प्रत्याख्या
तमेवेति। भाष्यकारैरित्यर्थः। तथा च भाष्यविरोध एषतदंगीकारे दूषणमिति भावः। वानकर्तव्यमिती नेट
ति। अर्धेकारादेः सत्वेपि वर्णोपदेशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्तस्यैवोकालइति संज्ञाविधाने नैतास्य रतए
हलोह्रस्वविधिविधेयतायाएवाभावादिति भावः। अकारोनेति। सहि रपरत्वे नाकारस्यान्वर्तमत्वात्या
दो५ तः। एतावितिभवतावपि कस्मार्थसाधकावेवेति बोध्यं। तस्यैवेति। वृद्धादेत परत्वनिर्देशे नेत्यादिः।
स्यादेवेति। प्रत्या[redacted]हारेषु तद्वा स्ववाच्येषु निरूढलक्षणेति पक्षेपि तुल्यमेतत्। लक्ष्यतावच्छेदका राम:१
ज्ञानादित्याकुः। दीर्घपीरपमिति। तपरसूत्रापरत्वेति भावः। इकारोनेति। तपरसूत्रे प्रतिजयत्नस्यासिद्ध
६२ त्वात्प्रकाधिकाराववेवेति भावः। [redacted]दुमिति। हलवृति दीर्घनिवृत्त्येति भावः। ननु हि दिति। न च स्वरिता
र्थमेवतत्स्यात्। संज्ञायां तितप्रयुक्तफला दर्शनात्तित्त्वरितमित्यस्यसाक्षाज्ञितिचारितार्थ्याच्च। साक्षा

६२ कौर६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

फलवतीत्वं संज्ञाशास्त्रस्य चरितार्थत्वाच्च भाष्यप्रामाण्यात् आदेशान्तकारि इत्संज्ञाप्रवृत्त्यभावः इत्याहुः। सामर्थ्ये
ति। भाष्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकत्वमतेऽदन्ततान्तरेप्यु[illegible] उच्चारणार्थत्वेन नतच्छिरस्तो बोध्यः। अभ्यु
पेत्यवादस्य एवेति। दिवउदित्यत्र उदकारांशेन परस्त्रे उदकारस्य श्लेषांशे चेति। नाश्च। इति। न च यङ्लुकि
फलभेदेऽपि तज्ज्ञाप्यसामान्यत्वेन तत्साधारणङ्लुगेव नास्तीति वक्तुं शक्यत्वात्। अं पराणीति। अस्त्वत्र स्वतन्त्रत्व
र्थः। उरत्य वयववाचकं तरेफस्य विशेषणं। तथा च भाग यो रेफस्थान्यादेशभावः। उरेफस्यानित्वे सं पूर्ण
स्थलादेशांस्थानदाह केवल कारेति। पक्षेण कारइति। इतरां तरेफाभावात्स्थानसाम्यादित्यर्थः। न च तम
वर्णो नास्तीति वाच्यम्। व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात् इति संभवेन तमवर्ण आश्रीयते न तु शास्त्रप्रवृ
त्तिर्बोध्यते। गुणलोपप्रधाननिवृत्त्ययोगात्। आकृतिपक्षे त्वेकमेव लक्षणं सर्वगोपसंहारेण प्रवर्त्ते
त इति कश्चित्तन्मते चरितार्थम्। स्थने न प्रवर्त्ततेति स्यादिति दिक्। एष्य[illegible]ल नेति। इदं तु प्राचां मनुरोधा ग६
त्। लक्ष्यमुक्तमीति। मड्डुकः हर्यनुभवः। रेफस्येति। अनचि चेति प्राप्तं। अदोषइति। अन्यथा तद्विषय
लक्षणस्य तस्य वृत्तेर्वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। विरहेति। अन्यथा तस्यवैयर्थ्यापत्तेर्विपरीतं नियम
बाधः स्यादिति भावः। इकेति। इकोयणित्यादेर्व्यक्तिपक्षाश्रयणे पाशत्वस्यात[illegible] एवेत्यादि। उपधा
नीयोपधेति। पकारस्योच्चारणार्थ इति भावः। असिद्धत्वादिति। यथोद्देशे इदं। अकुवेति। इदमुपलक्षणं
अपदान्तविषये चेत्यपि बोध्यम्। अत एव ढे जैः छि पि संयोगान्तलोपे भुदिति। अत एव पक्षयोर्न फल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

घ्नुर वः५ लेरनुत्र

वि॰म॰ मेदः कथं दकारेति। यदि तु निपातनात् कूलं जग्धित्वेनानन्तरं तमोपि वृकारो भवतीति धित्वायतेतदा
न कश्चिद्दोष इति ध्येयं। दुर्लभेति। चिंत्यमेतत्। सुनो नस्मादिति। दोषयत्वेनैतत्प्रयोजनं। अप्रत्ययेति।
८ विशिष्टस्य प्रत्ययत्वे संभवति प्रत्याहारग्रहणं नेत्यर्थः। तोपकादिति। अन्यथा आस्तुरित्यादावङ्ता
देन गुणसिद्धोत दैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सूत्रद्वयमिति। अङ्गेत्यत्र विशिष्टस्य प्रत्याहारग्रहणस्य बहुवचनेन स
चवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। न कुर्यादिति। एतेन ऋकारान्तानामधातुसंभवत्वेऽपास्तं। आस्थानादि
ति। घञादेनन्तरस्य तत्त्वो घञन्तोवेति संशयः। घञाद्यग्रहणमिति सिद्धान्तः। अंकणादसाहचर्यात्प्रकृ
तित्वेनाभ्यर्हितत्वयादीधीवेवीटामिति वत्सर्वं निपातेकर्तव्ये परस्मिपातकरणञ्च नञ्चत्वस्य ग्रहण
मिति चिंत्यमेतत्। अविधेयादिति। उभयोरपरत्वेन विनिगमनाविरहः। सेरीति। बहिरंगत्वेन यणोसि
द्धत्वेपि यथोद्देशपक्षेणयं ग्रंथः। अल्ग्रहणस्येति। धातुग्रहणस्य ज्ञापकतास्वंडनपरभाष्यप्रामा
व ण्येनाल्ग्रहणस्य तत्परं सामान्येनानभिधानात् कार्येणलोदित्याश्रितेश्चिंत्यमेतत्। सो स्यादिरिति।
अकारस्यानुबंधत्वेन लोपस्य चाभावान्तस्य संनिधाविदसंज्ञायामेतत्तदो रिति सलोपः स्यादिति भावः।
गुणानामिति। तथा चानुनासिकस्य हल्त्वेपि निरनुनासिकस्य तदभावःभेदकत्वेनेति। ननु मांसस्य राम:
यस्वेति प्रयोगेऽनुनासिक इत्यनुनासिकत्वेऽनुस्वारः स्यादिति दोषस्य भेदपक्षेपि सत्वाच्चिंत्यमेतत्। ८
॥ ॥इति श्रीकौस्तुभविषमव्याख्यायां सप्तमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥नत्वन्यपीति। अन्यथा निरवका

त्रा२ ह५ सिद्ध एवेति भावः३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥नत्वन्यथेति अन्यथा
निरर्थका

शात्मूर्धन्यशब्दविषयकां नोदात्तत्वविकल्पप्रयुक्तपाक्षिकपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव चित्स्वरं बाधेतेति भा
वः। लभ्यत इति। एवं च समासान्तपक्षेऽपि छिन्निष्यामि निञ्नोदात्तत्वविकल्पो भवत्येव। समासान्ता
नां समासावयवत्वांगीकारेण मूर्ध नित्यस्यान्तरपदत्वात्। उत्तरपदावयवत्वपक्षे तु मूर्द्धन् शब्दा
न्त बहुव्रीहे● रित्यर्थेऽपि न दोष इत्याहुः। ध्वनितं चेदं षष्ठिभाष्ये। पूर्वपक्षेति। कारीषगंध्या
पतिकुलमित्यादौ संप्रसारणापादनं हि तत्र पूर्वपक्षे कृतम्। हास्तिशीर्ष्येति। हस्तिशिरसोऽप
त्यं बाह्वादित्वादिञ्। आविशीर्ष इति वार्त्तिकेन शी[illegible]देशः इञः ष्यङ् चाप्। सुप●ठत्वाच्चेति।
पूर्वोत्तरसाहचर्येण विभक्तिनिमित्तकेदन्त एव ग्रहणात्। अत एव लच्छास्त्रेऽपि न दत्तशब्दस्य पू
र्वनिपातः। एवं च तत्साहचर्यात्वादपि समासान्तएव नेत्तु पादयतेः क्विपि निष्पन्न इत्याहुः। एते
न द्विदंत इति बहुव्रीहौ वयोवाचकत्वाभावेदत्रादेशाभावात् शासादौ च हन्निति दत्रादेशा
प्रवृत्तेर्बहुव्रीहिग्रहणं मा बधकमिति पराक्तं। बहिर्भूतशास्त्रनिमित्तकत्वे स्वरेऽसिद्ध
त्वाच्चेत्याहुः। अवृत्या वेति। पत्युनौ वृत्तिर्युक्तानि न्यक्तरूपोपकारभावादिति। तत्र। इ
ण्यण इति सूत्रे को छलू भ एव मीमांसकमर्यादायां दूषितत्वात्। ननु वोः कु मिति। असाधु
शब्दोच्चारणे पाति नरमिन्द्रपतापत्यात उक्तपदानां साधुत्वं धि चारयति। पत्तुसाधुत्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कः

(१ संज्ञापक्षे सर्वेषामर्थवाचकाइतिपक्षे वृद्धिशब्दस्यानेकार्थत्वादादैचोर्धियात्वात्तथा च नैयायिकाः त्रिविधा शक्तिः इत्याहुः)

द्विर

वि॰म॰ स्थानस्पर्शाद्यर्थयोधेंकारत्वैत्वादिति तन्त्राकूत्वाविति सञ्ज्ञेकोस्तु भेदस्य यिष्यते। आद्यपक्षे

८ तेति॰ तीये पक्षे तु वृद्धित्वजातिर्वोधार्थमेवस्त्रंकार्यमिति भावः। नियमार्थमिति।

हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दाभावे क्लिन्नेतः। अमेदोपचारान्तु वृद्धियत्तेर्घादैच्सु वृत्तिः। अतए

वसामानाधिकरण्यं॰ लक्षणये वसिद्धं द्वितीये पक्षे पि नियमार्थं॰ वृद्धियुक्ते दीर्घकारा

दीनां ग्रहणंमाभूदितीति॰ ततु अदेङ् गुणोङ् त्पाद्यावसंभवाच्चिन्त्य। अनेकस्मिन्निति॰ ए

काशक्तिरित्यर्थः। इदं च संज्ञासूत्रस्यैतद्यः सारकमिति भाष्यविरुद्धमित्याहुः। संकोचइति॰

अतएव वृद्धिरादैजिति सामानाधिकरण्यम्। पक्षान्तरेतु ऐदैशा एवादैच्सु वृत्तिः स्यात्ततस्त्वेव

संज्ञात्वेन विनियोगकाल इति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमेव स्यादिति दिक्। विरहइति।

पिंडविशेषसंकेतितस्य कूचीमचीत्यादीनामिव केवलपदस्त्रीकेरीत्यासाधुत्वमस्त्येवेति रामः

भावः। प्रसिद्धापीति। कचिदेशक्तिरन्यत्रलक्षणेति पक्षे इ[illegible]त्यर्थः। तदभाविताना

५४ भवेति। न चानज्ञापितानामेतिपक्षोपि किं न दर्शितः। कल्पकाभावात्। आवृत्तिसामगे। विशे ८

५३ षपक्षस्येव संभवात्। नापि टिघुभादयत्तज्ञापितानां भवद्वितिदिक्। तत्त्वोपइति। लुगित्यर्थः। य

नुके यटः। पूर्वपदेनाक्षेपात् उत्तरपदेलब्धे उत्तरपदग्रहणंअधिकारलक्षकं [illegible] वृद्धिरूपोत्तर

(अवच्छेदकभेदे॰ निरूपकभेदे॰ निरूपकं अर्थः॥ अर्थनिरूपिता पदनिष्ठा शक्तिः औपाधिको भेदः॥ इन्द्राद्यर्थभेदेन

इत्यादौ शक्तिभेदः॥ उपाधिः॥ अर्थः॥ उपाधिस्थितिः॥ अविद्यास्थितिः॥ अविद्योपहितचैतन्यं जीवः॥ उपजेयेपि॰ पारमा

र्थिकस्वरूपेण सकृत्त्वयभेदकल्पितएवशक्तिभेदः॰=)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदासंभवाद्बहुव्रीहिमङ्गीकृत्यैते वृद्धिशब्दस्य नग्रहणे। अत एव संज्ञेति निषेधादिति। तन्न। अव
तीति औः सर्वस्यौः सर्वौ इत्यत्र वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवलक्षणायां नोभावात्। नचैकादेशे ऐव गी
भावः। न च स्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वादिति वाच्यं। नेदं स्य परस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरसंबं
धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिज्ञापनात्। तच्चानेन सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिघाते नोकार
दीनामनुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पाक्षिकः स्वरितः स्यात्। नचैवमपि
सर्वद्भाविति वर्णव्यत्यय उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमिति केयदाशयः। स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वादतस्तु
पेक्ष्याह। स्वयं तदिति। कृत्स्नाया इति। कार्त्स्न्यं च प्रतिपत्तिकालिकं ग्राह्यं। न प्रयोगसमवायीति
पारिषद्याभावेन दोषः। आरब्धौ प्रमाणं च निमित्तग्रहणेन व। अन्यथा वृद्धिरूपतद्धितासंभ
वेन वृद्धिनिमित्तग्रहणं सिद्धौ किं तेन। न च दण्ड्या ब्रात्रिहरणमस्याः यां दस्ये दण्डाहत्या ऽ।९
देवृद्धिस्त्वस्तद्धितः सम्भवतीति वाच्यं। अविकार इति पर्युदासेन तस्याग्रहणात्। नहि लिका
रार्थवृद्धिरूपतद्धितोऽस्ति। एतेन निमित्तग्रहणसामर्थ्याद्वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति अधिकरणे बहु
व्रीह्याश्रयणमिति भाष्याद्युक्तमपास्तं। यः कृत्स्नाया वृद्धेरिति भाष्यं। बहुवचनात समासपरत
याव्याचष्टे। केचित्त्विति। वृद्धीनामिति षष्ठ्यर्थः। स्वरूपयोग्यत्वरूपहेतुत्वम्। तद्धयन्निमित्तं पारिशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कः
खः

वि·म· षात्क लोपविहितं· तत्र सामर्थ्याद्यातं विप्रत्ययेवेति भाष्याशयमाहुः। इति पक्षेयोग्यमिति। अत्र पक्षेऽस्म
१० च्छास्त्रे वृद्धिशब्देनादैचो बोध्या इत्यर्थः। कार्यकालेति· अत्र पक्षेऽमजे वृद्धिरादैचो भवन्तीत्यर्थः। आ
दिरन्त्येनेति· अत्र यद्यपि संज्ञी नश्रुतः किन्त्वाक्षिप्तः। तथापि शब्दाध्याहारवादे ताद्दशशब्देन तथै
४५ वानुपूर्वीकल्पनमिति भावः। अर्थाध्याहारे तु चिन्त्यमत्रानुपूर्वीकल्पनं। भाविसंज्ञेति। इग्यणाद्युक्त्या
- दोसामर्थ्यात्तत्कल्पनमिति भावः। प्रत्येकमिति। द्वन्द्वनिर्देशादिति भावः। प्रत्येकं वाक्यपरिसमा
प्तिश्च वा कार्यक्रियायां वा कोपाते घटे कैकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः। अन्यथैकस्मिंस्तु पारूढनाना क·६
पदजनितैकस्मृतिविषयपोरादैचोस्तत्रैव प्रत्येकं संज्ञि संबंधकल्पनापेक्षयासंभूयोप
स्थितेः सत्त्वेन समुदितस्यैव स्यादित्याहुः। दर्शनाच्चेति। नदुक्तं· अन्नादनादिरूपांच सर्वेष्वपि
कल्लां भुजिं। प्रत्येकं प्रतिपद्यं तेन तु नाद्यक्रियामेवेति। नमाप्नोत्येवेति। एवं चात्र पक्षे तपरकरणं
स्पष्टार्थमेवेति बोध्यं। वृद्ध्यादीनामपीति। म्जेर्वृद्धिरित्यादावैचसंज्ञासंज्ञिभावगमइत्यर्थः। प धा४
दोपस्थापकमिति। यत्र वृद्धिशब्दस्तत्रादैच उपतिष्ठेते इति वाक्यार्थः। अस्मिन्पक्षे वृद्धिशब्दस्य प्रा राम:१
धान्यमेव युक्तं। प्रदेशेत्वादैचूपदकल्पनयैव बोधः· कल्प्यमानपदस्य चोपस्थापकसमानविभ १०
क्तिकत्वं· अत एवोत्तरपदवृद्धावित्यत्र न दोषः। इको गुणवृद्धी। न चैवमायादेशोऽपीति· ऐकारस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामर्थ्यप्रापातत्वाधकवचनस्याभावमात्रकल्पनमिति न किंचिदपूर्वं कल्प्यमिति दिक्. गुणवाधेपीति.
यत्तु आकारान्ता नामेजन्ताप्रकृतय ५

विकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। परिभाषात्वेति। वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वद्वारा भ्यां सन्निपा
तकृतो न लोपः। ह्रस्ववर्णावयवत्वेन अवधायकत्वात् नद्विघातकं तुकं न प्रवर्तयेदेवेति कृति
तुक्ग्रहणं तदनित्यत्वे ज्ञापकं। आदेच इत्यात्वमपीति। एजुपदेशस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वा
दिति भावः। आत्वाबाधेति. यत्तु सौत्रत्वादेव प्रयोगोपपत्तौ आत्वाऽबाधकल्पनं प्रमाणाभाव
इति तन्न। आनुमानिकवचनकल्पने मानाभावात्. मानं त्वेजुपदेश इति वार्तिके तत्पुत्तरत्रैज म५
ग्रहणस्य नप्रयोजनं. वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसंगविज्ञानेन ▪ तु गुणे कृत एवात्वेन भाव्यमित्येङ्ग्रह
णेन सिद्धेरिति. तन्न. गुणस्याप्यस्यैव परत्वान्नित्यत्वेन वाधे तु पुनःप्रसंगविज्ञानस्य वचनार्हं
ता. इदं तु चिंत्यं. इको गुणवृद्धी इति परिभाषाभावे ह्ययं विचारः. तत्र हि ध्मा गुणवाधो न परत्वेन
। गुणस्यैव परत्वात्. नापि नित्यत्वेन. इक्परिभाषाभावेन वृद्धौ कृतायां गुणस्यापि प्रवृत्त्यात्स्या
पि नित्यत्वात्. शब्दांतरप्राप्त्यानित्यत्वमप्युभयोः समं. उभयोः प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तत्वेन
त्व वहिरंगत्वमपि समम्. वृद्धेरन्यत्र चारितार्थ्यादपवादापवादत्वमपि न. एवं चैतद्विषये परत्वा
द्गुणे कृते वृद्धेः प्राप्तत्वेन वार्तिकमते एङ्ग्रहणं कर्तुं युक्तमेव. इक्का गुणवाधे इत्युक्तिस्तु
चिंत्यैवेति दिक्. वृध्या स्वस्याव्यभावेन गुणस्य वाधे श्रवणे इति वार्थ इत्यप्याहुः. वार्तिकवि
रोधाच्चेति. आकारेपि इत एव गुणाभावसिद्धौ न दृष्टो ज्ञापकवर्णनले.शो न कार्यः स्यादिति

नितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग:

वि・प्र・ त्वमेतत्・सानुनासिक ओकारः स्यादिति・तथा सति गो पयसो रित्यादिनिर्देशविरोध इति भावः॥ उ
पपत्तेरिति। त्यदादीनामद्द्रत्यत्र तपरत्वाभावात्तपरसूत्राप्रवृत्तेर्भाष्यमाणत्वेन चाणुदित्सूत्रा
११ प्रवृत्तेर्निरनुनासिकोच्चारणाच्च निरनुनासिकतायुक्ता・प्रकृते विदिति तपरत्वात् तपरसूत्रप्र
वृत्तेरान्तरतम्यादनुनासिक एव युक्त इति तन्न・अर्धमात्रा लाघवायच्छन्द आमिइत्येव सूत्रं का
र्यमिति तदाशयात्・इह नित्ये नपुंसकनिर्देशः। तेन विभक्तिप्रबलं नापाद्यं・वस्तुतस्तु गुणानां
ममेदकत्वेपि न दोषः। सन्यत इति सूत्रे सनि इकोत इति प्रश्ने चणपुरुस्येव विधानादिति दिक्・दिति
ति। यनुसन्वदितदेशादङ्गेनेति दीर्घः स्यादिति・तन्न・सामान्यातिदेशविशेषानतिदेश्योत्・तस्य
फलादिसन्निमित्तत्वात्・न भविष्यतीति・यत्तु अल्लोपस्य परिभाषया परत्वात्स्थानेन्तरतम परिभा
धा・ षा बाधेति・तन्न・कार्यकालपक्षे परत्वस्यैवासत्वात्・नेत्त्सादोसमावेशसंभवेन विरोधा
भावाच्चेत्याहुः। लाभाद्येति・न मयूरस्तीनानेकविधां तर्ये संभवेत ग्रहणस्य पुरुतवो घनादिति
भावः। रुदघसीति・प्रमाणतः आन्तर्याभावे न अकारे गुणप्राप्तेः अकारस्य गुणसंज्ञात्वतो गुणाद
त्वादेचरितार्थेति भावः। विध निर्विषयतेति・स्थानं नाआन्तर्याभावेनाकारस्याप्यप्राप्तेरिति भा रामः
वः। इक इति विशेषणाभावे काम यत इत्यादेणिङो ङित्वे हृद्धिनिषेधः। णिङो णित्वं तु लेरनिटीत्यादि वि ११
शेषणार्थं・ननु तथापि धातुस्मापारभ्य यणम् फलं नत्राह・अन्यथेति・च्यादि वृद्धिस्यादिति・किति चेति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाऽयनादेश्चरितार्थे· अप्रवर्त्तकत्वादिति· ह्रस्वापयती त्यत्राकारस्य तु न गुणः। पुंकि विवक्षितेत्यस्य गु
णहृत्यत्र्वात्· पकारस्य तु न· अंतरंगत्वाल्लोपप्रवृत्तेः। स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमे चारितार्थ्या ञ्च· वेले
ल्लोपे रित्यादिनिर्देशादेव वल्लोपे यती त्यादि सिद्धिर्यो [illegible] येत्याहुः। ह्रस्वापयती त्याकारस्य गुणोऽतउप
धाया इति वृध्यापि सिद्धिरित्याहुः। तपरकरणं नानित्यत्वेति। अस्य आतामिति स्थिते विप्रतिषेधेआभी नै ४
८५ यासिद्धत्वाभावेन परत्वादल्लोपेन सर्वमीयत्वे नास्ति इत्वात्तु नः प्रसंग इति त्वानादिकृते निमित्तभक्ता याह
द्विविकारान्यानुपपत्ती ऐक्याभावात्· पूर्वप्रवृत्ते रसिद्धत्वाच्च। लक्ष्ये लक्षणस्यायोगप्रवृत्त्या चप्राप्तलो
पवारणार्थं तपरकरणमान्तेसिद्धत्वे यथैसत्तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः। न चैवं पितेर्वै यर्थ्य· असि ह्म २
द्धत्वस्यानित्यत्वादाट एंधाम्नाप्तेरितिवाच्यं· आघनित्यत्वे ना प्रवृत्तेमानाभावात्· अस्य साहचर्येणाटो
लोपो [illegible] नेति आदिनां तु चिंसमेनज्ञापकं· भाष्यादिविरोधेन नात्र साहचर्याश्रयणमित्ति तत्वं·
समासइति· यणादीति लुप्तपंचमीकं· भिन्नं पदं वकुं युकं· तथा स सुत्त रसत्रे पूर्व शब्देनान्वयः सु
करो भवति· यदि तु पूर्वत्वस्या व्याकांक्षायां परत्वेऽवधित्वेन स्थितत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्ये वाव
धित्वं न त्वेकदेशस्यानुवृत्ति रिसुच्यते· तदा समासे पि न क्षतिः। न च ह्रस्व शब्द ह्रस्वपादस्य लो
पापत्तिः। स्थूलहृत्रादि साहचर्यतत्तु पांताद्य [illegible] लादेः परस्येव लोपान्नदोष इत्याहुः। अनेकाच इति·
आजादिसहितानेकाच इत्यर्थः। असिद्धत्वेति· तथा चोकारस्यात्वाभाव इति भावः। सेणाद्देशा चा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि.म. ऽथक्रिवंतेऽतिप्रसंगस्यानवस्थत्वादाह । कथंचिदिति । गुणावादेशयोरिति । न च गुणे कृतेऽवादेशं वा
१२ धित्वा वाणि दांगमिति न्यायेन वृद्ध्यावावादेशोऽस्त्वीत्यादेः सिद्धो वकारश्रवणे प्रयत्नमिति वा
च्यम् । तत्रैव वृद्धिर्वारणायैकग्रहणस्यावश्यकत्वा [redacted] ऽरार्थमपि ग्रहणस्यानुपयोजनमिति पक्ष
स्यैवासंभवेन वाणि दांगमित्येतदनाश्रित्यैव पूर्वपक्षप्रवृत्तेर्योग्यत्वात् । ओतयीदिति । नोनय
तीति चङ् निषेधः । ननु गुणे कृते वृद्धिप्रसक्तिरितोर्थस्य तत्राह । सत्यपीति । अन्तर्येति । यद्यपि
श्रमः कर्त्रर्थसार्वधातुकपरत्वं विच्छिद्यते । तथापि सामर्थ्याद्व्यवधाने संभवमात्रेण सिद्धो शा
स्त्रबाधकल्पने मानाभावात् । एवमकचो कार्यत्वेपि दोषाभावः लक्षणाविधिवत्को दुर्वार इति भाव
ः । अनुवृत्ताभ्यामिति । अनुवृत्तगुणवृद्धिग्रहणयोरसमस्तयोरेकवचनांतयोर्द्विवचनांतसम वृ८
स्ता विभागापन्नवर्ति पदार्थमतगुणवृद्धिविशेषणत्वासंभवाद्विंत्यो यमपक्षः । नहि संभवति दे
वदत्तयज्ञदत्तौ दंडी कुंडलीति । संभवादिति । पपिमपिग्रहणमनुत्तरार्थमेव स्यात् । पूर्वत्रापा
ठक्रमविभक्त्यनुच्चारणलाघवानुरोधेनेति भावः । उपक्षयादिति । इदमुपलक्षणं । पथीयतेः क्वि
पि वारितार्थेन येनना व्यवधानन्यायाश्रयणमशक्यं कर्तुमिति स्पष्टं । वा बेति । यत्तु भने नाकार राम:९
विकल्पविधाने हस्वं सिध्यतीति तन्न तत्र दीर्घग्रहणानुवृत्त्यनापत्तेः । दिगिति । न च अचि १२
धोऽस्तु इति स्थानिनिर्देशो लापक इति वाच्यं । उकारानुवृत्त्या तस्याचार्थवत्त्वात् । अनंतविका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रेइति भाष्यात्तु नास्त्येव । पठ्यते । क्ङिति अल्व्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहुः । व्याख्यानादिति । आ
कारादिषाङे नयत्र वृद्ध्यादयो विधीयन्ते इति विपरीतोऽर्थः स्यान्न । एवं सूत्रे केऽपि क्ङिति गुणशब्दयोः शब्द
परत्वस्य लक्ष्यत्वादित्याहुः । सत्यां क्ङितेनेति । पठ्यते । क्ङिति व्यावृत्त्यर्थमिक्हलन्तस्य चारितार्थ्ये
नेदं ज्ञापकं चिन्त्यं । इक इग्घते ष्मिन्निति व्युत्पत्त्या सूत्रपरत्वसंभवादाह । नातीचेति । एवमेवेति ।
विशेषणविशेष्यभावे कामचारादिति भावः । क्नोः किलादिति । क्नोः ककारः अवर्णोपर्यवस्या
दतोऽसद्विदालिन्दः क्नासनोः स्दिपिदिमुषीति विधीयमानं किलं ज्ञापकं बोध्यं । ईहितेत्यत्रा
पीति । पुगन्तेति सूत्रं तु संत्यस्य हलो कि अर्थं स्यात् । पुकि अन्तग्रहणार्थपक्षे नियमत्वेपि अनेनैनि
नुरिति दोषो दुर्वार इति भावः । नहीति । अंगस्य यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति वैयधिकरण्यमित्या
शयः । ह्रस्वेति । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादित्याशयः । अग्निचि
त इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यानुपपत्तिमाशंक्याह । यद्यपीति । अयं भावः । न ह्यनियम इति श्रु
तिः स्मृतिर्वा । किंतु परिभाषा लिंगवती फलवती चेति नियमः फलं चेतरव्यावृत्तिरित्यदितर
संग्रहोपि वक्तुं शक्य इति । यदिहीति । अनंतरस्येति न्यायाश्रयणे नेत्यर्थः । यदि सतीति । तदनाश्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि·म· यत्नेनेत्यर्थः· पिबतेरिति· इदं चोपलक्षणं तस्य कोऽगुण इत्याद्यव्याख्यानेऽतिप्रसंगस्यापन्नं बोध्यं
१३ अंगमेवेति· प्रत्ययस्याङ्गाक्षेपेऽस्ति ताकांक्षात्· मिदेर्गुण इत्यादौ श्तिपो त्यादिभिर्निर्दिष्टाङ्गापे
तायाः परिभाषा अनुग्रहायाङ्गस्य वृश्च विशेषणीयत्वाद्गुणप्रकरणावैरूप्याय चेत्यर्थः।
रामा४ ॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभविषमव्याख्यायां प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥न धातुलोप·
ते चार्धधात्विति· अयं च पक्षो यद्विपरिगणनं क्रियते मेघते द्वेषते ऽचापि प्राप्नोतीति ग्रन्थेन
भाष्ये ध्वनितः· अन्यथा क्नोपयतीत्यत्रातिप्रसंगवारणाय ज्ञापकाश्रयणे दोषस्यान्त
दवस्थमेवस्यात्· केयटस्य त्वेतत्पक्षानुपन्यासे न्यूनतैवेति केचित्· विस्मृतमिति· यत्तु
ओमाङोश्चेत्यादिग्रहणेनानाजानंतर्यपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन विरोध इति· तन्न·
तस्यानंतरंगबहिरंगयोरंतरंगं बलीय इत्यर्थज्ञापकतायां तत्पूर्वपरसर्गयोः कार्ययोरा
तरंगता ज्ञापकतायाश्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे उक्तत्वेन तद्व कार्ये मानाभावादित्या राम:
कुः॥ इणः परस्येति· यद्यपीहलोपि तयापि चोपि नत्रान्तर्भूताः संत्येवेति भावः· अच इति षष्ठ्या १३
र्थे निष्ठत्वं· तेनाच् निष्ठमानंतर्यमत्रैवाश्रीयते नत्रैवार्यनिषेधः· तस्मादुत्तरस्येत्यस्य पंच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यंतार्थेऽप्यवस्थिते सतीत्यर्थान्न धर्मिग्राहकमानविरोधः ॥ अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ ह्रस्वस्ये
ति तुगसिद्धपरिभाषया वारितः । कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ॥ निर्देशादिति । इदं च यलोपा
र्थमावश्यकम् । अन्यथा वर्णमात्राश्रयत्वादंतरंगे लोपे बहिरंगस्य पुको सिद्धत्वात्सन्नस्यात् ।
बाधत इति । तद्बीजं तु अचरितार्थत्वं मानान्तरबोधितप्राबल्यं वा । आद्योदाहरणं । अस्य स्तामिति ।
द्वितीये त्विदं । नधातुलोप इति । अस्य हि निषेधाभ्यवलीयांस इति न्यायेन प्राबल्यं बोधितं । तस्यापि
बीजं तु विध्युन्मूलकत्वमित्याहुः ॥ एतेनापवादोपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यंतरंगेण बाध्यत ए
वेति न्यायविरोधादिदं चिंत्यमित्यपास्तम् । अंतरंगत्वादिति । अनवकाशत्वादेवसिद्धौ चिंत्यमेत
दित्याहुः ॥ साधुरिति । ननु बहुव्रीह्यभावेपि न दोषः । अचः परस्मिन्निति स्थानिव [illegible] दभावा
तिदेशे न निषेधाभावसिद्धिरिति चेन्न । किंच । वेभिदितेति किं यङ्लुगंतं यङंतं वा । नाद्य इत्याह ।
भिदीति । नांत्य इत्याह । यदि त्विति । अवयवलोप इति पूर्वोक्तरीत्या इति भावः ॥ चानुवर्त्येति ।
अलोंत्यपरिभाषया वेति बोध्यं । णिश्रीति । चङि इति । अत्रेदं चिंत्यं । सार्वधातुकयोरिति गुणो
त्त्वं नित्यत्वाच्चङि । द्विर्वचनेचीति निषेधाद्गुवङ्भावे द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणोडुवोरिति तन्न
अंतरंगत्वाद्धलस्येव प्रवृत्तेः ॥ ओणेर्ऋदित्करणे नोपधाकार्यस्याद्धित्वात्प्राबल्यबोधने पिन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि॰म॰ दोषः॰ ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्येस्य यत्र छित्वस्मा न निमित्ततां छित्वा वोङ्
१४ निमित्ततावा नत्रैवप्राप्तस्य बाधनादिति बोध्यं॰ नचानयाशीत्या तासौ नित्यानिट्त्वापेक्षे
त्तिनिषेधेप्राप्ति देशः स्यादिति वाच्यं॰ सर्वे ग्रहणस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वेप्र
प४ तिदेशाप्रवृत्तिं स्वीकृत्याद्दोषः॰ तदेवध्वनयन्नाह॰ सर्वग्रेति॰ सर्वग्रहणभस्यास्थाने ज्ञाप
काभावादित्यरुचेराह॰ किंचेति॰ विलंबितोपस्थितिकइति॰ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाज्ञगु
णः इत्यपि बोध्यं॰ अङ्सदृशोदृति॰ प्रतिपदोक्तपरिभाषाबलख्याङ्सदृशोऽइत्यर्थः॰ श्रूयमाणेति॰
प्रकृते च श्रूयमाणत्वाभावान्न लोप इति भावः॰ ज्ञापकेनेति॰ य[illegible]त्रा जिसेकत्वविवक्षायां आ
स्वेलब्धे एकग्रहणस्य प्रयोजनं यथेकाच उपदेश इत्यत्र वधादेशस्यादित्यादि तत्रैव निषेध
दिस प्रकृतिरिति ज्ञापनार्थः॰ अतएव भप्रभावो यङ्लुकि भवत्येव॰ अनित्यत्वज्ञापनादित्यपिक
न श्चित्॰ वक्ष्यमाणत्वादिति॰ सूत्रस्याख्यानपक्षेपि विहितविशेषणान्न दोषइति वक्ष्यते॰ ह —
त्रासंभवादिमतेदूषणमाह॰ किंञ्चेति॰ गुणः स्यादिति॰ अस्मद्गुरुचरणास्तु भोरीत्या ष्य ३
प्रत्याख्यानेपि न दोषइति भावः॥ ॥कृति च॥ साक्षादिति॰ साक्षान्निषेध्याक्रियायासंब राम॰ १
ध्येत्य[illegible]न्वयः॰ एतेन स्थानिभूतेकृद्वारेवत्स्य क्रियाविशेषणत्वात्साक्षादित्ययुक्तमित्य १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पाते॰ साक्षान्निषेधान्वयेप्यस्य च साक्षान्निषेधान्वयित्वमाभवति क्रियायेत्यर्थः॰ इदं तु गुणीभूत
क्रियया संबध्यत इत्याह॰ इहेतिति॰ क्रियान्वयिन्येवेति॰ यथा इको यणीत्यादौ॰ यद्यपि क्रियान्व
यी यण् तथापि तस्यासिद्धत्वेनाचूपरत्वासंभवेन सामर्थ्यान्न दन्वयी कृ गृह्यत इति बोध्यं॰ न
च यस्य जातस्याचूपरत्वं भावीति भाविबुद्ध्याश्रयणेन साक्षात्क्रियान्वयिविशेषणत्वमेवा
स्त्विति वाच्यं॰ एवं त्वेधतीत्यादावसंभवात्॰ इदं तु क्रियान्वयिन इति॰ प्रधानक्रियान्वयि
गौणक्रियाया इत्यर्थः॰ गुणक्रियाया इति॰ प्रधाननिषेधक्रियाया इत्यर्थः। अतो त्वेति॰
प्रधानक्रियान्वयिनि चरितार्थत्वादिति भावः। संबध्यत इति॰ न चैवं प्रधानान्वयके च बोधि
घेतेति वाच्यं। यत्र प्रधानान्वये यत्फलं तदपेक्षयाऽधिकं यत्र फलं गुणान्वये॰ तस्य चेष्टत्वे
इष्टत्वं प्रमाणं तत्रैतन्न्यायोपगीकारात्॰ न देतदुक्तं महत्त्विति॰ प्रकृते च तादृशत्वस्य फूमेवे
त्याहुः। न तु परकीयेति॰ वाक्यद्वयस्यैकवाक्यतानापत्तेरिति भावः। भाष्य एवेति॰ धातोः पर
स्मैपदानां णलिति सूत्रयोः। मुख्यताभावेति॰ विशिष्टं तु नातिदृष्टं॰ अशास्त्रीयत्वादिति भावः॰
चरितार्थत्वादिति॰ एतेन सेहिऽचेति सुवचमित्यपास्तम्॰ अएतेनैव नातङ्॰ नुदात्तइति सिद्धांत
ः। अत एव तु ह्योस्तादशिपीति भाष्येन्यासान्तरं संगच्छत इत्याहुः। वस्तुतस्तु इदं चिंत्यं॰ हलः श्नः

कृः

वि॰प्र॰ तिसूत्रे प्रा न च [illegible] स्यानुबंधकार्ये स्थानिवत्त्वज्ञापकतामुक्त्वा तत्फलत्वेनापि तद्ग्रहणं
न कर्त्तव्यं भवतीति लाघवमित्युक्तं भाष्यकृतां संगच्छते। भाष्ये त्वसंयोगादित्यत्रानुवृत्ति
१५ व्याख्यातं। ज्ञाप्यते इति। यासुटो ङित्करणमप्येवमेव बोध्यं। एवं च भाष्योक्तं ङिच्चपि [illegible] ल्ले
न४ [illegible] त्यादिवचनं कार्यमिति भा[illegible]वः। अस्मिंश्च पक्षे स्तुयाच्चिनुयुरित्यादौ पूर्वोक्तरीतिरे
व शरणमिति बोध्यं। ङीप्नोति। इदं दूषणं यथाश्रुतवार्त्तिकमतेपि बोध्यं। दीधीवेवीटां प्र
त्याख्यानमिति। ननु तत्राप्यकृतो रादेशोपि स्थानिवत्त्वं ओ छ्वांगीकृत्य चङ्परनिर्ह्रासे
स्थानिवत्त्वं निषेधं च मालोपश्च [illegible] आमाम वदित्यपि भावरूपकं त्वानंगीकृत्य तेनैव दू
षणाभावसिद्धेरग्लोपिग्रहणमितरुद्धं स्थानिवद्भावाभावस्य ज्ञापकमित्युक्त्वा यद्येवं त
र्हि आदीधयतेरादीधकः आवेवयतेरावेव[illegible]कः यीवर्णयोरिति लोपो न स्यात्त्वा
शं कथं वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वगति रा॰म॰
राश्रीयते। अंतरंगत्वाच्चुलोपसिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुमिति कैयट०। तत्र भूतपूर्व १५
गत्याश्रयणेऽचः परस्मिन्निति सूत्र[illegible]स्थ आदीध्ये भाष्यप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात्। अंतरंगत्वे
न णिलोपात्पूर्वं यीवर्णयोरित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्वेन फलाभावाच्च। न चाकृतव्यूहपरिभाषया नेति वाच्यं।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वेन निमित्तविनाशाभावात्। न चाग्लोपि ग्रहणसामर्थ्यादीदृशे विषये न स्था
निवत्त्वमिति वाच्यं। अनग्लोपेऽग्लोपेपि अकृत्वा देशो अजादेशो नेत्यचः परस्मिन्नित्यत्र निर्णीतत्वात्।
तस्माद्ग्लोपग्रहणं न्यायप्राप्तसौऽर्थानुवादकमित्याशय एव भाष्यस्येत्यभिप्रेत्योक्तं। भाष्येप्रमाणत्वात्तमिति। अ
न्यथेति। कार्यि॰णो निमित्तत्वेनाश्रयणे। सम्बद्धो रितिसप्तम्याश्रयणे चेत्सर्वः। आदिनाऽछिदिधिपती त्यादिकं।
अ■त्र गुणनिषेधे धिस्रशब्दस्य द्वित्वे अकारस्यानुपधात्वाद्गुणो न स्यादिति बोध्यं। स्यादिति। सप्तम्। पक्षे तु स
शब्दस्येव द्वित्वं स्यान्न स्यादेवोभयथापि प्रकृतरूपासिद्धिः स्पष्टैवेति दिक्। तद्भावभावितेति। षष्ठ्यं तत्पक्षे नि
मित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तौ हीदमुक्तम्। कार्यमनुभवन्निति। अर्थाभावे संगतं स्यादितीदमेव भाष्य
मत्रार्थे प्रमाणं। ज्ञापकादिति। न चैवं समानाजैत्यत्र तस्य चारितार्थ्ये तावन्मात्रार्थत्वे वृद्धाधित्येव वदेत्। न च
सिचि वृद्धावपि सिद्धत्वापत्तिः। प्रत्ययलक्षणेन पुनर्वृद्ध्यावकृतव्यूहपादिमोपधाऽस्वेच्छा मित्साध सिद्ध्याप्र
त्यभावात्। वस्तुतो ह्रस्वादङ्गादित्यत्राङ्गग्रहणेनास्याङ्गत्वाद्वाणां दाङ्ग मित्येव समानाजैत्यस्य सिद्धिरिति
भावः। सिद्धावपीति। उञ्छिणिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेनेत्यर्थः। विनेति। अल्लोपस्याणि निमित्तत्वा
त्। रूपं भवतीति। अपरविधाविति तु वक्तव्यमिति त्वचः परस्मिन्नित्यत्र सवार्तिकं सिद्धान्ते नच्छि
तमिति भावः। हलोऽनन्तराः। छिद्वाचीति। हल्त्वाकान्तवर्णस्वरूपः कालः सामर्थ्यात्। अयर्ह स्थि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जः

सि.म. ध्वंते फलाभावादित्याहुः। समुदाये इति। यत्तु ह लोऽच्हल्लभ्येतिसहविवक्षायामेकशेषविधानेन साहित्य
प्रतीतेरेवसमुदायेसंयोगसंज्ञासिद्धिरिति। तन्न। एकत्रान्वयमात्रेणसाहित्योपपत्तेस्तत्वदुकार्ये
१६ मानाभावात्। पंचानामेकत्रसत्वेऽपि पञ्चेत्यापत्तेरित्याहुः। सिध्यतीति। अतएवेन्थिमवतिभ्यां चेतिदृष्टे
:कित्वविधानं सार्थकं। अन्यथा ऽसंयोगादिति सिद्धेः किं तेन। मुखनासिका। करणे इति। अधिकरण
त्युटि भाष्यस्वरसः। प्रासादवासिन्यायात्। नपुंसकमिति। स्त्रीत्वे हि वचनिकइतिस्यात्। ततो मुख
नासिकेति। मध्यमपदलोपी समासः। इक्षासनयोरितिस्त्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेकवद्भावस्यानि
त्यत्वेन द्वंद्वोपि साधुरित्याहुः। नासिकामिति। तथा च केवल नासिकापदेन तत्र हलाः संभवत्
सत्वेन ह्रस्वोपि साधुरित्याहुः। नासिक्यमिति। तथा च केवल नासिक्यपदेन नन्निषेधाभावात्
भावः। प्रयुक्त इति। किं चैवं निषेधोऽपार्थः। मकारस्य कवर्गादौ तीव्रस्य सत्वेन निषेधाभावात्
एतेन नस्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाघमापत्तिभितिपाठस्य सत्तान्वेदं सावकमिवयपास्तं।
भाष्ये तथापाठेपि द्वन्द्वतोऽपेवपाठात्। नकारद्वयेनि। अनचि चेति द्वित्वे नेति भावः। नचय
मानुनासिकारेफिरपाठ न दत्वे नाचिनेति निषेधः स्यात् इति वाच्यं। उक्तशिक्षावचनसाम राम:
र्थ्यनैव तत्प्रवृत्तेः। चांद्रसत्याच्चेत्याहुः। अप्राप्तिपत्तिरिति। अन्वर्थत्वेन नकारादिरित्यपत्ते २६
श्चितत्समेतत्। लोप इति। अनुनासिकोपदेशेति सूत्रे लोपि। पक्षेति। व नस्यासिद्धत्वात् हलस्य

वे·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

त्वं। तुल्यास्यप्रयत्नं। तुल्यौ स्थाने त्रिस्थानसाम्यमौपाधिकं भेदमादाय। पश्चान्मूर्द्धिस
तिहतइति। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति
मारुतं। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते इति शिक्षाविरोधा
च्चिंत्यमेतत्. वर्णशब्देनात्र ध्वनिरुच्यते. अत एव पूर्वं वर्णानामिति पक्षेऽरुचिमनीसि
निधायतदभिव्यंजकध्वनेर्वेत्युक्तं। अनुप्रदानादीति। विवृतएव तस्मिन्नपि परिवर्तमा
नाः श्वासा भवंतीति तदनुप्रदानमित्याचक्षते। नाकूलोः शकारप्रतिषेधइति। द्विवचना
तेन समासः। भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायां नेनिष्पन्नमिति। न लत्पसंस्कारे पयो
गी त्पर्यः। लक्ष्यसंस्कारार्थं हि सवर्णसंज्ञा स्याप वादविषयं पर्यालोचतीति भावइत्या
दुः। अनुपपत्तिरिति। साधुत्वज्ञानाभावादिति भावः। हशिचेत्युत्वं स्यादिति। पूर्वसूत्रेती
तितपरकरणसामर्थ्येनाप्यस्य सुवारत्वाच्चिंत्यमेतत्॥ ॥इति कौस्तुभे प्रथमस्य प्रथ
मे पादे चतुर्थमाह्निकं॥ ॥ईदूदेत्। अप्रायमिति। ईदूदेशो गुणानां तरयुक्तग्रहणं त्वभेद
पक्षाश्रयणेनेति भावः। जातिपरइति। दीर्घत्वव्याप्य ईत्वादे रन्ति रिक्तजातित्वानंगी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊः

२१ ८२

वि·प्र· कार्यमते नेदं। अन्येनेति। प्रगृह्यः प्रकृत्ते त्यनेन। अपेक्षेयेति। तन्मूलकपूर्वत्रासिद्धमिति

१७ न चैवाधापेक्षया चेतिबोध्यं। विशेषेति। विशेषो [illegible] स्यापकवाक्यरूपप्रमाणापेक्ष

या सामान्योपस्थापकप्रकरणरूपस्य दुर्बलत्वात्। शास्त्रासिद्धत्वेति। यद्यप्यंरं गत्वा स्था

त्राप्रवृत्तं तु तच्छजातः द्विमात्रस्य चाभावः। तथापि शास्त्रं न प्रवृत्तमिति बुद्धेः शास्त्रस्या

सिद्धत्वात्सत्वेन स्तुतः बुद्धेरभावात् द्विमात्रबुद्धिरिति भावः। इति स्थिते इति। एकतरपक्ष

एव सकल लक्ष्यसिद्धय इति शेषः। ईदाद्यंतमिति। न च द्वयोः पारार्थ्यात्कथं स्वबंधः। गुण

ः कृता त्मसंस्कार इति न्यायेनादोषात्। महान्प्रधानोपकारश्च कुमार्यगार इति न्यायेनासंख्या

भाव एवेति बोध्यं। अदसो मात्। न च प्लुते इति। प्राग्भूतमगृह्यसंज्ञायाश्चात्विधित्वेन प्लु

ते आनयनासंभवादिति भावः। अप्रवृत्ताविति। तथा च नैतत्संज्ञाया असाधारणं फल

मिति भावः। न्यायादिति। अप्लुतवदुपस्थित इत्यारंभाच्चै। यद्योद्देशेति। कार्यकाले तु प्लुत राम:

प्रगृह्याद्यत्रादसो मादित्यस्योपस्थितिसामर्थ्यात्स्वर संध्यभावः सूपपाद इति बोध्यं। ओ

त्सर्गिकत्वादिति। स्त्रियाम स्तु केन्यादौ दोषवारणं नु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बोध्यं। अ १७

आयादेशप्रसंग इति। परत्वात् २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत एवानुनासिकसंज्ञाप्रणयनं। नाजानंतर्ये इति। उत्तरकालप्रवृत्तिकेऽप्यादावज्ञानं तर्यसत्वान्निषे
धप्राप्तिः। युगपदिति। विप्रतिषेधे परमेवेति नियमादिति भावः। निपात एकाच्। सिद्धकोऽस्याभि
ति भावः। इकः समीप इति। व्यवहितस्यापि समीपत्वान पापाश्विंसमिदं। समीपवाचितशब्दादीनाम
व्यवहितसमीप एव शक्तिरिति न दोषः। अत्रेदं भाष्यमतोल्यांतस्यैस्त्रनस्य भाष्यं च मानं। हे अ इति
दूराद्धूतत्वाविवक्षया वाक्यांतत्वाभावाद्वा न प्लुतः। वक्ष्यमाणत्वादिति। इदमोन्वादेश इत्यत्र। ओ
त्। न प्रवर्त्तत इति। ननु गोभ्यामित्येतद्घटकगोइत्यस्यानुकरणे लोपस्य वैकल्पिकत्वेनाभावे ओत्वनि
ःसुयोजे ति चेन्न। प्रकृतेः स्वादिप्रत्ययस्य तल्लोपस्य च विरहप्रयुक्तगणपदत्वस्यातिदेशेन य
न देते भ्याइत्यादावपि प्रकृतिसत्तावोधनेपि स्वादिप्रत्ययादेर्बोधनस्य कर्त्तुमशक्यतयाऽतिदेशु
मशक्य [redacted] त्वादित्याकूः। विप्रतिषेधेति। न च संबुद्धिग्रहणाभावे ओदंत निपातस्येवैतो विकल्पः
स्या[redacted]दित्यपवादत्वेन विप्रतिषेधोक्तिरसंगता। एवं च निपातग्रहणाननुवृत्तितात्पर्यग्राहकतेव
संबुद्धिग्रहणस्य युक्तेति वाच्यं। ओङ्ग्रहणं कृत्वौङ्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोङ्ग्रहणेन तदनुवृत्तिः सि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्रीः

वि॰प॰ ड्विति भावः। नचैवमप्याकारव्यतिरिक्ते संज्ञा नाम बाधस्योक्तत्वात्परत्वादित्यसंगतं। ज्ञापकस्य वि
शेषविषयत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वात्। इहत्वेकैवसाइति शब्दनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वादोदित्येवयु
१८ क्तमितिवाच्यं। निपातसंज्ञासापेक्षत्वेन समत्वादंतरंगे कृते बहिरंगस्य दु र्वारत्वाच्च। नचैव
मेतदभावे पूर्वसूत्रं दुर्वारमिति वाच्यं। विकल्पस्याभावपर्यंतव्यापारे लोपे तदभावे नित्याप्राप्ते
रित्यन्यत्र विस्तरः। प्रकृतिभाव इति। ईदूदंचादसो मादिति सूत्रस्थभाष्ये लाघिरूढं। ननु उञिति।
उञ्जैकादेशस्त्वनभिधानान्नेति भाष्याशयः। समादधीतेति। आङ्नाङोरेकादेशोपि लाक्षणि
कत्वादेवाप्रवृत्त्यापत्तौ सूत्रवैयर्थ्यमेवस्यात्। सामर्थ्यान्नत्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ तु अदो भव
दित्यादौ दोष इति भाष्यस्याभ्युच्चयतेवयुक्तेत्याशयः। ओदिति। समासएवेति वक्तुं शक्यमिति
चिंत्यं। वस्त्वामइति। प्राधान्येएवाप्रवृत्तौ आदे चउपदेशेत्ति तीत्युपदेशग्रहणास्य वर्णग्रह राम॰
णेतदप्रवृत्तिज्ञापकताप्राकरण्येप्रविरोधइति। उपदेशेएजंतस्य धातोरित्युक्तदर्थानि। अभ्यु १८
पेतेति। उपदेशग्रहणेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते। ननु वर्णग्रह

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लेप्रवृत्तिरितिभावः। द्वि अस्य यस्य ले इति। तेनान्यत्रानियम इति भावः। अत एव वसुवर्णैरखदिरांगा
रसदृशे कुंडले भवत इति भाष्यं पस्पशायां संगच्छते। तदापन्ने श्वेतिदिगिति। अत्रेदं तत्त्वं। गोणत्व
मप्रसिद्धत्वं। गौणीलक्षणार्थबोधकत्वं च। तत्रात्र सिद्धत्वरूपं गोणत्वमाश्रित्य नन्यायप्रवृत्ति
स्तु विशिष्टरूपोपादान एव। अत एव संज्ञास्वैशुरादौ पदाद्यभाव सिद्धिः। द्वितीयगोणत्वमा
श्रित्य प्रवृत्तिस्तु पातविशिष्टरूपकपदकार्य एव। पदांतरसंबंध एव गौणार्थाभिव्यक्तेः। अ
त एवा महान्महान्मतः महान्महत्त्वे व वर्त्तते त्वं द्रुयतिदेवदत्त इत्यादौ भाष्याद्युदाहृते सांतम
हेतिदीर्घयुष्मदस्मदोश्चादेशाश्च भवंत्येव केवलविशिष्टरूपोपादानमात्रेप्रवृत्तौ तु नस्य
रितिस्पष्टमेव। केवलपदकार्य एवेति कैयटाद्युक्तमपि चिंत्यं मूलोक्तदृष्टांतागुणप्रसंगा
वृ सर्वथाप्यत्र सभाष्यस्य परिभाषाप्रवृत्तिपरतया व्याख्यानमयुक्तमेव। भाष्ये त्वेवं व्याख्ये
यं। गौणमुख्ययोरिति। अनाडितिपर्युदासात्। इत्यादि वक्ष्यमाणोभिप्रायः। इतरः परिभा
षेयमनेनोपन्यस्तावेतिमन्वानोन्यत्राप्येवं परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादित्याशयेनाशंकते। कथं त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि·म· र्हिवाहीकेऽप्यात्वे भवत इति समाधत्ते। अर्थाश्रये इति॰ अर्थबोधकविशिष्टरूपाश्रये इत्यर्थः।
१९ शब्दाश्रये चेति। अर्थरहितशब्दमात्राश्रये इत्यर्थः इति सुधियो विभावयंतु। ननु सर्वस्येव प्रति
८३ पदं पठितानां ग्रहणेऽर्थाधिकाराश्रयणे चानिई अभवत् ई अभवत् इत्यादेः प्रगृह्यत्वानाप
त्तिः। न चेष्टापत्तिः। सर्वत्र त्रिप्रत्ययप्रतिषेधवार्त्तिकारंभेष्टत्वानुमानादित्यत आह। अना
ङिति। शब्दाधिकाराश्रयणादिति भावः॥ ॐ। तदा प्रगृह्यस्येति। न च प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमांतत्वा
दादेशो नैव संबंधः स्यादिति वाच्यं। एवं सति उक्तात्रस्य निसंप्रगृह्यसंज्ञक ॐ भावविधाने योग
विभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वार्थत्वापत्तेः। नन्वेतत् [illegible] त्वापत्यमेतेन प्र[illegible]गृह्यत्वं तेनतद
पस्यांतरस्यैव ग्रहणादित आह। अस्मिंश्चेति। प्रथमांतत्वमाश्रित्य प्रगृह्यत्वविशिष्टॐ राम:१
आदेशविधावपि विशेषणविधेयार्थिकस्य विशेष्योद्देश्यकस्य कल्प्यमानत्वमेवेति १२
भावः। अन्यथाऽनुदात्तत्वादेर्विशिष्टवानावादिविधानसंभवेन विधेयस्यानुवादत्वला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

भार्थं कृतं। सर्वग्रहणमनर्थकं स्यादित्याहुः। [redacted] दिगिति। प्रथमांतं तया विधेयत्वमेवास्त्विति केचि
त्। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति। न चार्थग्रहणाभावे ईदू [redacted] दे द्विवचनमिति
वदीदूदंतायाः सप्तम्याः प्रगृह्यमित्यर्थोपि तौ सोमो गौरी त्यत्र न स्यात्। एवं च ययी त्या [redacted] त्यये न स्यात्। सो
मो गौरी त्यादौ च न स्यात् इति तस्य चारितार्थ्यं कथं सामर्थ्यापवर्णनमिति वाच्यं। तथा सति ईदू [redacted] तौ सप्तम्यं
तौ विसेषवदेत्। ईदूदंतं सप्तम्यंतमित्यर्थे न सर्वसामंजस्यात्। किं च लदुक्तमात्रार्थत्वे ईदूतौ डिरित्येवं वदेत्। जह
५८६ त्यार्थाऽजहत्स्वार्थयोः फलैक्यानुरोधेन संप्रत्यर्थमात्रेत्याद्यर्थस्ये [redacted] चित्याच्च। इदमेव वैलक्षण्यं बोधयि
तुं लघुभूतो पि ईदूदे दित्यत्रैव नैतत्सूत्रगर्भीन्यासो न कृत इत्याहुः। लुप्ते पीति। तथा च मरसीइत्यत्रैव स्यादि
ति भावः। सवर्णेइति। यद्यपीकारांते पूर्वसवर्णे सत्यसतिवा न विशेषस्तथाप्युकारांते विशेष [redacted] इत्याहुः।
आऽऽम्भाव इति। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति वक्तव्ये ओः सुपो शादेशो सूत्रप्रवृत्ते र्वा धितत्वेन तत्राऽऽम्प्रसक्ति रि
त्याविदे पाठादिति। सुपां सुलुगिति भाष्यप्रामाण्यपक्षात्वात् एआद्युदात्तपाठो प्यस्ती ति चिंत्यमेतत्। त
त्राहि इयाडि यास्व इति नगुर्ष्क मि। लुदाहरणं दत्तं इत्याहुः। तन्न प्रकृतसूत्रस्य भाष्य विरोधात्। तत्र
हि सरसीशब्द एवोदाहृतः। सिद्धांते विशेषाभावादुदाहरणादि कृसेति बोध्यं। इत्यपरितोषादिति। पू
र्वपदग्रहणमुपसर्जनोपलक्षणं तेन वाप्यामिवाचरति वापीयति कृपे इत्यत्राप्यर्थांतरोपसंक्रमात्प्रगृह्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५२

वि॰म॰ त्वंनेति वोध्यमित्याहुः। वाप्यम्बइति। उक्तार्थज्ञापितेपि प्रकृतस्य त्रस्य नुमेवचनसामर्थ्यादेव ग्रहणमावर्थग्र
हणे ये पर्य्येन ज्ञापकस्य शेषित्वमित्यप्यपरितोषो बोध्यः। इत्यादावपि भविष्यतीति। तस्माद्धचर्यादित्तिभाव
२० :। एतेनेतद्भाष्यप्रामाण्याद्दीप्यत्यादीनां सप्तम्येकवचनाभावइति निरस्तं। न चानादिः निम नुहत्यापर्युदासा
नत्ये दशास्यापि प्रातिपदिकस्येव ग्रहणादिह नेति वाच्यं। गौरीत्यादीनामनुदाहरणत्वापत्तेः। सुवंतत्वे नसा
दृश्यस्यव नु कुमशक्यत्वाच्च। मंडूकानुहत्तौ मानाभावाच्च। न च सप्तम्याप्रकृतिराक्षिप्यतेः तो नास्येति वाच्यं
। सप्तम्यंतस्याप्यक्षे[illegible]पापत्तेः। दाधाघ्वदाप्। धात इति। दाधा इत्यनयोः प्रत्ययपयोर्न ग्रहणं। फलाभावा
ता। दाप्साद्धचर्याद्येत्याहुः। दंडः कर्मव्यइति। दंडो नरविभक्तेरश्रुतिः सोत्रीतिभावः। प्रनिदानेत्यादाशिति। आ —
दिनाप्राणिघतिप्रणिदयते इत्यादीनां संग्रहः कृतानामिसुपलक्ष्यणं विकृतमात्राणां। उक्तमिति। दे
रूपत्वाभावान्नेत्यादित्यनोक्तं। दिदर्थमिति। गामादाग्रहणेष्विति परिभाषामंगीकृत्य विकृतार्थत्वम
नेनोक्तं। भारद्वाजीया इति। तापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवान्नाश्रावृत्तिरपि अस्वप्रयोजनमित्याशय
:। दाधामेव प्रकृतपइति। प्रत्येकं वाक्यार्थपर्यवसन्नेऽप्रकृतानामेकृतानां च संबंधिनामुपस्थितौ राम॰
प्रत्यासत्त्याऽप्रकृतानां निराकरणे दाधामेवेति पर्यवस्यति। न तु वाच्योयम्। एतेन प्रकृतिशाब्दात्वया
यदाधाभ्यदे विभक्तिविपरिणामइतिपरास्तं। निरनुबंधकेति। समांदितस्यां दोइत्यस्यैव ग्रहणं स्या २०
दितिभावः। तथा च वार्त्तिकमतेप्रकृतिग्रहणे कृतेपि निरनुबंधकपरिभाषाव्यावृत्त्यर्थं गामादेत्यावश्यक

प्रकृतधाद्रूपसंबंधिशब्दत्वात्

प॰१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

मितिवोध्यं। केचित्तु दाइति सामान्यानुकरणसामर्थ्यात्तन्मतेप्यप्रवृत्तिरन्यथा दोधाइत्येव वदेदि
त्याहुः। नचैवं प्रणिदापयतीति। णत्वस्यासिद्धत्वात्पुकः पूर्वं प्रवृत्तेस्तन्निमित्तभूतघुसंज्ञाया अ
पि फलाभावादप्राप्तेश्च किं घुत्वेपि अनर्थकत्वेन तं प्रति उपसर्गत्वाभावादप्राप्तिरिति शंकाशयः।
तत्रेति। धातूपसर्गयोः कार्यं स्यान्तरंगत्वात्पुकः पूर्वं दाधाइत्यनयोरर्थवत्वेन तं प्रत्युपसर्ग
त्वस्य सत्वाच्च। तत पूर्वमेव णत्वेन तद्रूपफलस्य संभवे घुसंज्ञा तदेतुत्तराश्रयः। नचाकृतव्यूहपरि
भाषया न पूर्वं णत्वप्राप्तिरत आह। पुग्विशिष्टस्यापीति। यदागमा इति न्यायादिति भावः। वस्कृते
स्कपुकि कृते पुको दारूपां तावयवत्वेन दाहेत्येणात्पुग्विशिष्टस्येव घुसंज्ञेति न कश्चिद्दोषः। अनिदा
रयतीत्यत्र तु न रेफं समुदायावयवप्रतीतौ न तद्ग्रहणेन तद्ग्रहणम्। यदागमा इत्यस्य च यमुद्दिश्यागमो
विहितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इत्यर्थः। इदं चैतत्सूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्याल्लभ्यत इत्याहुः। उभयमते
पीति। भाष्यमतेपि प्रयोगस्थानामेवानुकरणात्। अन्यथा णत्वविधायके प्रकृतिग्रहणापकर्षे
णवार्त्तिकखंडनेन न संगच्छते। आत्वायोगादिति। तथा चावदातं मुखमित्यत्र तत्वापत्तिरिति भाष्यं
। नच तर्हि दारूपाभावात्पुत्वाभावेन कथं तत्वापादनं। दोदद्घोरिति घेट निहत्सामर्थ्याद्याग्रहणाद
नुबंधप्रयुक्तोपदेशेजंतत्वाभावेप्यात्वप्रवृत्तिरिति ज्ञापनादित्याहुः। इत्याहुरिति। एवं सति व्याप्तिहार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यू

इतिव्यर्थम्। मेङोऽप्रतीहारादन्यत्राप्र[illegible]त्तेः। तस्मात्प्रतीहारेण नित्ययोगान्मेङ एव ग्रहणमिति कैयटे
वि.म. क्तमेव युक्तमित्याहुः। अतएव ज्ञापकादस्य प्रतीहारा[illegible]न्यत्रापि प्रवृत्तिरिति तु तत्त्वं। ताभेवेति। व
२१ र्लग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ताविदमेव नियमसूत्रं [illegible] ज्ञापकमिति भावः। अनु
वर्त्तयतीति। इदं च ज्ञापकं वार्त्तिककार[illegible]मते। तेनैजं तस्यानभ्युपगमात्। भाष्यकृता लववद्गत
सिद्ध्यर्थं एज्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते ऽत्वमिति सूत्रेण ज्ञापकत्वं संभवतीति वक्ष्य। अतएव न
मन्यते इत्युक्तं। केचित्तु उपदेशे य एव चूतदंतमिति व्याख्यानेन पकारलोपे भविष्यतीति· उपदेशे यदेजं
तमिति व्याख्याने आह। अपवेति। भाष्यव्या· चरमुः। आद्यंतवदेकस्मिन्। दिगिति। दरिद्रातेरिवर्णा
त लक्षणस्याचोऽ[illegible]भावोऽप्येकग्रहणस्य प्रयोजनमिति ध्वंसनाशस्त्रे कैयटः। विशिष्टाभाव इति। किं
चैतत्कुरुतीत्यादिवग्रहणेऽतिदेशश्चेदेकग्रहणे कृतेऽपि समासे न यणस्य वारणमित्यपि दूषणं बो
वच४ ध्यं। द्विरुक्तेति। अर्त्तेर्द्वि[illegible]नादेशो बाधापत्तेश्च। व्यवहार इति। वृद्धिंकल्पितन्तत्संदेशद्वितीयाश्रयः पार४
प्रथमव्यपदेश इति भावः। धात्ववयवत्वं अ[illegible]नंतप्रयोगविषयस्य पचेरिदं प्रयुज्यमानरूप राम:
– मवयववद्भावाभिप्रायेण। एवमनेकप्रयोगविषयस्येणः एको यमिकार इत्यनुपपत्त्या विकल्पेनापि
बोध्या। पद्यमिति। यमरमनमामित्यत्र लादेरपि इटो विधानात्सिन्नयामिदमिति कश्चित्तन्न। रु २१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दादित्यइति सूत्रे बलादेरित्यस्य संबंधसत्वेन मत्वेपि संबंधस्यैव न्याय्यत्वात् । अतएव समस्त मेभाष्यकृता ए
काचस्तौ बलीति चैसुक्तं । कैयटेनेति । उरणमपरइति सूत्रे भाष्येवं । अनर्थकस्येति । नानासमुदायानर्गतानि
र्थके कारसमुदायस्याप्येकइकारस्ताद्दशो वयव इति । किंच यद्यपि अपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथा
पि गौणत्वान्नेति पक्षस्याश्रितत्वात् प्रतिसूत्रारंभ इति पूर्वग्रंथस्य विरोधः कैयटस्य । कुरुते इत्याद्यर्थमनयाऽ
श्रितं प्रत्यावश्यकत्वादित्याहुः । नरइति । दृधातोरपि गुणेरूपमेतत् । साहचर्येणेति । प्रत्ययाप्रत्यययो
रिति परिभाषया चेत्यपि बोध्यं । अप्रथमेति । अप्रत्यययोपि घुसंज्ञायां तत्साहचर्याद्रूपकल्पयोरप्र २६
त्यययोरपि ग्रहणं स्यादिति भावः । सुसुपेति । पूर्वपदस्य तत्सदृशो लाक्षणिकत्वेन सामानाधिकरण्याज्ञ
रतीवाकृति [illegible] जेरदाकृतिरिति वत्स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावो न । जातेश्चेति निषेधात् । उपमानानीति
समासस्तन्न । आकृतिशब्दस्योपमेयवाचकत्वेपि साधारणधर्मावाचकत्वात् । साधारणधर्मो यत्र संदृष्टस्तथा
दिना आकृतिरवयवसंस्थानं । महिषीशब्दश्च महिष्याकृतिसदृशे लाक्षणिकः विशेषणमित्यस्यापि न [illegible] वृत्तिः प्र
। तत्र कौंडिन्यन्यायेनोपमानव्यतिरिक्तस्यैव विशेषणस्य ग्रहणात् । उपमानसमासेत्र च पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य दु
र्वारत्वाच्च । उपमानसमासेपि कर्मधारयांगीकारात् । अतएव मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । दर्शनीयापतिरित्या
२३ दौ लक्षणासत्वेपि न पुंवद्भावः । कृतौरत्तेः आकृसमानाधिकरणे एवतत्प्रवृत्तेः । अत्र च व्याख्यानमेव शरणमित्या
हुः । स्वार्थिकत्वादिति । तत्वं च प्रकृत्यभिहितार्थद्योतकत्वं । तथा च प्रकृत्या सामानाधिकरण्यं स्पष्टमेव । स्वार्थिकाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्यादीनामप्यग्रा

।नातिति।१

वि॰म॰ प्रकृतित्वो लिंगवचनानीव वचनात्स्त्रीत्वं । पृथ्वीसमासांतरस्य पुंस्त्वाद्येति भावः । बहुगणेति । वतुसाहचर्याच्छ्रुति
रूपितद्धित एव न तु यातेर्डतिः प्रत्ययत्वयोंतस्यार्थवत्त्वं पदत्वात्सिद्धादाह । उत्तरपद इत्यर्थ इति । ओतावदा । उ
२२ दात्तत्वं स्यादिति । कुत्सुपो नमस्मिन्नस्याश्वाभोरिति भावः । कथंचिदिति । वस्तुतः स्वतन्त्रमते दर्शन्यपदानुवृत्तेस्तत्र
सत्वेन कथंचिदिति । अत एव बहुविशेषसिद्धे सर्वस्यपदसार्थकम् । तत्फलं तु लाक्षणिकत्वसम्पादनमेव ।
णग्रहणं तु विध्यंतरबोधनद्वारा परस्परेण नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन दुर्भवा निरित्यादि सिद्धमित्याहुः । एतग्रहण
मिति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यनभ्युपगमेदम् । केवलं तु । उपलक्षणस्यापीति । यत्र किंचिद्बोधि स्यंवर्त
मानतया प्रतिपाद्यते तु दानवद्धि विशेषणत्वेन स्वविद्यते । यदा तु अवर्त्तमानतया तदोपलक्षणत्वमिति बोध्यं ।
॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभे विषमव्याख्यायां प्रथमस्य प्रथमे पञ्चममाह्निकं ॥ ॥सर्वादीनि । बहुव्रीहिश्च
मिति । सन्नर्थः सप्तार्थः सप्तम्यर्थो वा कृतः प्रथमार्थस्य विवेकाष्टः । कंठेकाल इति तु ज्ञापकात्साधुर्बोध्यः । किंच
यदि प्रथमार्थे बहुव्रीहिस्तदा संख्ययाव्ययेत्यादि चतुःसूत्री अनर्थिका । अन्यपदार्थे इति चेत् । तर्हि सन्नर्थोऽपि
न प्रथमार्थकः पंचम्येव इत्यस्य प्रवृत्तिः । किंचोक्तस्य रथस्यायमिति विग्रहे करणेऽन्यपदार्थे नियमतो वहन राम॰१
कर्तृत्वादि न प्रतीयेतेति दिक् । किंच को देवदत्त इति प्रश्ने चित्राणां गवामयमित्यस्यानुत्तरत्वं चित्र
गुरित्यस्याप्यनुत्तरत्वोपत्तेरिति कश्चित् । पदविधिभिन्नेष्वपीति । समर्थसूत्रस्य पदत्वसंपादको विधि २२
रत्नकृतः :पदविधिरित्युक्त्या कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादीनामपि ग्रहणं । सामर्थ्यं चेतराणेतरापेक्षमिति । नेनेतरनि

लि॰१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रपेक्षे व्रीहिभिर्यवेष्वयागसिद्धिः। इतरच्च स्वसजातीयमेव गृह्णते तेन दंडेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां
नासाधुत्वेति तदाशयः। अत्रेदं वक्तव्यं। आवृत्तौ मानाभावः। गार्ग्य इत्यादौ प्रत्ययविधेः पदत्वसंपादक
त्वाभावेन तु कार्यकपरिभाषाप्रवृत्त्या चेतरनिरपेक्षप्रकृत्यर्थस्य च प्रत्ययार्थेन्वयानापत्तेश्च। यथार्क
थे चित्यदविधित्वाभ्युपगमे तु व्याकरणशास्त्रस्य तथात्वेन पदविधिरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति दिक्। सर्वा
त्या५ मिधानसामर्थ्यमिति। आधान्मनेनेदं। संज्ञित्वमिति। तच्च न कृत्स्नादिसाधारणं। सर्वादीनीत्यनुवादवैय्य
र्थ्यापत्तेः। प्रसिद्धेन। बुद्धिस्थत्वेन। उक्तत्वादिति। उपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकेन संज्ञाक्षिप्तस्य विशेष्य
त्वादुपसर्जनस्योपसर्जनानां तस्य च प्रतिषेधः कार्यः। न त्वस्याख्याने सर्वार्थप्रतिपादकस्य [illegible] सर्वार्थप्रतिपा
दकां तस्य च संज्ञेत्यर्थो न्यदो महत्याहुः। अत एवेति। अन्यथोपसर्जनत्वनात्वाभावे हल्ङ्यादिलोपेनैव सि
द्धौ नद्वे[illegible]यर्थ्यं स्यादिति भावः। अपरितो[illegible]दिति। संज्ञाभूतानि। धारणाद्व। आचारछिवं तत्प्रकृति
कविजंताघवारणाच्चेत्यपि बोध्यं। यथाति ङ गोत्रादीनीति। तिङः परे षां गोत्रादीनामनुदात्तो भवतीति
सूत्रार्थः। अयं भावः। गणपाठसामर्थ्येनात्र सर्वादीनामेव सर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्त[illegible]कार्यमित्यर्थः। केत्य
ते। न च गणपाठस्य त्यदादीनामइत्याद्यर्थे चरितार्थः। विशिष्टसर्वादिगणपाठस्यैवमपि सार्थकत्वात्। प्रथम
चरमेत्यादिभिरपि सर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्तकार्यस्यैव [illegible]विकल्पः। द्वंद्वे चेत्यादिभिरपि कल्पितस्यैव निषेधः। अ

दि॰

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४९ त्यादिलोपो नस्यादिति। ८

१ (अम्रादिति छेदइति। अइति लुप्तपंचमीकम्। २) पाठो मुख्यः) ३ से ३

वि०म॰ नुवृत्तस्य सर्वनामपदस्य ताद्दृशकार्ये लक्षणा वा। यद्वा ते यांसर्वादिगणत्वदर्शिभाव एव क्रियते। अत्रापि पक्षे
गतो [redacted] नाचनिको ज्ञापकस्सिद्धो वा तदंत विधिस्त्येव। इमां कुरु स्थि मस इमानष्टप क्षां तरमाह। अथवाम
२२ यमिति। अकारादिति। लुप्तपंचमीकमेतत्। ग्रहणवलेति। कोरमा मां स्का भाचैव मादिविषयमेतत्।
ओपगवीति। उपगोरयमिति विग्रहः। विहितविशेष [redacted] णेनानोघं। ज्ञापितत्वादिति। इदं चई यस
श्चेति सूत्रे केयटेनोक्तम्। यः सइत्यादौ लोपापत्तेश्चेति। त्यदादीनामिइत्यत्र विभक्तौ चेत्यस्य विषयस
प्तमीत्वेविस्पमेतत्। सुस्युमिति। चित्रायां जात श्चित्र इत्यादिनि र्देशप्रपंचत्वान्नस्य चिन्त्यमेव ज्ञापकमि
त्य७ त्याहुः। अन्यार्थतायाः। अतान्तद्धितोत्पर्थतायाः। स्यात्स्यतीति। अपरेतु ज्ञातिपदिकमध्येपदांतरप्रवे
शस्य कर्तुमशक्यत्वेन तत्साहचर्यात्तथा भूतयोऽस्त्रीवंतयो र्ग्रहणं। न हि घट इत्यादावियद्वृत्तास्त्रुंद
रीमालेति पदांतरप्रक्षेपः कर्तुं शक्यते। सूत्रं तु रम्या गौरीत्यादौ चारितार्थम्। एतेन स्याप्रग्रहणमेता
दृशास्य लेविध्यर्थमेवास्त्विति परास्तमित्याहुः। एकार्थीभावे हि पूर्वपदं स्वार्थोपसर्जनकपदांतरार्थे
उत्तरपदमपि अन्यार्थोपसर्जनकस्वार्थे वर्तते। अत एव अपदस्य राजपुरुषो राजपुरुषो देवदत्त रामः०
स्येत्यपि न भवती त्याशयवानाह। निष्कौशाम्बिरिति। स्त्रीत्वेनायोगादिति। अत एव ग्रामचइति ठकन। इदं २३
च पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। स्त्रीत्वप्रत्ययार्थ इत्याशयेन शंकेयं। निष्कौशाम्ब्यादिति। नांतलक्षणो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दीर्घः राजवत्. अस्त्रीत्वांशिति। एवं च स्त्रीत्वविशिष्टस्वार्थ एवान्यैनैकार्थीभूत इति तत्त्वां अवयवस्येति। महाशब्दश
ब्दस्य केवलरूढत्वादिति भावः। इति विशेषणादिति। अनुपसर्जनादिति असंज्ञप्रतिषेध इति वृत्त्यनुरोधेनेदमु। लु
मश्चेति. लुकतद्धितलुकीत्यनेन। ततो नित्यमिति। वाग्रहणनिवृत्त्यैवानित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणमेव योगवि
भागे प्रमाणमिति भावः। एतद्विधीयमानं प्रत्ययान्तरमेव। स्वार्थे तयपोऽप्राप्तत्वात्। एतदंतस्य स्त्रीत्वेन उभयो
गएव. वृत्तिविषय एवैतस्मात्स्यादेकार्थीभूतस्य स्त्रीत्वेनायोगात्। तदाह। नित्यमयजिति। उभयतइति। न
चोभयस्य पाठाभावे ततस्त्रजादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन वृत्तिविषयाभावात्कथमत्रायजिति वाच्यं.
यद्यत्रायच् स्यात्तर्हि उभयस्य सर्वनामत्वात्स्यादेव विवक्षेति कात्स्न्यनिकविषयतामादाय शास्त्रप्रवृत्ति
ः। अत्र च भाष्यमेव मानमित्याहुः। इहायजादेशस्य। अवयवार्थकस्येति शेषः। गच्छन्तीति। यद्यप्यत्र क्यास पि८
विषआभीक्ष्ण्ये इति पठ्यते तथापि पौनःपुन्यस्य क्रियाविषयत्वात्प्रसिद्धत्वाच्च गतेरेव ग्रहणमिति भावः। उत्त ५८
रउत्तमो. पित्वाद्न्तोदात्तो। प्रयोजनाभावादिति। संज्ञाप्रयोजकान्वर्थत्वं अल्पस्य सर्वार्थवाचकत्वाभावादित्य
त३ र्थः। वेदमाप्येइति। त्वशब्दोपरविभक्तेरपि त्वआदेशः सुंवच इत्यत्रापि। चित्। तच्चित्त्वमिति। चित्ता वीजं तु त्रातित्व
घनत्वातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेन त्वे त्वशब्दो वाचको भवतीत्यर्थेला भार्थं तथा पाठ आवश्यक इति। स्व
स्त्रेति। यद्यपि नपुंसके त्वे पि सर्वनामसंज्ञाविकल्पसामर्थ्येन परं द्विभावं बाधित्वा जसः शीत्व [redacted]

पूर्वम्   एव४
तः
र्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन तु त्वकल्पनेन न किंचिन्मानं। तथापि शास्त्रबाधकल्पनाया लघीयस्त्वमिति भावः। अत्रैवा
वि॰म॰ नुकूलं [redacted] र्कमाह। अत एवेति। त्रिसूत्र्यां॰गतासूत्र्यां। त्रिसूत्री॰अष्टाध्यायीस्था। जसि विभाषेति। प्रथमचरमेत्यनेना। शी
२४ स्मात्तस्मिन्। स्मिन्न इतिपाठः। नगराभ्यन्तरेति। बाह्येन प्राकारादिना युक्तत्वादिति भावः। त्यदादीनि सर्वैरिति। द्विपर्य
न्तानामेवेति नियमस्तु त्यदादीनां [redacted] त्यतद्धि [redacted] विषये इति भावः। न त्वत्र समासस्त्र व इति। असमासवद्भाव एव पूर्व
पदस्थसुपः सुविधानात्तस्य च प्रकृते दर्शनेन च कुल म प्रहणे न तदभावकल्पनात इति भावः। विभागस्यासिद्धेरिति।
अयं च प्रकारोऽकृतव्यूहपरिभाषया सुटोऽनिवृत्तये। कप्रत्यय इति। एवं च कुमुचितः। न च नपुंसके एकात्कुलादि
त्यस्यानापत्तिः। घञजपाः पुंसीति वचनादिति वाच्यं। तस्य भाव घञादिविषयत्वादित्याहुः। विभाषादिकस
मासे। अतिभवकानिति। अत्र घत्वे किं के एकार्थीभावकल्पना [redacted] त्यू वैमकचू। न हि द्वन्द्वे तेरिति। एकार्थीभा
वकल्पनातः पूर्वमित्यर्थः। द्वंद्वे च। पुंवद्भावस्त्विष्यत एवेति। नन्वविशेषेण पुंवत्वे परवल्लिंगतायामपि समुदा
योत्तरभावाद्विनश्यते ते चेन्न। समुदायादतिदेशो नोत्पन्नस्य टापः श्रवणे नोपपत्तेः। समुदायस्य तु न पुंवत्वं
४वा दृतिघटकताभावात्सर्वनामघटकताभावाच्चेत्याहुः। आख्यानादिति। न च सर्वनाम्नोऽविहितत्वे नौपितदंता रामः
द्विहितत्वमस्त्येवेति वाच्यं। विधानात्पूर्वमंगत्वाभावेन तस्य विशेष्यत्वायोगादित्याहुः। इति स्यादिति। नेमस्य
तु नेमके नेमकाइति भवत्येव। स्वरादिनिपातम्। एका चा विति। अव्ययसंज्ञायां सत्यां महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्के २४
वले कृत्वाभावात्संज्ञाविधावितिनिषेधं बाधित्वा तदंते संज्ञाप्रवृत्तिरुचिता। निपातसंज्ञायां तु केवले प्रत्ययत्वम्
पि१

पफलस्यासंभवात्संज्ञाविधाविति निषेधबाधेमानाभाव इति भावः। षट्कत्वादेस्तु लिंगसर्व
नाम नपुंसकताश्रयेण विभक्तिलुगिति आहुः। न सिद्ध्येदिति। योगविभागेन पाठवि -
शेषणत्वे प्रमाणाभावश्चेत्यपि बोध्यं। तिङ्गोत्रेत्यत्राभीक्ष्ण्यपशब्दस्य पूर्वनिपाता
करणमेव तथेत्याहुः। [illegible] नवेति। सप्तमे हरदत्तस्वकेशं तनु प्रणीतत्वमाह। उपसर्जनेर
ति। स्वरादिभ्य आचार्येप्रकृति कक्किवंतेभ्य उपसर्गेभ्यः प्रसंगस्य सत्वेनाचिंत्यमेतदि।
तस्मादन्वर्थसंज्ञाश्रितममस्यापि विशेषणत्वानन्दं तिविधिर्न्यायप्राप्त इत्येव तत्त्वं। यद्वा। अन्वर्थ
संज्ञाप्रयोजनत्वेन भाष्यकारोपन्यस्तानुच्चैरसौ इत्यादिप्रयोगात् लोपकामिमसाशयः॥ त्वं
अथाहस्पुदाहरणमिति। यया सा वयसा इवैति देदर्श नादस्या मयप्त्वं चिन्त्यमित्याहुः। अ
न्ययेऽयास हृदं नममेति कल्पसूत्रेषु साधागा च। राजाविति। राजिशेषे इत्यर्थः। तद्धितश्चा
सर्व। तद्धितान्त इति। ननु केवले संज्ञायां प्रयोजनाभावः। नचाकचु। प्रातिपदिकात्संज्ञा हु वं२
तद्विधानात्। लुगप्यमयादिहितस्यैव। न तु परस्य। नाव्ययेत्यादौ स्वरोपि पूर्वपदस्यैव। किं

अमयादिरूपइत्यर्थः। एकवचनमेवौक्तीति

ता

वि.म. चकेवलेसंज्ञायामसर्वविभक्तिपदसामानाधिकरण्यासंगतिः। अतोमहासंक्षिप्तशब्द
२५ रूपंप्रतितद्धितस्यविशेषणत्वान्नदंतविधिरित्याशयः। यदिवाएकवाक्यत्वेस्ति। विभिन्न
देशस्थानामप्याकांक्षावशात्कर्मणिद्वितीयैकवचनमित्यादिरीत्यापदैकवाक्यत्वेइत्य
र्थः। एवंचान्यत्रविधायकस्यैवाभावइतिभावः। सामान्येति। द्वितीयाकर्मण्येवानान्यत्रे
त्यादिरूपइत्यर्थः। एकवचनमेवेति। अत्रपक्षेद्वित्वेप्येकवचनंप्राप्नोतीतिदोषः। सामर्थ्या नी५
चेति। [redacted]वक्तव्येऽप्राप्तप्रातिपदिकार्थेस्यपिवोध्यं। सानिवार्यते। अत्रापिप्राति
पदि[redacted]कार्थस्याक्षतेरितिभावः। तृतीयइति। अत्रापिपक्षेवैषम्येप्रमाणाभावइत्यपिदो
षः। साधारणंदोषमाह। त्रिष्वपीति। कुम्भेजंनः। उत्पत्तेरिति। अतएवतुनाकच्। अतएवभा
ष्योक्तपक्षयोर्नफलभेदः। सत्वंवाविनामिति। एवंचप्रतामो इतिआदेदोषापाद स्पष्टः
नंचिंत्यमेवेतिभावः। कुंभकारेप्यइति। असत्वंवाविलाभावादिदंचिंत्यं। सूत्रंतुवक्ष्येएव २५
[redacted]इत्यादोचरितार्थमित्याहुः। वहिरंगेति। एतेनसंनिपातपरिभाषयालोपाभावेप्यव्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यानां भ्रमात्रे इत्या धयेद् त्यादौ दुर्वारम्। आ श्रेहे आ धेद् इत्यादौ कथं च दुर्वारं रत्स पास्तं। मका
रसाहचर्यात् ह्रि भक्त्यानि मित्तकस्येका चोग्रहणाच्च। सत्वांवा चकत्वे नाभ्यपत्त स्पष्टा[illegible] स्वभा
[illegible]वाच्च। क्नातोः सुन्कःसुन्मेजं नद्रूत्वे वस्तूत्रयपि तु मुचितम्। साहचर्येण कृतामेव ग्रहणात्।
साहचर्यानि सत्वज्ञाप[illegible] नायवातत्र इत्याहुः। अव्ययीभावश्च। भाष्यस्वरसादिति। कि
चिन्तुयचेतावत्प्रयोजनं स्यान्नहि नाव्ययीभाव गोमहदित्येवसूत्रयेत्। तत्स्मात्सूत्रस्यैव
कृनिटिलोपादीनि प्रयोजनानीध्येयं परिगणनमिति भाष्यं योजयंति। अनित्यत्वमिति।
अत्रापि विशेष परिगणनार्थं वचनमावश्यकं। लक्ष्यानुरोधेन निर्णये तु प्रतिपत्तिगौरव
मित्याहुः। तप्यतेऽस्तीति। न चाव्ययीभावस्य पुनर्विधानं द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायाद्वि
त्यार्थमेवास्त्विति वाच्यं। नित्यग्रहणमात्रात्तदर्थ[illegible]सिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात्। सि
द्धेरिति। मुखस्वरनिवृत्तिवदकजादेरपि प्रसंगाच्चिंत्यमेतदित्याहुः। सुडन। धनानीति। ता
नि पश्यतीत्यत्र पूर्वसूत्रं सावकाशं। वाक्यमेदश्चेति। यद्यपि पर्युदासे स्वप्रतियोगिक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

वि॰नं॰ भेदयतिलक्ष[illegible]णा स्येवतथाप्यत्र ह्रुपं वोध्यं। भिन्नेपि न अः शक्तिरेव। अतएव घटः प
२६ टोनेत्यादावभेदबोधइत्याहुः। नवेति। अनन्वयप्रसंगइति। यथा द्वित्वशब्देनशक्त्या
आदेश्चतुपस्थाप्यंते नहितद्वद्त्रविभाषाशब्दो निषेधविकल्पयोः संकेतितः। किंतुअर्थ
एवेतिशंकार्थः। समाधानंतुस्वयाभवाभलसंवंधेनसंज्ञिनउपस्थितौ संज्ञापदंलाक्ष
णिकम्। सचपदार्थेति। लोकेऽर्थःप्रधानंशब्दो विशेषणं। शास्त्रे स्वंरूपमिति परिभाषणाच्छ
ब्दःप्रधानमर्थो विशेषणं। गुणप्रधानभावविपर्ययएवपदार्थविपर्यासः। इदमेवभाष्ये
प्रच्युतइतिप्रच्यवनंनाम। यद्वा सर्वशक्तिमतः शब्दस्य नाशक्तिः परिच्छिद्यते इति प्रच्यवनं।
साचलोकेशब्दे। शास्त्रेत्वर्थे इति विशेषः। यद्वा भिन्ना एव शब्दार्थपदार्थकाः शब्दा इति।
(कर्ष३ शब्दश्चशब्दयुग्मेषंकः साद्दश्यात्स एवायमिति बुद्धौ निमित्तमित्याहुः। वलीयांसइति। विभु रामः
म्मलकत्वादितिभावः। पूर्वंग्रायडीति नभवतीति। एवंप्राप्तिमात्रेणाप्रत्पविभाषात्वमि २६
तिभावः। समनंतरेति। अपोच्यतेइत्यारभ्य न वेभेतीत्यंतेन। उक्तिसंभवादिति। यडीत्यनुवर्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२ धर्मे बहिरंगत्वं सोस्यास्तीति धर्मी त्वनुक्तं गम्यत इति ज्ञापकत्वेनोत्पादयति तत्प्रमाणं स्वत्रं

३२

नात्प्राप्तविभाषा [redacted] तदनुवृत्त्यभावेऽप्युभयत्रेति बोध्यं। धर्मिग्राहकेति।
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। भयत्रेति। प्राप्तविभाषात्वस्याप्यनुपपत्तिर्बोध्या। स्थानि
वद्भावसंभवादिति। न चाचि विभाषेति कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावाप्रवधात्वं स्यादिति
व्यम्। तमेवाजादिप्रत्ययमाश्रित्य चेक्रियइत्यादावपि वृद्ध्ययादेशवत्तस्या प्रवृत्तेः
सुलभत्वात्। आगुक्तेत्तरङ्गानपीति न्याये तु लुक्शब्देन तदुपजीव्यानामिव तद
पवादानामपि ग्रहणं बोध्यं। ।इति विषमव्याख्यायां षष्ठाह्निकम्। ।।इग्यणः। तदे
व विधेयं स्यादिति। शाब्दार्थसंज्ञापक्षे व्यवदेशः। कारकविशिष्टा क्रियाया धात्वा
तं र्थत्वात्। तस्या एव विधेयं स्यादिति। अर्थस्येवेति। अर्थश्च न क्रियारूपः। असत्वरू
पत्वात्तस्य विधानायोगात्। किं तु तत्कर्त्तृभवनादृगेवेति तत्त्वं। एतेन वाक्यार्थसंज्ञा
पक्षे क्रियाया एव विधानं स्यादित्यपास्तं। शब्दभेद इति। सकृतात्तोच्चरितव्यापारा
व्यवद्वयोच्चारणेऽइत्यर्थः। यथायेन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादि। शब्दैकेति। सके

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि·म· तत्वोऽष्टपुटव्यापारात्मकापि तेकथं चेन विनिगमकाभावादनेकार्थबोधे इत्यर्थ
२७ :। यथा विद्वन्मानसेत्यादौ। तादृशव्यापारभेदे तदुत्पाद्यध्वनिभेदे वा यंभेदे केय· आ
वृत्तिः साधिकामिकबोधस्कोदृश्यपत्वे तदीयपुनरनुसंधानस्याव्रजितपदार्थत्वादि
ति विशेषः। यथा मत्स्यास्तिष्ठन्ति गंगायां स्थित्वा पश्य सुरेश्वरेत्यादौ। तं तु कुग
प डुभया न्यया विषय बोधो पीत्याकुः। तन्नापि तेति। एतेन प्रदेशेषु यणादि मित्येव
सिद्धे संज्ञासूत्रं व्यर्थमित्यपास्तम्। नोक्तदोषइति। यथा संख्याश्रवणान्नादु
हीत्यादौ दोषः। निर्देशाइति। फलितार्थकथनमिदम्। वर्णसंज्ञित्वे ष्यङः संप्रसा स·
रणामित्यादिविधिप्रदेशेषु यणः स्थाने इक एवाभवद्विधेयवाक्यानुपपत्तिः। वाक्य
स्य संज्ञित्वे तु संप्रसारणाख्येत्याद्यनुवादघवाचे नवबोधात् दूदूषणमिति तदर्थ क्या·३
:। आद्यनौ। अपवादइति। यथो हेषे चेदं। कार्ये काले तु षष्ठीस्थाने इत्यधिकारस्य साम·
नैतदभावे स्थाने षष्ठी प्राप्ता तत्रास्या उपस्थितिरिति न प्रसत्ययपरत्वापवाद इति २७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्पष्टमत्रैव भाष्ये। आ लजाटचाविति। प्रत्ययविधावेऽऽप्रकृते श्विंत्यमिदं। स चोदात्तमिति। पाघ्रेति
सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं। इत्यादीति। एवमप्याट्श्वयासु दृष्टा सोपदेशित्यादौ वाक्यार्थानुपपत्तेर्दु
३८ ष्परिहरत्वेन चिंत्य एवायं पक्ष इत्याहुः। भिद चोत्यात्। तत्र भिदिति। भ्रमीत्यर्थः। एतेन जानातीत्या
दौ नुमो मित्वस्य चारितार्थ्यादिदं चिंत्यमित्यपास्तं। अत एव तत्रैसुक्तं। अन्यथोपस्थितत्वाद
वास्य नुमो लाभे तत्र ग्रहणे लावेयर्थ्यापत्तेः। गुणः स्यादिति। इष्क्षौ त्वत्र त्वत्प्राव गुणो भाष्यति प्र
वं विप्रतिषेधेन गुणं बाधित्वानुमि सकृज्जताविति न्यायेन पुनर्न गुण इत्याह। वर्हलिहेति। अ तआ दृ
स्मादिति। सामर्थ्याद्गुणोकृतेऽं। लंपता दृदं। अंगुल्यादिष्विति। अयं बाह्यादिष्वपि भाष्यजिसि
द्ध्यर्थे मित्याहुः। षष्ठीस्थाने [illegible]। निपातनादिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादि
ति केचित्। निपातनादित्वमिति। सुब्लुक्यकारस्येत्यर्थः। केचित्तु सुपां सुलुगिति शे भावमाहुः।
अंतरंगत्वादिति। प्रसक्तस्येवानंतर्यादिसंभवात्प्रसंगस्य प्रथममुपस्थितत्वादंतरंगत्वं। अनं
तरादीनां तु प्रतियोगिसापेक्षत्वादंतरंगत्वमित्यर्थः। स्थानिवदिति। अस्मिन्नपि पक्षे ज्ञापक
स्य सजातीयापेक्षत्वाद्विधिविषय एव तत्प्रवृत्तिरिति ध्येयं। एतदर्थमेव ज्ञापको पन्यास इत्याहुः।

ति सा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

।तात्वादिति७

सर्पः२

वि.म. षष्ठ्यंतमिति। यस्मात्षष्ठ्युच्चारितानदेव षष्ठ्यंतेस्थानेनयुज्यतेइत्यर्थः। आरंभसामर्थ्यादि
ति। परवर्णरंभसामर्थ्यादितिभावः। एवंचसूत्रविरोधस्तत्रपरत्वादेतोभवतइत्यर्थः। तेनाति
२८ रोधादिति। अनेनसहविरोधस्यत्वाभादित्यर्थः। बाधकादिति। इदमपिकार्यविरोधसमावे
४भ शेसंभवति। णेरनिटीत्यादौतुसमावेशोभवत्येवेत्याहुः। स्थाने। यथासंख्यसूत्रंहिशब्दसाम्ये
नार्थसाम्येनवाप्रवर्त्तते। आद्यंयथासमूलाकृतेत्यत्र। द्वितीयंयथा। परस्मैपदानांणलित्य
त्र। प्रकृतेतुशब्दसाम्यंनैव। अनुच्चारणात्। समसंख्यत्वाभावात्। अर्थसाम्यमपिनसं
भवतीत्याह। अर्थतइति। [illegible] अनुवर्त्तमानेप्रसंगवाचि। इहत्वंतात्वादिस्थानवाचीति
-विवेकः। ननुप्रसंगेस्थानतोयांतरतमःसइत्येववाक्यार्थोस्तु। आद्यवाक्यार्थेवाक्यभेद
चमानाभावइत्यत आह। वाक्यभेदचेति। गुर्यादिति। इतरांतर्याभावेनवाग्घरिरित्या राम:१
देःप्रयोजनस्यवक्तुमशक्यत्वात्। एवंचतमप्ग्रहणं इतरांतरतम्यवाधनद्वारावाग्घ २८
रित्याद्यनेनसफलं। सिद्धांतेत्विति। वाक्यभेदाभ्युपगमादितिभावः। अकःसवर्णेदीर्घइतिदै
त्यारिरित्यत्रयासस्य तस्यास्थानीदीर्घांतरतमः। श्रीशइत्यत्रप्रत्येकमितिसिद्धमित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

देशानुवृत्तिभ्रमवदेशादशाइति चिंत्यमेवेति कश्चित्. दिगिति। तापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरव
वात् दृष्ट एवायं पक्ष इति कश्चित्. तन्न। इत एवास्वरसादाह. यद्वेति। ३१

दिगिति। यत्रानेकविधमित्यस्यैकैकमात्रांतरतमेष्वाम्नेषु नियामकत्वं न तु सर्वथैव
वसंभवतोपि गुणलक्षणानां न स्वस्य त्यागपरत्वमिति भावः। बाधित्वेति। अकृतव्यूहपरि
भाषयेति भावः। अंगगुणेति। अंगस्य ये गुणाः कालादयस्तेषां प्रधानकालादिभि
र्विरोधे तादृर्थ्यादंगानामुक्तकालबाधनेन कालांतरेप्यनुष्ठानं। यथा सोमका
लेन दृष्टकालस्य। दृष्टेः कालः पर्व। सोमस्यापि सएव वेत्याहुः। आधानश्रयणादिति।
इतो मनुष्यजातेरूढ इत्यादिना विछेदान्मेऽकस्तुति प्रसंगआपर्थः। वक्ष्य
माणरीत्याऽसंविशेष्टमेकदेशानुवृत्तिमेऽकस्तुत्या रावश्यकत्वादाह। किंचे
ति। डीनिति। यत्वनुवृत्तावादिशब्देन गणसत्रस्यैवहृदयागमनं। तत्पक्षे तु अकार
विभागोऽरांतानुकरणत्वं षष्ठीतत्पुरुषो हृदइत्यनेकुर्वाहृदयागमनमिति क्लि
ष्टतममेवदादिति। तन्न। इत एवास्वरसादाह। यद्वेति। वचनेनेति। स्वभावस्य सामर्थ्य

३१ अनुवृत्तावादिशब्देन गणसूत्रस्यैव हृदयागमनं. स्वकृतव्याख्याने तु नरइत्यत्राकारविभागः नरितिरांतः॥
लुप्ताकारानुकरणं. तस्याकारेण षष्ठीतत्पुरुषः विशिष्टस्य चन्द्रशब्देन हृदः इत्यनेकर्षाहृदयारोहः इत्यनुवृत्ति

२कस्से२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि॰म॰ रूपस्यालिंगतयाऽश्रुतिकल्पनं विनाऽऽश्रामाण्याद्दवश्यंभाविनितत्कल्पनेप्रत्यक्षश्रुता
२९ प्रतिबंधात्स्वरस्येनयोगेनेलघुनोपायेनसिद्धावनेकहृत्तोतानुसरत्वोगौरवान्नेदं
प्रत्यारम्भानं रमणीयमाभातीतिकश्चित्तू। उरल। असंगतइति। एकशेषप्राप्तिरूप
दोषेण। शब्दतइति। प्रत्यापकतः। अर्थतः। प्रत्याप्यतः। नतरामिति। ऋकारस्त्रिंशतः
संज्ञेत्युक्तत्वात्। लक्षणोमिति। त्रिंशत्स्वुशक्तस्यऋकारे[illegible] लक्षणालक्षितेनऋका
रेणत्रिंशतामुपस्थितिरितिलक्षितलक्षणा। एवंचविभिन्नार्थत्वान्नैकशेषइतिभावः। असंगेर
परतो इति। इदंचयथोद्देशपक्षे। कार्यकालेतुगुणवृद्धिविधौप्रमाणतआंतर्यस्याश्रयणमे ना
व। अतएवचैतत्पादेऽइवगुणादिसिद्धिः। अतएवंक्त्रोः किल्करणं[illegible]च[illegible]रितार्थं। प
अतएवचानियमएवप्रामहत्याहुः। एऽवस्यादिति। स्थानकृतांतर्यानाश्रयणेने रामः१
दं। गुणवृद्धिविधौप्रमाणतआंतर्यानाश्रयणेनेतेषामान्तरतआहु। किमेति। सर्वादे
इति। सामर्थ्यादेवोपजीव्यविरोधस्यापिवाधइतिबोध्यं। लोपस्यसर्वादेशत्वऋस्या २९

उ

नीयत्वाभावाद्परत्वं कर्त्तव्यमिति चेत्। पूर्वमुः स्थाने असज्ञामा नस्य लोपस्य पश्चाद्परसुखेनस
र्वादेशत्वमुचितमिति गृहाण। लोपो नस्यादिति। इदं तु कैयटानुरोधेन। वस्तुतो रेफ्भाव [redacted] णमापाद्य
ऌत्वग्रहणापकर्षपक्षे संयोगान्तलोपप्राप्त्यभावात्। ववश्चेत्यादावपीति। वर्त्तत इति भाष्योक्तं तु तन्म ऌं२
ध्यपतितन्यायेन गतार्थमिति भावः। अलोन्त्यस्य। अंत्यस्य [redacted] पदस्ये [redacted] ति। अंत्यस्येव पदस्यस्या
त्.न त्वनङुङामित्यत्रेति कश्चित्। अंत्यस्यापि संपूर्णस्य स्यादिति बोध्यं। निर्दिश्यमानस्येति न्यायात्ः
ऌत् एतेन दस्थाने कालत्वाभावात्सर्वादेशः स्यादित्युक्तिश्चिन्त्येति नारायणोक्तिः परास्ता। भाष्यरीत्याऽ
नेकाल् सूत्रस्येदानीमभावाच्च। न कर्त्तव्यमिति। अलेवांत्यस्य नान्य इति नियमेनेष्टसिद्धेः। पूर्वोक्तं तु
प्रतिबंदीमात्रं न वास्तवमित्याह. वस्तुतस्त्विति। परत्वात्सर्वादेश इति। एवं तातङः सर्वादेशत्वं न स्यादि
त्यपि बोध्यं। तदपि हि परत्वेनैव साध्यते। ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~मिति। ङिच्च। तातङीति। गुणवृद्धिसंप्रसा
रणाद्यर्थ ङित्त्वे इति शेषः। अनंतरमिति। एतस्यानुवृत्त्यर्थमत्र पाठः। उपपत्तिरिति। एवं च लाघवान्
ङिच्चेत्यस्य तत्तन्ङकारोच्चारणसामर्थ्यलाभार्थाद्नुवादकं तेति लाघवमिति भावः। अनेकाल्। नस
र्वादेशतेति। गुणस्येत्यादिः। इति पक्षे इति। अत्र पक्षे आदेशसंबंधात्प्राक् प्राप्तापीत्संज्ञा प्रयोजना

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावान्नक्रियतेइतिज्ञापनप्रयोजनमस्तीति भावः। अंतरंगतयेति। उपदेशेऽस्य स्वसाक्षात्प्रधान
वि॰म॰ क्रियान्वयउचितइतिभावः। दिवओदिति। तस्योच्चारणार्थत्वाच्चिंत्यमिदम्। चिंत्य[redacted]ति। पूर्वफला
भावादनंतरमुपदेशकालाभावाच्छादीनामित्संज्ञानस्यादित्यभिप्रायइतिभावः। एवं चाशिग्रहण
३° ति मावश्यकमिततत्वं। अकर्तुमिति। इहेतिशेषः। उत्तरसूत्रेफलंतुस्फुटमेव॥ ॥इतिशब्दकौस्तुभेवि
षमव्याख्यायांप्रथमस्यप्रथमेसप्तममाह्निकं॥ ॥ॐ॥ ॥स्थानिवत्। भवमिति। यद्यपिभ्वा
दिगणपठितताक्रियावाचकताचास्योपदेशेनापिसिद्धं धातुत्वं। अव्ययेति। परत्वात्कदादे
शेचिंत्यमेतत्। अंतरंगत्वंतुदुरुपपादं। नित्यताप्रकदादेशएव। नाजानंतर्यइतिनिषेधाच्च।
शा तुगभावापत्तेरिति। तस्मात्प्रक्रियादर्यांजहत्स्वार्थावृत्त्यभावोमतएवंगतिवीभ्रयणीयेति
भावः। परत्रेति। अन्यत्रेत्यर्थः। वेफल्यापत्तेरिति। अत्रापियोगविभागेनलुङ्लङोरेवेतिनिय
मार्थत्वाल्लिटिनित्यतायाः फलस्यसत्वाच्चचिंत्यमेतत्। अतआहन्अस्तीतिप्रायेणेति। अतिदे
शसूत्रागामि[redacted]हपाठस्तुषष्ठीपदानुवृत्त्यर्थइतिस्पष्टं[redacted]सनाद्यंतसूत्रेभाष्ये। परिभाषा शीतङ
णांगुणवृद्धिनिषेधानांचपाठात्। सिद्धंधर्मिणमिति। सिद्धंधर्मिणंपूर्वमुच्चरितंकृत्वाअन्यो रामः॰
विधेयइतिन्यायः। आदेशः स्थानिवाप्रइत्यर्थः। स्थानीआदेशबोधकइत्यर्थस्थानिनउद्देश्यत्व ३°
आदिनायच्छब्दयोगःप्रथमंपूर्वोच्चारितःसोऽपरोच्चारितःसं[redacted]स्यादि। निवर्त्यादीति। आदिशब्दमपियभिचरि
तंआर्द्धधातुकंशेषइत्यादेः। अस्तुवेति। लोकेप्रकृत्यादिकृतिग्रहणस्येवदृष्टत्वादिदमुक्तमितिकश्चित्तु। रपाठंतर

मित्युत्तरं। चक्षिङः ख्याञ् इत्येवेति। सार्द्धमात्रालाघवमप्यत्रैव भवतीति भावः। तथा च ख्यातिग्रहणसामर्थ्यात् ख्यातेरे
व ग्रहणं न तु ख्यानिन इति भावः। नन्वेवमपि उभयोर्ग्रहणं स्यात् ख्याञ् इत्येव दोषः। एकस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति ति२
न। युष्मदस्मदोरनादेशे इति ज्ञापकेन सिद्धे नादेशः स्थानिवदिति। उद्देशेन च क्षिङः ख्याञ् इत्युभयोरपि कार्यला
भात्। इह तु वलकरणाभावेन तद्यानुवादकत्वा नास्ति नवेति विचार्यते। ख्याञ् प्रकृत्य न इति तु सार्वधातुकमात्रवि
षयविषय इति दिक्। वलकरणमिति। न पदान्तेति सूत्रे चैवं संसत्तिसार्थकमित्याहुः। वक्ष्यमाणमिति। इदं तु
वलर्थेनापि सुलभमिति प्राग् उक्तमेव द्रष्टव्यम्। षष्ठीस्थाने इत्यनुवर्त्यार्थे चेत् पाठ इति नाबोध्यम्। निषिध्य
तेति। अतिदेशो तु किं कार्यं निषेधः सिध्यतीति भावः। गाङ्कुटादिति। घुमास्थेत्यत्रापि ङितीत्यनु
वृत्ते र्गाङ्ग्रहणमपि व्यर्थमेव। इदं चोपलक्षणं विभाषोर्णोरित्यादीनाम्। नसंज्ञेति। लिङ्घिघस्त्वेकि
किन्नु लिटि इत्येवग्रहणादिति भावः। सिध्यतीति। न कलं तु देवदत्तः पचनं तु तेनोदनमित्यत्र पदस्यैव धि
कृत्यो यमानो निघातस्तेन यादिश्च। नन्वेतदर्थमनेकाल्सूत्रात् सर्वस्य नुवर्त्यतां किमादेशग्रहणे
नेति चेन्न। आदेशग्रहणं वाक्यभेदेन पुनः स्थानिवद्भावबोधनार्थम्। अनल्विधाविति तु पक्षयोः शेषः।
तत्फलं तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याभावः। तेनाहन्वित्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न। स्थान्यादेशीति।
स्थानी आदेशीति मध्यपदलोपी समासः। असंभवीति। घोत्सार्थे नाथ वत्यादिं त्वाम् इदं। दृष्टि सत्र स्यामिति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि·म· नयादेजितिलुप्तषष्ठीकं। यानीवातीतिनिर्देशात्। केयदेनेति। तदुपपत्तिस्तु सचार्थेयवत इत्यादिप्रागु
क्तैव। विवरणकृतस्तु· षष्ठी [redacted] स्थानेइतिसूत्रमावर्त्तते· तत्रषष्ठीग्रहणं स्थानमुपलक्षणम्। स्थान
३१ शब्दोऽर्थवाची। निष्ठत्वश्चान्नितिश्रुतत्वात्। सप्तमी च निमित्ततायां। योगशब्दश्च प्रसज्यतेइति प्रसत्य
त्याआदेशवाचीतेन स्थानीस्वार्थो [redacted] भिधानसमर्थो मे देशावान् भवतीत्यर्थ इत्याहुः। गणकार्य
मि। यत्तुगणकार्यार्थंकृतः पाठः शपमपिप्रवर्तयेदिति। तन्न। सामान्यविहितशपो देवादिकत्वमपु
क्तश्यनावाधात्। नहि शपूनवगणी भिन्नगणपठितत्वनिबंधनः। अतएव चपादौ गणेनतरुपष्ठितो
नामनुवादइत्याकरः संगच्छते। इदं च वा तत्त्वं वर्त्तनइतिपाठमभिप्रेत्य। यदातुवरणइतिपाठस्तदाऽ
र्थभेदात् भ्वादिपाठेन सिद्धिरयं केवलं। किं च तप ऐश्वर्ये वा इति वत्सदविकरणयोर्द्वयोर्धिकरणे वर्त्तेय
तीतिस्तु पार्थपाठ आवश्यक इति बोध्यं। उत्तराणीति। नासिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेन सापितत्वा
दस्य परत्वं। स्वरो षष्ठ्येनेति। तथाहि दावेवायं नतु देवस्त्रीतिभाष्यं। तत्र दयमान इति शपितो स्व सा·म·
तं। रूपनिर्वाहपुरस्तान्मितिफलभेदे प्रत्याख्यानं नसंगच्छेत। नभवतीति। यद्यपीदमुत्वे कृतेपि सिध्य
तितथापि कयि घट् इति न सिध्यतीतिभावः। अनलइति। यद्यपि भाष्येऽनलितिप्रथमान्तमेवप ३१
ठितेतथापितन्नादृतं· अनलात्मकआदेशःस्थानिवदित्यर्थापत्तेः। तथा चल्पे पोऽनलात्मकत्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्नपक्षे त्वा दाविटूं स्यात्। विशेषानतिदेशे तु प्रदीप्येत्यादौ गुणनिषेधो न स्यादिति भावः। उत्तमैपुरुष
कवचने देत्व स्यस्या निव [illegible] ज्ञाता नार्वा मदत्वं न स्यादित्याहुः। अदो जस्यिरिति सूत्रे त्वग्रहणाद
ज्ञापकान्मादेशसामानाधिकरण्येम विष्यतीति भाष्याशयइत्यप्याहुः। अलगोम्नयणो इति। सकलवि
धिनाग्रहणार्था द्विधिशङ्कासंधानमायो वाध्यते इत्याहुः। वरितार्थत्वादिति। संबंधसामान्यमस्तीव
सिद्धविधिमात्रे निषेधो यथा स्यादित्यर्थबोधना [illegible] द्वारा ऽप्राधान्येनापि अलोप्ययणोर्थाद [illegible] अनुप्रा
स्यादि त्यादौ प्रतिषेधबोधकं विधिग्रहणमेव विशेषातिदेशे ज्ञापकं। तदनतिदेशे तेषामग्रहणप
त्यात्तदेयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः। इत्यंशं चेति। श्रुणदस्य ग्राड्‌सो धितिसूत्रे शिद्ग्रहणमानुमानि
कादेशासंग्राहकं चेत्यपि बोध्यं। तथा चेति। अस्मिन्पक्षे ज्ञापकसिद्धस्यानित्यता मा [illegible] त्रमनेन
ज्ञाप्यते इति तत्वं। नेनगोः पूर्वत्वित्यादि सिद्धमित्याहुः। नकल्प्यमिति। अपचन्निसादेशातिप
दिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थे चेत्यपि बोध्यं। स्नुक्रमोरिति। आत्मनेपदनिमित्ते ये स्नुक्रमी इत्यर्थो योमि
प्रायेलोद। सिद्धत्विति। एतद्वचनेनाहि प्रचिकंसते इत्यादौ निषेधो लभ्यते इत्यादिशीत्यातु न लभ्य
ते। तस्मादात्मनेपदेतिमित्ते इति सप्तम्येव। स्नुक्रमोरित्यस्यन्वयायोग्यत्वेनायुक्तःध्वसपक्षइ
त्याहुः। नकश्चिद्दोषइति। ननु कार्यातिदेशे ष्याद्वित्वप्रयुक्ताप्राप्तकार्यसंपादनेन चरितार्थस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि.नं. दित्वप्रकृतीप्रत्ययोर्भयपविरहस्युक्ता प्राप्तकार्यप्रवर्त्तकत्वेमानाभावइतिचेन्न। आदित्वसामान्यविर
हस्य लाघवात्तत्कार्यस्याप्रसिद्ध्यासामर्थ्यात्कार्येमात्रातिदेश इत्याकुः। वार्त्तिकमतेइति। वार्त्तिक
३२ मतेइतिपाठः। मतइतिपाठेतुअयमर्थः। अदीर्घ[illegible]त्वनेनदीर्घमित्नोह्रस्वादिरेव गृह्यते। इस्य
४४ स्यचेरैवाह-सुतामिच्छन्तिति। ज्ञापयतीति। यदिकोलेस्यसुत्यर्थःस्यात्तर्हिएतत्कंलोभादेवलोपो
नेतिकिंहल्ग्रहणेन। आक्षेपलोति। चिंत्यमेतत्। यःसहलात्तवतिप्यामेः। उकार इति। सकार
४६ ह्रयस्येकोहल्स्यपिइत्यर्थः। भाष्यकाशीयसंहितापाठपर्यन्तानुधावनं हल्ग्रहणोपकर्षस्यप्राव
ल्यबोधनेनापिकृतार्थेनसंयोगांतस्यपदांतस्वेत्यर्थेबाधकमित्याशयेनोपसंहरति-तस्मादि
ति। स्थानिवद्भावइति। इलोसत्वंस्थानिवद्भावेआगतंप्राथर्ये-तत्त्वेहंतित्वमितिभावः। प्रकृत्या ४८
दिति। सिज्जिमितांगस्येबोपदेशिकत्वस्यसत्वात्। धातुत्वस्यचनाद्दशास्येवसत्वात्स्थानिवद्भा
वा[illegible]नपेक्षणात् वार्त्तिकेनसिध्यतीतिभावः। शब्दाभावस्यप्रायुक्त्रीत्वासिद्धत्वेपि
तत्वांशप्रत्याख्यानायाह। नायमिति। एतेनलघुल्यपिजनिवध्योरितिवृद्धिनिषेधेनासिद्धत्वा राम:
ल्लुक्त्न्यर्थेनानुधावनंव्यर्थमित्यपास्तं। नचवधहिंसायामितिभौवादिकेनसहद्वित्वस्य ३२
चीष्टतारवधादित्यर्थअदंततात्रयत्नं व्यर्थमितिवाच्यं। गतोचरितार्थत्वात्। तस्यक्ष्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

चित्कत्वाच्च। अत एव हन्तेर्घत्वे त्वप्रसंनियोगेन वधादेशविधानं चरितार्थम्। अन्यथा वधेरेवामुं विदध्या
त्। हनो घत्वस्त्वबाधीष्टत्वाच्च। वधहत्वघप्रत्यया तेनान्तोदात्तस्यापि स्तुलभत्वाच्च। सोपसर्गेपि प्रतिघात
इत्यादौ घञ इष्टत्वाच्च। किंचाप्यमर्थ एव। सिद्धान्तेपि वधशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापू
स्वरयोर्विशेषाभावे घञन्तस्यैव घ्नातादिपाठ दन्तोदात्तत्वमिष्टस्यापि गतिकृत्प्राक्यत्वात्। अस्तु वा सोप
सर्गनिवृत्त्यर्थं तदिति दिक्। यदा वधिर्घीष्टेति। यत्तु वधप्रयोगस्तु निपातनं यदीति निषेधज्ञापनातिङि
ङ्इति निघाताभावबोधनार्थं। बाध्येतेति। उत्सन्नेऽस्य येआदेशे कृते यथा निपातनस्वरः सतिशिष्टत्वा
त्सकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेतेति भावः। नभवति। अनुदात्त एकाच्त्वेत्यर्थः। अदन्तत्वादिति
भावः। किरतीति। अन्यथात्वनो निलान्नित्स्वरेणाद्युदात्तस्य निवर्तनात्। एवं विभिन्नसती स्यादेकाच्
त्वमपि भिन्नपदेश्येनैव बोध्यं। संभवत्येवेति। संज्ञार्थमिति। धातुत्वं तु औपदेशिकमपि वक्तुं शक्यमि
ति भावः। अस्तेर्भूः धातुत्वात्धातुप्रत्यया प्रतिस्त्रोपक्रमयं प्रत्यक्षप्रयोगमनुरोधेन बोध्यः। सीयुडपि
अनेमि निकित्वेन वधेः पूर्वमेवेति भावः। असंभवादिति। यदा वधिर्घीष्टेत्यादौ सतिशिष्टत्वात् … स्वय स्व
रं वाधायेत्यर्थः। वधिर्घीष्टेति। तस्य स्थानिवत्त्वा … भावेद्विति भावः। न च हन्तेः सीयुडि इत्वार्थी विना
प्याद्धातुकस्येनी … नापि सिद्धमतीति तदिष्टासानर्थकापत्ते तत्सामर्थ्यादन्तरंगस्य यधादेशस्य बाध
इ ति शंकापायः। वयादेशस्यान्तेति। स्वेनेति तु प्रत्यर्थीकं। वयादेशेइत्येतत्सापेक्षस्यतस्य समासास

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि॰व्या॰ भवादित्यादेः। विधायकत्वेऽपीत्यादिति। निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादिति भावः। बहुगु
मानिति। बहवो गावो यस्येति विग्रहे बहौ नेदद्वित्वे तो दन्तो बहुगुरावः। अचः परस्मिन्। सुसा धत्वा
३३ दिति। तापि ते चादितार्थाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। तत्र गुणसंभावनायामिति। न चाभ्यासग्रहणसामर्थ्यात्स म२
वर्णदीर्घं बाधित्वा गुणप्रवृत्तेरुक्तत्वात् तदर्थायं ग्रपदं इति वाच्यं। अभ्यासग्रहणसामर्थ्येन दृशसंभाव
नामादायाप्यकृतव्यूहपरिभाषाप्रवर्त्तनदृष्ट्यर्थं ज्ञापनस्येवोचित्यादित्याशयः। अत्रेदं चिन्त्यं। असवर्ण
ग्रहणाभावेऽपि तु रित्यत्रेयङादिप्रवृत्तिसंभावनायाः सत्वाद्द्विनाभ्यासत्वेन निमित्तेन कथं दीर्घ [illegible]
इ[illegible]ति। यदि तु संभावनामात्रेण नेतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्तर्हि इयेषेत्यत्र कथं गुणसंभावनया दीर्घ
व्यावृत्तिरिति। असवर्णे यो विधिरिति। यलोपादिसाहचर्येण सवर्णके तेभ्ये इत्यर्थस्येवोचित्यादिति
पदोक्तपरिभाषया ऽनुस्वारादिसाहचर्येण तत्रैव पादिकस्यानुस्वारस्य पयीत्यस्येव ग्रहणाच्च चिंत्यमि
दं। एतेनेति। यणपवादकत्वनिर्णयेन। सवर्णे परे इत्यादिसमाधानं तु चिन्त्यमेव। लोपमालोपप्रा
गेवात्वमिति। यद्यत्रात्वं न स्यान्न हि लोपः स्यादिति संभावनयेत्यर्थः। धर्मिग्राहकमानेन यत्रान्तरङ्गे ग्लः
णबहिरंगनिमित्तविनाशाभावः तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति सीरदेवोक्तं चिन्त्यं। असवर्णे [illegible]ग्र
हणज्ञापकतापरभाष्यविरोधात्। मास्त्विति। सोऽस्त्विति रिति तदनित्यत्वेन तिप्रतीति भावः। सत्तुके ३३
ग्रह इति। अकृतव्यूहपरिभाषानुमानान्तरङ्गे स्थानित्वाद्वेन प्रवर्त्तत इति भावः। तथा चास्मि द्भय

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दि~

त्रेष्वनुवर्त्स्यते। असिद्धवत्सूत्राभावे भाष्यकारापातितो हानिवृत्तिस्वरसाधनार्थः अन्यथा ह्यंतरंग
त्वादेशोतदुत्पत्तेः। स्तुकमोरनाम्नेड्त्यादिरिति। आदिनाव्भ्वास्य। प्रत्ययः स्यात्। भू। हु। उभे ऽभ्यस्तं। आ
देशश्च पदेशोऽद्व्यादिग्रहः। प्रत्ययवचनमिति। प्रत्यापत्तिरिति। क्वाचित्कोऽयं पाठः। तद्वमसमादिबाधनार्थमि
ति। सपर्यंतस्येत्यनुवृत्ता विदं। तदनुवृत्तौ तु वमसमादीनां स्यानियतेन प्रत्यमदसत्वात्। अनेनादे
शविधानेऽसाम्हविध्यर्थत्वमिति विवेकः। तमोर्वा केवचनं इत्यत्र सपर्यंतस्येत्यनुवृत्तेस्तद्प्रामेरि
ति भावः। सपर्यंतत्वानुवृत्तिरेवेति। सर्वादेशत्वाभावायसपर्यंतस्येत्यनुवृत्त्यानुवर्त्यं तत्रपर्यंतरंगाश्रा
देशाः स्युस्तर्हि प्रत्ययोत्तरपदयोः सपर्यंतस्य न क्वापि संभवइति। तस्यादेशाविधानमनुपपन्नमिति
तदाशयः। युष्मदस्मदोः सर्वादेशत्वाभावायतद्वमसमादयः स्युर्नित्वरूपार्थमनुवर्तनीयाः तवादीनां प्रस
गेऽत्वार्थः। एवं हि कृत्स्नपर्यंतानुवृत्तिस्त्वयाश्कृततत्कृतमिलापपर्या ल्लुकोबाधकत्वं नापद्यते। ननुश्चत वाघानु
~वृत्तिसहितासपर्यंतात्रप्रत्ययप्रवृत्तोः कश्चिन्नेत्येवं रूपे सिद्धांतेइति। तत्रयदा लक्षणस्य नित्यत्वानित्यत्वावि
चारस्तत्कार्यं न्यायः। यदनुकार्यं पात्स्तदानेति बाध्यं। अस्तु वा सन्नुदूत्येवेति। अत्र वा छत्वादिभ्यः किं त्वा। अ
नभिधानादिति बोध्यं। अन्यथा [redacted] पक्षयोः फलभेदो न स्यात्। यथ्या देशाइति। एवं चादेशरूपसमु
२ दायकार्यनि[redacted]ाव पिआदेशावयवनिमित्तको यणुडुवरद्धतिभावः। वर्णनिर्देशाद्वभावोपीति। स्था
निनिसति यत्कार्यंभावः आदेशोपितद्भावइति। नच कार्यमादेशनिमित्तकं तद्वयवनिमित्तकं वेत्य
स्यदेनत्। लोपवचनसामर्थ्यादिति। यस्येति [redacted] लोपेन सिद्धेरिति भावः। द्विपदिकेत्यादिवार्ति। द्वौ द्वौ पा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

३

सि·म· दीर्घत्वात्सवर्णेधुन·अतएवभ्राष्ट्रायसाधिति।अतएवेत्यादरणनभवतीत्यन्तोग्रन्थःप्रक्षिप्तः।प्र·एदिन्त्वेन
श्रौइत्यस्यसवर्णनामस्थानेसत्वात्वेपिभ्रायसित्यादेरनिरूपितांगत्वाभावात्·भ्राच्याद्यतिस्वर्यते।
३६ तेनाचएवयथादेशःसस्थानेवर्तकूलादेरयत्यर्थः।तेनस्रुत्रादीनांयणादिलोपेगुणेस्पवीयानिसा
दायवादेशः।किंतिषदस्यलोपेऽलोगुणेइतिपरस्पंसिध्यति·स्पष्टंचेदमत्रैवभाष्ये·अन्यथादेतिइ
तहतिहत्यनस्यादिति·नृनिपातिहतिहतिभ्यहतिसनिविकल्पितेहत्वात्·वर्णग्रहणेजातिग्रहणादिति।
प्रायिकीर्णगतइत्यादौदोषाभावमिदम्·वस्तुतस्तुपरस्परस्यगुरुत्वरूपमेवसामान्यंगृह्यतइतिन
दोषः।यद्वा·लघुरेवपूर्वोयस्मात्तस्मादेवपरइतिव्याख्यायतान्नदोषइतिकश्चित्·अल्लोपास्यरत्वा
न्नित्यत्वाच्चेद्ध्वदूत्तिः।नचलोपेएकाचइडनित्यः।यस्यलक्षणोंतरेणनित्यायोपदेशोयदृत्य[redacted]
पिकश्चित्।केचित्त्विति।तत्त्वीकारेह्रस्वविधानविशिष्टस्यादितितन्नामः।परमितिस्याह
चर्यस्यचलोपस्यादिति।एर्थोत्तरस्याहचर्यैणानादिषड्ढेरेवग्रहणेसपियोध्वं।ननुपरेणोवे
५४ तिस्थितमिति।तथाचाकृलो[redacted]गध्वेणनत्वचइतिभावः।अन्यथाहीति।परिभाषाह्यंगीका राम:२
र·प्रत्याख्यानंविरुद्धेतीति।निरपवादाघाःसापवादयोतिदोषः।शास्त्रीयचेति।विल्वकादिभ्य
श्छस्यलुगितिसूत्रस्यःश्येनेयइत्यादावीकारेनिरस्तेतत्सन्नियोगशिष्टनकारोनिवृत्त्यर्थस ३४
न्नियोगशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वपरिश्लिष्टमेव।स्थानिवत्त्वेनासिद्धत्वात्·पूर्वस्मैवेति।ध्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नितं चेदं न वा संयोगस्यापूर्वत्वादित्यादिना भाष्येण। न चाकृतव्यूहा इति। यदि हि यण्स्यात्तर्हि दी
र्घो न स्यादिति तार्किकतया स्येति भावः। स्थानिवत्वेनेति। पिण्णादेशस्य दीर्घस्थानिकत्वेन यणः स्याद
न्यापेक्षयापूर्वत्वेन दृष्टस्य विधेरेवाभावे स्थानिवत्त्वोपसक्तेश्चिन्त्यमेतदित्याहुः। अभ्यासह्रस्व
त्वे इति। इदं चिंत्यं॰ अभ्यासविकारेष्वपवादधिकभावाभावेन पूर्वमेव ह्रस्वस्य जातत्वेन पुनरप्रवृत्तेः
। किंच वार्णादाङ्गं पारिभाषया ह्रस्वत्वमेवोचितं॰ अन्यथा ऊवलुरित्यसिद्धापत्तिः। समानाश्रय
एवासीति नियमस्याप्रयोगकत्वात्॰ यन्नेपथा भूता संबंधियदेकादेशमित्रं कार्यं आगमाग
मिभावस्यास्मादेशिभावान्यतरसंबंधे न यस्तत्संबंध्यंगकार्यत्वं व्याश्रयत्वमिति॰ तन्न॰ भुने
त्यादाववप्रसंगादित्याहुः। पूर्वत्वादिति। वस्तुतो तरंगत्वाच्च क्विलिलोपोपाकृल्पघ्नोपाविति तुलि २८
स्थानिकवृध्याद्यपेक्षमिति दिक्। किं चिअल्लोप इति। किन्तु न॰ अप्रत्ययादित्स नेन वाधात् ऊव
ङीति। इदं च यंगंतात्क्विजित्यभिप्रायेण। लोपो व्योर्वलीति सूत्रस्य स्थानिवत्त्वे धातुता भावप्र
इ.लु तिपादकेषु ग्रंथस्तु नामधातोः क्विजभिप्रायेण॰ तन्मते यणः तथाप्यनिष्टभवत्त्वेवेति बोध्यं॰
अनापत्तेरिति॰ नगधातु विधानुदेशपतावच्छेदकादत्वेनत्वावच्छिन्नेन स्वाभाविकमनादिष्टाद
यः पूर्वत्वेनापि स्थानिद्वारा ऽकारस्यैव वृद्धिं प्रति स्थानिवत्वादित्याशयः। परत्वाच्चेति। न चाट

६६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि·म· लोपोत्तरमचः परस्मिन्नित्यतिदेशो न प्राप्तत्वात्तत्र च प्राधान्यात्कार्यातिदेशलक्षणांतरेणाप्रसिद्धे
द्वेरनित्यत्वमिति वाच्यं। शास्त्रातिदेशपक्षस्यापि तत्रांगीकारात्। किं चातिदेशेन नापूर्वं कार्यं
३५ विधीयते किंतु भिन्नतया प्राप्तमारोपेण तदेव। वति घटितवाक्यात्तथैव प्रतीतेः। अतएव इनादीन्बाधित्वा
२४ परत्वाज्जसि तिसंग्रहते। पुङ्नेति। अचः परस्मिन्नितिस्थानिवत्वादिति भावः। इतिस्थितेइति। अ
कृव्यूहपरिभाषया आकुलादित्यस्याप्रवृत्तेः। निषेधादिति। नाग्लोपीति निषेधात्त्रिपि वाच्यं।
अकृतव्यूहेति। अतएव सोस्थितिरित्यादौ तद्धारणाय समर्थग्रहणं सार्थकं। निषेधादिति। पू
र्वस्यैव विधेरिति व्याख्यानादपि तदभावो बोध्यः। असिद्धत्वादिति। आभीयत्वेन। आतो लो
पाभाव इति। आतो लोप इटि। निषेधारंभाद्वेति। उत्तरस्य त्रेस्त्रयादेशो लिंगं। स्वजयतीति।
अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति न्यायात्सर्वमेव लुकि सत्यजिनस्येव भसंज्ञेति समा
वाधिकत्वात्तदबाध इति भावः। अंत्यादिति। ननु भ्यांपर ह्रस्ववदुत्तरपदके समासेऽत्या
८ त्सर्वमुक्तं वकुब्रीहावित्यर्थः। उदात्ततेति। ह्रस्वांतेन्त्यादित्यनेन। अतएवेति। अकृतव्यूह राम४
परिभाषोस्वीकारादेवेत्यर्थः। आश्रीयमाणायामिति। स्थानिप्रयुक्तमेवातिदिश्यते न लो ३५
देशप्रयुक्तं वार्यते इति पक्षस्वीकारादित्यर्थः। अंकुर्शाभिति। अकुरु इ आधामिति स्थि

CC-0.In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेपूर्वपरयणादेशोउकारलोपः प्राप्नोति।एवं पूर्वंयणादेशेउकाराभावात्क[illegible]स्य लोपः स्यादिति
।नपदांत।पूर्वस्यासत्वादिति।नचवाक्यसंस्कारपक्षे अल्लोपयणास्त्रशिष्टास्त्रयोर्युगपत्प्रवृत्त्या तस्य
दुर्लभत्वं।नचपरत्वाद्व्यवस्था। विप्रतिषेधाभावात्तदुक्तिवाच्यं।येनक्रमेणवर्णानामुच्चारणं तेन
क्रमेणसंस्कारस्यउचितत्वात्तदित्याहुः।यच्चनसामर्थ्यादिति।षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमितिएत
त्सामर्थ्यादित्यर्थः।एवंच द्वितीयादचतुर्द्धस्य लोपविधिसामर्थ्याद्धसंज्ञायां स्यान्निवर्त्तनं।पद
संज्ञायांतुभवत्येव। वार्त्तिकस्तुएकाच्छास्पूर्वपदानामुत्तरपदलोपोवक्तव्यइत्यनेनसिद्धइत्य
र्थः।षअपीति।परसप्तमीपक्षएवेत्यर्थः।अतएवगणाय्यतीत्यादौनवृद्धिः।अचोयदिस्यड्ग्रहणंस्या
पलब्धार्थस्यैवानुवादइतिभावः।कृतमिति।इदंएधितादृत्यादिव्याचख्या विचारितार्थं।किंचहलं
नविशेषणं तस्यनित्यंहलंतइत्यर्थकत्वया-चारितार्थ्यंविषयसप्तमीपक्षेपिसंभवति। फलंतुजुगुप्सतेइत्या
देयुचूत्राणां रात्रिरेवेतिचिंत्यमेतदित्याहुः।अतएवेति।पूर्वकृतत्वाच्छेत्सपिवोध्यं।क्वाचित्कमेवे
ति।अत्रमानंन्यायमेवभाष्यप्रयोगइतिबोध्यं।करिष्यतेइति।तच्चपंचभिर्भ्वभ्रूभिः क्लितैः पंच पदः
भ्वभ्रुरित्यादिसिद्ध्यर्थमावश्यकमितिभावः।सिध्यापत्तेश्चेति।कृतेत्वनुस्वारेग्रहणेसाह
चर्यात्परस्यवर्णस्यैवग्रहणमितिभावः।एवंचतत्रस्यंर्थ्याश्चित्यइतिध्वनितं।तस्मामादिकमिति।
नांतस्यधातुत्वेनवकारस्यधातुप[illegible]घत्वाभावादितिभावः।आलोच्येति।एवंसतितत्परकरणवैय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि॰म॰ र्थापि तन्नेरेव मादाया कृत व्यूह परिभाषया मात्र रन्नेरावध्यपकत्वेन विंसमेतत्। नपरकरत्वं हि आनङ्
त्यादेो लोपश्यापृत्त्यर्थमित्याहुः। धिकारेइति। धिचेस्तूत्रमारभ्यसलोपविधायकेषु सिचो लो
३६ पइतिवा अभिस्यर्थः। नापि सिद्धं। बहिरंगस्यासिद्धत्वादपी [redacted]ति बोध्यं। क्वापि ति। सपत्न्या देश
इत्यनेन संबंधे किंनिमित्त स्य लोपस्यति रिक्तादेशास्या संभवादेतत्पक्षोद्भवइति बोध्यं। विश्वा
ह्नमिति। अन्यथा नैवं जायते इत्येवं वदेदिति भावः। यलि ति। उवङ्तुन। अल्लोपस्य स्थानिवत्वेनुका
रं तस्याधातुत्वाभावात्। सुसाधमिति। तथा चयरिति क्वौ लुप्तमित्यस्य नासाधारणमुदाहरणमिति
भावः। असिद्धत्वादिति। नाजानंतर्यः इति पंचम्यंतसप्तम्यंतं वा यत्रानूपदं तत्रैव तादिति कृत्स्नेजंतस्
त्रे सिद्धांतादित्याहुः। यघपीति। चिंत्यमेतत्। दिवराचारक्विबंतात्किपि फलभेदात् निरनुबंधक
परिभाषापक्षेण। प्रस्तुकाविति। क्विपि कृतोदुर्वारत्वं। दिवोधातुत्वाभावात्। उदाहार्यमिति। न चा
त्रांतरंगत्वात्पूर्वमेवयण् अंतरंगानपीति न्यायात्। एतेनांतरंगानपीति न्यायः सामासिकलु
ग्विषय इति तद्भाजस्तत्रस्थकेयटःपरास्तः। अत एवस्वमोर्नपुंसकादिति लुकोबलवत्त्वं। एङ्
ह्रस्वादितिसूत्रे भाष्याकं संगच्छते। आत्रिहआणदितिठकिनस्याप्यर्धेतिलुक्तेक्विते तिङीपोलु रामः
क। स्थानिवत्वादिति। एतत्सूत्रस्य भाष्यरीत्या पुंवद्भावस्त्रीकारे लुयस्येति लोप प्रसंगइति बोध्यं। ३६
स्थित्वादिति। यत्त्वेतदर्थकल्पनायां मानाभावः। पटयतीत्यादावुपधासंज्ञासत्वेषु पगोया न्तिा

त्वसमयपरत्वाभावेन वृ[illegible]द्धेरप्राप्तेः। टिलोपस्य स्थानिवत्वात्। अत एव चङ्गुरनिर्ह्रासग्रहणस्य
ज्ञापकता स्फुक्ता वार्त्तिकोक्तस्य दितादावुपधात्वे पि तस्याङ्गपर[illegible]लिचपरत्वाभावेन ह्रस्वा
प्राप्तेरिति। तन्न। तत्र तत्रोपधासंज्ञा[illegible]या ह्रस्वत्वेपच शाह्रस्वात्पालः पूर्व उपधा भवतीत्या
दिवाक्यानां कार्यकालत्वे वृद्धिह्रस्वादि स्यात्। अतः प्रत्ययविधाविसानवकं। एवं चङ्परनि
र्ह्रासग्रहणं ज्ञापकमपि सम्यगेवेति भाष्याशयमाहुः। यलोपइति। यकारस्योपधात्वात्स्
र्येति प्रत्यनेनेति भावः। वार्त्तिकोक्तस्य दिति। यत्तु नाग्लोपीति सूत्रस्य भाष्यविरोधादिदं चि ५०
न्त्यम्। तथाहि। तत्र स्थानिवद्भावेनाग्लोपिप्रतिषेधानैक्यं शंकितं। अग्लोपिग्रहणसाम
र्थ्याद्वागनग्लोपिग्रहणमितुक्तं। एतन्निषेधप्रवृत्तौ च तदसंगतिः स्पष्टैवेति। तन्न। तद्ग्र
हणस्य प्रौढिवादपरत्वावश्यकत्वात्। तार्थत्वादिति। इदं परमतानुवादमात्रं। सामर्थ्यादिति।
९ग अन्यथा चिण्णमुलोरिति सूत्रे मितां ह्रस्व इत्यनुवर्त्तमानं ह्रस्वमेव विकल्पयेत्। वार्त्तिकेति।
अट्श्वोतनीत्यत्रेऽसिधुट्मा हृत्यर्थे मिदं वार्त्तिकं। न चात्र सकारस्य सामीप्यादेव षुत्वेति वाच्यं।
सकारोपदेशाएवायमिति सिद्धान्तात्। ननु प्रमाणं नास्ति तत्राह। मधुगिति। मधुश्च्युतमाचष्ट
इति णिचि टिलोपे क्विपि रूपमिदं। प्राप्नोतीति। षकारोपदेशे इति शेषः। इष्टत्वं चैतन्न वार्त्तिकत
दुदाहरणपरभाष्याद्विज्ञायते। ननु टिलोपस्य स्थानिवत्वान्न भवत्येव तादृग्रूपमत आह। स

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१ आनुमानिकस्थान्यादेशावस्तत्रोपि विकरणस्य... कृत्वेन तदंतस्यापि तत्वेन तत्स्थानिस्थान्यादेशा १
भावकल्पनेमानाभावः १

प्र४

वि.म. कारइति। कौशुद्धमिति। तस्य दोषइति तुशब्दं नंतरस्येति मायामात्र एवं वा सिद्धे इत्यस्यैव निषेधइत्याहुः। —
२७ माधवइति। हलः हलोपकबे पक्षेपि प्रथमोपस्थितस्त्रेः करणमहूजो पिकचित्सोपार्थं स
चनयणः। यणः प्रतिषेधइति वार्त्तिकात्। किंतु त[illegible]स्यैवेति प्रथमपक्षोपि माधवीय स
एवेत्याहुः। व्यवधानमिति। निलयते दुर्जैतइत्यादो व्यवधाने चरितार्थत्वादिदं चिंत्यम्। नवत
धामतिनिर्दुरोरयता विशेषेव बूयादिति गा अं। इस्थितमयनमित्यादावयति प्रस्तुपसर्गत्वाभा
वेपि प्रसंगात्। अतो रेफविशेषणपक्षो दुष्ट एव। तस्मादाद्यपक्षे ज्ञायते इत्यादि सिद्धार्थमवल
१न लंप्रतिप्रसवः कार्यः इति। एकदेशविकृतस्येति। इदं चिन्त्यं आनुमानिकस्यार्थवत्सेव विभ्रा
नेः। अएवभाव्ये एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमित्युक्तं। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भा
वेन ग्रस्तास्थाने। बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नदोषइति तु वक्तुमुचितं। आख्यानद्वयमिति। सामी
प्यमन्यातो विशेषणानकारवेतिभावः। दुरणीति। दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधादिदं
चिंत्यम्। हिनामीत्युक्तमिति। अन्यथानुनासिकत्वादेवतत्रापि न भवतीति तत्प्रयर्थसङ्गाप
कमितिभावः। आश्रयइति। सिद्धसांख्यसमाने व्याहारइति मायेनाज्ञिमितादेशाइत्यर्थः। इ राम:
दंयआत ओ एल इत्यत्र भाव्यके यदयोः स्कुंः। सतियो ज्ञादेशइति। अत्रापि पक्षे तादृशज्ञ
त्ययान मितको आदेश इत्यर्थः। ज्ञापकेति। अजादौ सत्वपेक्ष्य वहितेपिस्थानिवदिति वाक्यात २७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रंकल्प्यते। अस्मिंश्च सामर्थ्यान्नत न्निमित्तत्वप्रतिपत्तिरिति भावः। निर्वाह इति। सत्यप्यपरत्वे
लक्ष्ये पुनः परस्मिन्निमित्तानुवर्त्तनादर्थाधिकारस्त्विति भावः। अपि च्च इति। लोपः पिबतेरीच्चाभ्य
सिन्नेन व्यवहितेति। द्वित्वनिमित्तेऽसतादावित्वेति योगः। इत्याद्योपीति। तथा च द्वित्वनिमित्तत्व
मेव नास्तीति भावः। अशिति। अशितीति पर्युदासइत्यर्थः। संगच्छत इति। अन्यथा च लङ् इत्यस्य
लोपस्यादित्वाभावः। प्रातिकाद्येति। परसप्तमीपक्षमप्युपेत्यापि कुंभितः आत्वं क्वितीति।
अतएव कृत्प्रत्ययबाधनार्थं ह्रावा मध्येति सूत्रे इट्च्चेऔः पुरण्विधानमर्थवदित्याहुः। विशे नद
ए षेति। अन्यग्रहणाभावे रूपातिदेशः समाभावादिति भावः। अभावेति। एतेन लक्ष्यानुरोधाद्रूपा
तिदेशे क्वाच्च यलो दोषइत्यपास्तं। निरवकाशत्वादिति। ननु तादृशस्य विधेर्विशिष्यविके
ल्पने मानाभावः। सत्यं तु ते इतिरिक्तेच रितार्थमिति चेन्न। उभयोर्वा ग्रहणे न पक्ष्यमाणपारबो
धनात्क्रुक्लादिः शेषस्य च विभाषाश्वेरित्यस्यापि बाधापत्तिरिति भावः। युगपदप्राप्तेश्च बाध्य
वा४ बाधकभावाभावः। किंच वार्त्तिकमावश्यकं विभाषाश्वेरित्यस्याभावे प्राप्तस्य लिड्यभ्यासस्येत्य
स्याभावायेति वदिक्षु। दोषतादवस्थ्यादिति। न च संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात् प्रवर्तितेन येथ
प्रवृत्ताव्यपि एकवर्णव्यवधाने यो लिटीत्याद्ये चारितार्थं न प्रकृते नेकवर्णव्यवधाने प्रवृत्तौ
मानाभावाच्चिंत्यमेतत्। तस्मादीजातेईजायेदूमेविताले कंप्रयोजनमित्याहुः। विशेषाभावा
३ संप्रसारणोत्तरवर्त्तमजादेशोस्ते च। तस्य द्वित्वनिमित्तान्निमित्तत्वाभावात्। दिग् इति। व्यवधानान्निषेधो

सि०कौ०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि॰म॰ दीति। अस्मिन्पक्षे णौ चङीति सूत्रे णिग्रहणं कार्यं पक्षांतरे तु नेति फले विशेषोस्त्येवेति केचित्। णौ चेवे
ति। नन्वेकेनेत्युक्ते णिचैवेति कुतः॥ द्वनशत्वादावारणिचं नास्ति न्तु यद्यप्येकेनैव व्यवधानस्य संभ
३८ वात्। न च पुंस्त्वये लक्षणेनाकिं व्यस्तीति द्वाभ्यां व्यवधानं तस्य स्यानिव[illegible]स्सूत्रे तुल्यतया निर्दृत्तो व्या
पाराभावादिति चेन्न। प्रकृतसूत्रे ति॰ द्विर्वचनं यणायवायावा॰ इह त्विक्तारम्भस्य स्पष्ट एवेति दिक्। संतो
ग्रंथभिन्नः स्यः। इति कमु धातुम॰ नोरमा एवं तमनोरमा एवं परे तद्ग्रंथपर्यालोचनया लभ्यते। तत्र तन्मतं तत्सि
द्धांतेनैव योजितमिति वा समाधेयं। न्यायादिति। इयङ् स्थापवादस्याप्युपलक्षणं कइत्यप्याहुः। इत्यादे
ष्वाभावादेरिति। अंतरंगत्वाद्बहिर्त्वात्सर्वमिति भावः। सजातीयेति। अभ्यासोत्तरखंडे वर्णो यत्र लभ्यते इति॰
नहोजट्टिति तथा॰ ज्ञापकमिति। वोपदेवस्येति शेषः॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभे विषमव्याख्यायां मध्यम
माह्निकं॥ ॥अदर्शनं लोपः। अर्थस्यैषा संज्ञा न स्यादिति। न च स्वरूपमप्यर्थे तदतिरिक्तस्याभावरूपस्या
त्रार्थस्य विवक्षितत्वात्। मत्वा संज्ञेति। लोपनं लोप इति। न हि शब्दो लोपनक्रिया॰ लोकलोवेति। अत्र द्विप्रा
माधिकरणकपटकर्मिकोत्पादनक्रिया इत्यत्र तात्पर्यं न तु श्रामत्रुपविस्येत्यत्रेति बोध्यं। सिद्धत्वादिति।
ण्णालिङ्गपितां गताभाव इत्यस्य प्रसंग इत्यपि बोध्यं। अंगस्य विधानं विभक्तेव ह्या। प्रत्ययस्य गृहीते
रिति। किंच लोपस्य सर्वादेशत्वे तस्य लोपस्य सूत्रे तस्य ग्रहणमनर्थकं स्य॰ तद्धि सर्वादेशार्थमिति स्थितं॰ व राम
तो लोप इत्यस्य सर्वादेशत्वे भूत्वीति निर्देशानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यं। सामान्येति। तस्यागतित्वात्। ३८
हार्थमपि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमेवेति हरदत्तः। नास्ति विशेष इति। न च कुंडिना नाम पत्यानि इति युवा

पत्यविवक्षायां यञिञोश्चेति फक्फिञोर्लुगनुक्तो महान्विरोध इति वाच्यं। गोत्रे लुगचीत्यत्र तनक कौण्डिन्यमाये
न गोत्राधिकारविहितप्रत्ययाभिन्न एवाजादिः प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययो गृह्यते अतो विशेष एवाकरे तदुदार
णान्यथा [illegible] न्तप्रत्ययपर्यालोपे वदल्पंते। गोत्रे लुगित्यत्र यस्कादिभ्य इति प्रकरणविहितस्यैवालु
क्। तत्र च प्रवराध्यायस्थमेव गोत्रं गृह्यते। कुण्डिनीशब्दान्निष्पन्नः कौण्डिन्यशब्दः प्रवराध्याये न गृ
ह्यते इति स्पष्टं द्वितीये कौस्तुभे इत्यपि केचित्। ध्वनितं चेदं आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र भाष्यकैयट
योः। इष्टसिद्धिरिति। आगस्तीया इति प्राग्गुरुरीत्यैव साध्यं। न चागस्त्य[illegible]स्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रह
णं यथा स्यान्न तु तन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं गोत्रग्रहणानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न। कौण्डिन्यसाह
चर्येण ग्रहणस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणलाभादित्याहुः। व्यापि केति। नलुमतेति निषेधोऽप्रत्ययमानं। अ
श्र ९ घेयमिति। भाविसंज्ञाविज्ञानाच विधौ नान्योन्याश्रयः। प्रत्ययलोपे। कार्यमिति। लक्षणाश्रोत्रस्याप्र
त्यीकरणसाधनः। प्रत्ययत इति। आद्यप्रत्ययग्रहणं तु मुख्यप्रत्ययलोपग्रहणार्थं। तेनाघ्नीयेति सिद्धं
अन्यथापरत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यादिति भाष्यकृतः। निषेध इति।
लुमतप्रत्ययनिमित्तांगस्य यत्कार्यं तत्रैव स निषेधः। अत एव गोकामेत्यत्र दीर्घ इति वक्ष्यते। प्रकृते चोकारस्मा
त्रस्याप्यमादेशः न तेंगस्य तृणेधातुर्हेग्यतत्त्वमिति चिंत्यमेतत्। तत्त्वेनेति। आर्धधातुकत्वपर्यायाधिकर
णतावच्छेदकधर्मत्वेनेत्यर्थः। एतेनयङ्लुक्यपि अयोऽचू नेवानिमित्तत्वेप्यार्धधातुकत्वेनोगमित्ततया

नि-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सि.म. लोलुवाघसिद्धिरितिपरस्तं। केयटीयइति। सुखुभीयते स्मिन्निति सुधिः। अधिकरणे किः। हेतुधेहेतुत्म
त्वं यतः अविद्यास्तुराणां सुखुप्रीतिजनकः सुखुधत्तुनाम्रकोवाभवसियतः वयं रलोला पुनतोऽना
३९ यासेनचराम इत्यर्थः। वस्तुतोऽविद्यास्तुराणां सुधेयामनमिवसुधेत्व निजनकः। धातुनाथकुभव
नमाभि त्येतिशेषः। शेषं पूर्ववत्। उपायान्तरमिति। अनुमुन्ताहचर्याद्विभक्तित्वानाक्रांतस्येवासा
ग्रहणमित्याकारकं। एवं भाष्यमतेपिनियमोर्ऽस्तेतद्यावृत्यर्थमुपायांतरमन्वेषणीयं तत्रयास
इ[redacted]त्कितिः ततोऽङिः। नियमार्थमिदं। अजादौ चेदञ्जेवनान्यत्रेतिहल्ग्रहणं चमास्त्वितिध्येयं। त
यापीति। निषेधलक्षणावादिनापि। सामान्यस्येति। दक्षिणः पुरोडाशं चतुर्धा करोतिः आग्नेयं चतु
र्धा करोतीत्यनयोरिव। नञ्जुमतांगस्य। जुहुतइति। अत्रश्लोरत्रैः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्गुणादिकं कु
तो नेतिचिंतः। पचेति। अत्रपदसंज्ञापिनस्यादितिभावः। नस्यादिति। परस्मेपदपदस्यतडानयोर
भावजं फलत्वेनुचिंत्यमेतत्। पूर्वग्रहणेनेति। प्रत्ययेपितीतिवत्त्वं निर्दिष्टपरिभाषयाचपूर्वस्ये
वभविष्यतीतिभावः। नियमार्थमिति। विधेनरणप्राप्तः। संज्ञायामिति। उपमानशब्दः संज्ञाया
माघुदात्तइत्यर्थः। चंचेव चंचा। उपमानशब्दाएतेउपमेयस्य संज्ञाभवंति। तत्रेवेप्रतिकृताविति क
नः तस्य लुम्मनुष्यइतिलुप्। षष्ठीपाठोति। सर्वस्य सुपीति सूत्रे सुपूपदमावर्त्यआवर्त्तमाने सप्त राम: ३९
मीमपनीयषष्ठीपाठ्यातिअर्थः। आवर्त्तमानं यत्तुव्रीहावेव। पूर्वसूत्रारंभाच्च। बहुव्रीहेमाष्णा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दाहरणाच्च । तत्र च सर्वस्येत्यनुवर्त्तते । अत एव सुपीत्यस्य नैवेयर्थ्यं । न हि सर्वतरइत्यादावंतोदात्तत्वे
ऽणार्थे आचारक्विबंते तु सति शिष्टत्वात् ह्रस्वरे लोपे यथा भाष्यमिति वृत्तिः । सुप इति पाठे तु सुपंता न हि तो
त्पत्तेः सत्वेन प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वादाद्युदात्ततां प्राप्नोति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एवात्र सो वर्यः सप्तम्य
द्युत्पस्याप्रवृत्तिः पथिमथ्योरिति वचनापेक्षया लाघवस्य स्फुटत्वात् । तदेव ध्वनयन्नाह । तथा चेति ।
अत एवांगाधिकारप्रतिनिर्दिष्टाभावपक्षेपि सर्वतोमहत्यै तासि ग्रंथे वचनकर्तृत्वमताग्रहुपकर्तो
काएतत्कृत्र लोपे भाष्यकृद्भिः । फलभेद इति । तृतीयप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां फलभेदोस्ति न
त्वापि फलभेद इत्यस्य विधेयपक्षे तत्प्रत्ययभेद इत्यर्थो नादोषः । तु कोपहायादिति । अयं भावः । नीरूप
स्याभावस्य स्थानित्वतायोग्यत्वात् । आदेशविधौ हि स्थानषष्ठी । स्थानं च प्रसंगः । शब्दानां प्रसंग
श्चोच्चारणे कृत एव । न हि लुप्ते स्थिति वह्नावसहस्रेणाप्युच्चारणप्रसंगस्यापादनं शक्यं कर्तुम् । एतेन
नलुक्कृतयोर्यपर्यस्य वलुकिकृतः स्थानादेशभाव इति निरस्तं । प्रतिषेधेन ज्ञाप्यत इति । न च ज्ञा
पितेपि न चारितार्थ्यं । सुप्तिङन्तमित्यत्र तत्वाल्लोनिमित्ततया पवादत्वमादायपदादित्वादेवाग्निसादित्यस्यापि
द्धारितिचेन्न । स्वादिष्विति पदसंज्ञया सुप्तिङन्तमित्यस्याबाधात् । किं च स्वादिष्विति यस्य पदसंज्ञा न तत
६२ यत्किंचित्सत्वमादाय निषेधाप्रवृत्तिरित्यस्य वक्तापनादुर्ज्ञार्थस्य प्रकृतहरिवित्यत्रिप्रायकइत्याहुः । अति
त्वतायाइति । षत्वविधौ गतिकारकोपपदानामिति परिभाषा नाश्रीयते । अं वां वदिसूत्रेणगवादियह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·म· लज्ञ्योपकात्·अन्यथा गोष्ठ इत्यादौ त्वात्पदाद्धोरिति निषेधाभावे आदेशप्रत्यययोरित्यनेनैवेष्ट
सिद्धौ तद्धलवैयर्थ्यापत्तिरित्याहुः। कर्तव्यमिति। अत्राप्यपदादीति निषेधो नुवर्त्तते· तेन भूत
४० निषेधो भवत्येवेति बोध्यं। नियमार्थमिति। पदांतसंबंधिविधायित्वपूर्वः। अतएव परमेवुधा
वि[illegible]त्यादौ भषभावो न। अस्मिंश्च निमित्तको[illegible]टोपदांतत्वप्रवेशः। यथोक्तवार्ति
केष्व पदादीति पर्युदासो बोध्यः। प्रसज्यप्रतिषेधे पिप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येवष्ट
स्येतीति स्यात्तथैयं·पदस्येत्यनुवृत्तेरिति। सर्वस्य द्वे इत्यतः। अनुदात्तं सर्वमित्यतइति कैयटोक्ति
श्चिंत्या·वक्ष्यं तत्सर्वानुवृत्तिसंभवे विपरिणामायोगात्·जुडीति। जुकार जुडो विषयत्वापहारा
द्विषयसप्तम्याश्रयणेप्यस्ति ह्रिरितिभावः। स्थितमिति·सर्वस्ता म इत्यादि सिध्यर्थं तु सर्वस्य
सुपद्भूतिपाठ्यमिति कर्त्तव्यो अयपल इत्यत्र त्यभाष्यस्वरसः। अज्ञो नात्· भाष्याश्रयइति· [illegible]कस्मा
हच्चेर्य्यारसुङो यस्याप्यस्त्वं इषदे एवप्रवृत्तेरिति केचित्·तस्मिन्निति निर्दिष्टे·इत्यादिवादिति।
एवमपि सप्तमी निर्दिष्टे पूर्वस्येति कुतो न स्थादिति चिंत्यमेतत्। तस्मात्। अत्र भाष्यमि राम:
ति। तत्र शकारवतो ग्रहणं किमर्थं· इहमाभूत्·नंदिना· एवं वक्ष्यामि·नान्तलोपो निर्दिताम्भि
ति· एवं तर्हि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति· एवं तर्हि [illegible] क्रुंतीति नैषा पञ्चमी सप्तमीत्याघुरः· चानपणो ४०
ङ·त्वादिति· क्रुंतीत्यनुषक्तसंयोगविशेषणत्वमेवप्रत्ययस्यां गांकोऽउ स्थितां कांक्षत्वादिति भा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वः। साहचर्यादिति॥ उत्तरसूत्रे स्यादिः। प्रत्ययइति। न प्रत्ययः इत्यप्रत्ययः इत्यर्थः। स्थितमिति।
तच्च नस्य विशेषणं किं तो नस्येति। अतो नं दनादो न दोषः। चस्कुत स्कु स्वरितप्रतिज्ञाबलाद
धिकं कार्यपरिभाषानुपस्थितिरित्यपि भाष्याशयमाहुः। ज्ञापकाच्चेति। एकः पूर्वेति सूत्रे
पूर्वपरग्रहणं ज्ञापकः। आख्यानाद्योति। विप्रतिविषयकः सिद्ध्यादि [illegible] सूत्रे
[illegible] तएवेति। अग्न्यादिष्वेव एवेत्यर्थः। एतेनाभेदे कथं वा यथा [illegible] इति निरस्तं अधिका
रेति। तेन प्रत्यासत्तेरूपस्थिततत्व ग्म्यादयएव पर्यवपात। नाटं भली यमिति। नरूपसर्गे
घोः किरित्यादावुभयग्रहणानि [illegible] भातामिति
षकारान्ते षट्संज्ञा विधानसामर्थ्यात्संज्ञायां स्वरूपग्रहणं नेति भाष्ये स्पष्टं। अस्मादि
ति। तथा च पिलाद् पूर्वी करते सति एकपदत्व नावच्छेदकफत्वमिति फलितं। पर्यायवचन
इति वकुं पु [illegible] अत आह। भीमइति। ह्रस्वादिति। ह्रस्वशब्देन ह्रस्वविशेषणं। तेन ह्रस्व
[illegible] ह्रस्वभागा ह्रस्वो एकशेषारंभ सर्धा पाणां च विरूपाणामपीत्येकशेषारं
भात्सामान्यविशेषवाचिह्रस्वाच निकनिषेधाद्विशेषाणामेव ग्रहणं भवति। राजादे
श्चेति। राजादेश्चा राजेति [illegible] तेन राजशब्द [illegible] नस्य राजवाचकत्वेन सदृशस्य पर्यायस्ये
व ग्रहणमित्याहुः। अण्वादि [illegible] त। [illegible] इति। अकारस्यानुवृत्तेन चित्वादिति भावः। भा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि.म. अकारेति। तत्रेहि विकृतनिर्देशः प्रगृह्यत इत्यत्रैषादेशबाध। यदि हि गुणात्पूर्वं मकार
:स्यात् तदा तस्यासिद्धत्वाद्वकारस्य लघुपूर्वत्वात् तस्मात् स्यादेशः स्यात्। कृते गुणे स्या
४१ देशे तु तस्यासिद्धत्वेपि ओकारस्य सत्त्वान्नायं। तत्र ओकारान्तरप्रश्लेषेण सिद्धत्वाबाधं स्वीकृ
त्य विकृतनिर्देशः प्रत्याख्यातो भाष्ये। उपस्थापकाइति। उपस्थितिरिह पदार्थस्मारिता किंतु
तदन्वयबोधः। तदर्थमिति। प्रकरणादिनाऽस्य विशेषस्यास्तिमीलेद्दमादेशकृशादेना
पस्थितौ तदर्थस्य नपेदनकर्मतयाऽन्वय इत्यर्थः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध
कत्वव्युत्पत्तेः इकारस्य द्युचारितत्वात् तेषां संबंधाभावे तस्यानित्वात्पात्तिमभावः।
तस्यैः। परंपरासंबंधेनेति। पदात्मकसंबन्धयोपस्थितिः। तेन चणककार्ये तत्प्रकार
दिप्रदेशे स्वत्सु संयुक्तत्वादिसंबंधेन तीरादुपस्थितिरिति कंमतं। स्वयासंयुक्तत्वसं
१०न बंधेन गंगापदादेव तीरोपस्थितिरितिपरं। तत्राद्यपक्षे एचूपदे तत्परत्वेपि तदुपस्था
प्यर्थास्तत्परत्वाभावात्तान्ना उपस्थितिः साक्षात् सायुक्तमुक्तेव गारली या। द्वि
तीयत्वेच पदस्योपस्थितत्वात्तस्य चारस्त्येव तत्परत्वं। अत्र पक्षे दीर्घाणामेचूप राम:
दस्य विलिवं परंपरया बोध्यं। तत्काले ग्रहणस्य चानधिककालकेतात्पर्यमिति। द्विकृ ४१
अदिति भाष्यमिति। पंचमी समास पक्षे उत्तरत्र तपरकरणं सार्थकं स्यादिति भावः। तत्रै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MiDF

वेति।उपसर्गादृतीत्यत्रैव ऋच ऌश्चेति विरूपाणामपीत्येकशेषेण ऌकारो बोध्यः।यद्वा·तपरोलु
श्चेति पाठ्यं·सवर्णस्येति स्वरूपमिति चानुवर्तते·तपरो वर्णः स्वस्य रूपस्य वर्णस्य ऌकारस्य च
ग्राहक इत्यर्थः।ऋतीति·उपसर्गादृतीत्यादौ ऋ ऌ तीति स्थिते द्वयोः स्थाने ऋ ति ऋ वेति ऋकारा
देशो विधेय इत्यर्थः।संदिग्धत्वादिदनुपेक्ष्याह·अत आहेति·ऋत इद्धातोरितिवत्तपरकरणस्य सु
खमुखार्थत्वस्यापि संभावितत्वेन सामर्थ्यस्य संदिग्धत्वादाह·यत्र तत्स्विति·सोऽयं विधीति·यद्य
प्यत्रानण्सु प्रवर्तमानमिदमत्सु नियामकमिति वक्तुं शक्यं·तथापि वाक्यभेदापत्त्या नियम
स्याश्रितेऽपदुष्टत्वाच्च विधायकत्वमेवोक्तमिति कश्चित्।नियमे [illegible] इति·नियमपक्षे विधि सूसंज्ञेति
दुर्निरूपं·नियमार्थत्वस्यैवानापत्तेः।एवं विधिपक्षे वृद्धिरादैजित्यत्र तपरत्वमुभयार्थमिति सि
द्धान्तानुपपत्तिः।एकस्य युगपदुभयपर्वेऽपि स्याऽभावेनोभयपक्षेवत्त्वाभावादतः सर्वत्रोपगंतुनातका
रेणैव निर्देशः।त्यत्यादित्यकारवत्·विभक्तिस्थतां तत्समुदायस्य स्वरूपार्थत्वेन प्रातिपदिकत्वादुप
लक्षणं तथा तत्कालस्य प्रयो[illegible]अकत्वमुभयपक्षे चलं चेति कश्चित्·तपरकरणमिति·इदं चिन्त्यं·मनो
रमयास हविरे स्यात्·धानितमिति·तस्मादुच्चारणे तेषां मात्राकालं प्रतीयते·द्विमात्रं त्रिमा
त्रं वा न वर्णमात्रिकाः स्वपमिति·स्थलं तत्र विकरणस्थ ग्रहणं ककारोऽकि सकं कपं नेत्युक्तिस्तु धीभि
श्चिंत्यं·आदिरन्त्येन।तत्रीयेति·साहित्यं चोच्चारणक्रियायामेवेति बोध्यं·भाष्यादौ इति·एवं हित ५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि॰प्र॰ त्र भाष्यं। अक्षरसमाम्नायेऽनुपदिष्टानामणत्वादन्येषां चाणां तेषामनाभावादस्य ग्रह्याविस्यादावणु
दित्सूत्रप्रवृत्तिरित्याशंक्य वचनाद्भविष्यतीत्याशंक्य वचनं प्रत्याहारेषूपक्ष्यामश्चरितार्थमि
४२ त्युक्त्वाऽनुवृत्तितत्त्वान्तत्राप्रवृत्तिरित्याशंक्येदं तर्हि प्रयोजनं य एते प्रत्याहारा अलामादितो व
र्णास्तेष्वेव वर्णानां ग्रहणं स्यादिति सूत्रप्रयोजनं दर्शितं। इदं च प्रत्येकवर्णस्य संज्ञात्वे एव संग
च्छते। विशिष्टस्य संज्ञात्वे हि टिघुभाघेकदे[illegible]शानां प्रत्याहारैकदेशस्याच्च नञ्च्कत्वाद् ग्रहणे
त्याप्रसक्तौ तत्राण्दित्सूत्रावकाशाप्रदर्शनं विरुद्धमेवेति भावः। एतेनेदं भाष्यं अण्दित्सूत्रप्र
त्याख्यदीर्घादिनिर्दिष्टः पित्त्वाभावाद्वर्णे एव विश्रान्ता तस्मात्स्थानितत्वान्नमध्यमेषु सिद्धे त्येवं परत्वोलि
काराकारादिनिर्दिष्टपिता पिता। आघवर्णे इत्येतत्परं तस्मात्समुदायस्यैव संज्ञात्वमित्यपास्तं।
नन्वेवं विशिष्टाद्भिन्नस्य सान्तिस्यापि न स्यादत आह। स्थितेति। ततीयापाशुत्यो रूपेतितवत्तदर्थस्य ग्र
हेणाविसिद्धस्तदुच्चारणमेतदर्थमेवेति भावः। प्रत्याहारस्वद्वाभ्यतांत्योपलक्षिताघवर्णे ए
व। तेन प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्ये निरूढलक्षणत्वादिव्यवहारः संगच्छते। अस्य वा प्रत्याहा
रपदेऽस्य विशिष्टपरत्वे स्वपदेनापि तस्यैवपरामर्शः स्यात्। न हि तद्वाच्यतमकारादिष्वेकैका राम:॰
दिवर्णधात्वं न हि सत्वशब्देन परामृष्टवाक्यः सर्वनाम्ना प्रक्रान्तस्यैव परामर्शित्वादिति संगति ४२
:स्यैव। किञ्चेति। तथा चैकः क्रमेऽध्यादिनिर्देशानुपपत्तिरिति भावः। आकृतिरिति। तत्र। एवंच

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

ख्यासहैताइतिरूपापत्तेः। वस्तुतस्तु सहआः यतीतिसहेताइट्किट्कटीत्यत्र ग्रहिष्टस्य भविष्यतीतिक
चित्पाठः। येन विधिः। किप्रत्ययइति। तेन विधिश्चास्त्रद्वः पार्यवाची भावसाधने हि कर्मणोऽनुपादानात्सा
कांक्षतापत्तेः। करणेति। तत्त्वं च कार्यप्रतितत्त्वेह शास्त्रे प्रायः स ह्यस्यैव संभवतीति। यच्छ्रद्धनस्यो
विवक्षितत्वादिति बोध्यं। फलितमिति। येन करणेन विशेषणेन विशिष्टस्य विशेष्यस्य कार्यं विधीयते
तद्विशेषणं तदन्तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति वाक्यार्थ इति भावः। न कथंचिदिति। शब्दानुशासनअस्त्रावा पी५
ष्टुत्वरूपे विशेष्यत्वाकिंचित्करं अव्यावर्तकत्वात्। अत्र चेदमेव भाष्यमानं। संकीर्णमिति। ओऽसः सू
वेयस्मात् इति विग्रहे एष दोषः। षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य न पमावयवगाचित्वाद्वात्व
वयववत्वमोष्य [redacted] स्य [redacted] ठभ्यत इति नायं दोषः। तथापि सुस्थूषं तीत्यादावव्याप्तिदोषो बोध्यः
। अभुहीति। उपदेशत्वत इति स्त्रे आशिषेति भाष्यप्रयोगात्परस्मैपदमपीति भावः। अत एवेति। त
स्याः प्रत्ययविधिविषयत्वादेवेत्यर्थः। हरदत्तादय इति। स्य सादिति स्त्रे कैयटोऽप्येवं सुवंतमिति तु वि
सर्गांतमिति भावः। कैयटहरस्तेति। यत्तु सुपासहितैः श्रितादिभिरित्यर्थः। तन्न। पूर्वकाले केसादौ सुपद्
ति प्रथमान्तेऽसंभवात्। साहित्यप्रतिपादकसुपेतितृतीयाभावात्। एवं च सुवंतानां स्येवापेक्षयः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि.म. तथा च लक्षणैर्वा न रूपकीतिध्येयं · आरभ्यमाणत्वादिति · न च प्रात्यवृत्त्वेन सिद्धे वार्त्तिकं व्यर्थमिति वाच्यं ·
तत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात्तत्स्यप्रयत्कार्यं तदेवातिदिश्यते न तु पूर्वस्य परस्य जायमानमिति सि
४३ द्धांतात् · तत्र चैतद्वार्त्तिकमेव मानं । किं च पदप्रदादीनां शास्त्र[illegible]स्वरो मा भूत् तद्गति नियमार्थमिदमाव
श्यकमिति ध्येयं · पदत्वाभावादिति · एवं च वकु[illegible] जरेत्यत्र जरसादेशे दृष्टापत्तिरित्येके · अनभिधान
मित्यन्ये · रोणीति · यद्यपि प्रत्ययविधौ पंचम्या वयुक्ता न प्रथमा तथापि सर्वविभक्त्या युक्तस्य तस्य प्रत्यय
६ना विध्यर्थं तथा · तेन केवलात्तदंतस्य प्रत्ययः स्यात् कुः । लुगिति · द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यनेन · तत्प्रकारकेति · स्वर्थं द शा६
विषये स्यात् गइति वचनात् विशेषणप्रकारकबोधस्येष्टत्वं · हलस्य देनु तस्यादिमत्वघिकारे सामान्य
१ प्रकारकबोधस्येवेष्टत्वेन विशेषणप्रकारकबोधार्थं न ग्रहतीति सत्त्वमावृत्तपकमिति भावः । इहवाचैव्ये ८ निरू
ति । सुसर्वार्द्धा जनेत्यत्र · अतो वृद्धिमदिभाषितत्यत्र च · केचित्तु सुसर्वार्द्धेत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप
रिभाषया जनपदः शब्दपर्यायविहितो यो जनपदतदवध्योश्चेति प्रस्तुतः स एवेह गृह्यते · एवं च
सुसर्वार्द्धजनपदस्येति वृद्धिविधायके ज्ञापित एव तदंतविधिः । अतो रित्यत्र च प्रतिपदोक्तपरि रामः१
भाषया न प्रवर्त्तते · वृद्धिमाददिति पदद्वैयर्थ्यापत्तेः । न द्विग्रा[illegible]त्यत्र तदंत[illegible]विधिर्मा भूद् ४३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE-IKS

त्येतदर्थं॰ यदि चात्र परिभाषा प्रवर्त्तेत तर्हि ऋतुशब्दमुञ्ज्यार्थविहितो यः ऋतलण् तस्यैव ग्रहणे किं वृद्धि
मदित्यनेन॰ तस्माद्वाचनिकएवात्र तदंतविधिरत्तेन पूर्ववार्त्तिकइत्यादि सिद्धिरित्याहुः। तत्रिविधा
विति॰ तत्रो धिकारे इत्यर्थः। तेनार्हादिसूत्रे तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यत्र च तदंतविधिरिति
भावः। अनार्हीयेति॰ नमधीष्ट इत्यस्य तदर्हमित्यतः परत्र पाठात्॰ विरुध्यत इति॰ यथाकथंचित्का
लेवर्त्तमानाएव कालशब्दास्तत्र गृह्यंते इति भावः। आर्हीय एवेति॰ तस्य वाप्य[■]र्थेति लुग्भवत्ये
२६ वेति भावः। केवलादपीति॰ भाष्योदाहरणस्य संकोचफले इष्टके पीके नित्यत्र एव तदंतविधिप्र
संगः। नत्वा महतइत्यादौ॰ एवं च परममहाजातीयो न स्यात्॰ तस्मात्केवलपदाधिकारो पि गृह्य
ते इत्यस्फचिः। आतंस्यादिति॰ तत्राप्युत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महतापि विशेषणात्तदंतविधिर्बोध्यः
बोध्यत इति॰ तत्सूत्रेणैव टच्स्यात्॰ लेखग्रहणादिति॰ लेखशब्दो ह्यत्र कर्मण्यण्णंतो न घञंतः अनभि
धानेन घञो नुत्पत्तेः। अत्र च तृतीया पकत्ववर्णेन परं भाष्यमेव मानं। वृद्धिर्यस्याचां॰ गोत्रांता इति॰ वा
शब्दो गोत्रांतरूपदस्यैति वार्त्तिकापेक्षया न तु कर्त्तव्यमिदं या॰ एङ्प्राच्यदेशेनेति॰ एतदेव व्यवस्थि
तविभाषयेव सिद्धं॰ देवदत्तइति॰ देवा वहिर्भूतेषु देवदत्तो ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यर्थः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वि·ष इति श्रीशब्दकौस्तुभे विषमव्याख्यायां नवममाह्निकं। ।पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥

४४ संवत् १८३२ शके १६९७ वर्षे चैत्रे मासि शुक्लपक्षे ९ रविवासरे कुर्माचलांतर्विराजमानगंगावली भूमि

मूलबल श्रीगाहेती चलजननिवास सेवग्रामाभिजन सीताराम भट्ट सूरि सूनु रामनाथ पण्डितेन स्व

हस्तेनालेखीत्पुस्तकं॥ ॥तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंधनात्। मे[illegible]न लिखितं ग्रंथं यत्ने क

न परिपालयेत्॥१॥

रामः

४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDR

दर्शन नेपाल विवेको (हस्तलिखित)

सांख्य कारिका

क्र.सं. ३००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥७

श्रीगणेशायनमः ॥ॐ॥७

श्रीगुरुभ्योनमः

॥स्वस्ति श्रीगणेशायनमः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वातादिप्रकोपजन्यमाध्यात्मिकम् व्याघ्रादिभूतजन्यमाधिभौतिकं ग्रहादिजन्यमाधिदैविकं इति त्रिविधदुःखस्य अभिघातात् तत्सम्बन्धात्
दृष्टे रसायनादिरत्नवस्त्यादि सततमप्यादि दृष्टोपाये सा जि शास्त्रजिज्ञासा भवेत्
ज्ञासा अपार्था चेत् अन्यथा जिज्ञासा वेत्

सां॰ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ॥ दृष्टे
सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्॥ १॥ दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्ष
यातिशययुक्तः॥ तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्॥ २॥ मूलप्रकृ
तिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त॥ षोडशकस्तु विकारो न प्रकृ
तिर्न विकृतिः पुरुषः॥ ३॥ दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि॥ ४॥ प्रतिविषयाध्यवसायो

त्रिविधदुःखोच्छेदकं शास्त्रं शास्त्र

॥ पुरुः ॥
॥ १ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ सां ॥
॥ २ ॥

शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यम्॥९॥हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमनेकमाश्रितंलिङ्गम्॥सावयवंपरतन्त्रंव्यक्तंविपरीतमव्यक्तम्
॥१०॥त्रिगुणमविवेकिविषयःसामान्यमचेतनंप्रसवधर्मि॥व्यक्तंतथा
प्रधानंतद्विपरीतस्तथाचपुमान्॥११॥प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रका
शप्रवृत्तिनियमार्थाः॥अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाः ॥ गुरुः ॥
॥१२॥सत्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकंचलंचरजः॥गुरुवरणकमेव ॥ २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वातादिप्रकोपजन्यमाध्यात्मिकम् व्याघ्रादिभूतजन्यमाधिभौतिकं अग्न्यादिजन्यमाधिदैविकं इति त्रिविधदुःख स्य अभिघातात् दृष्टे रसायनादिरस्य अस्यात्स न नश्वरादि दृष्टोपायात् देवसा जि ज्ञासा अपार्था चेत् अन्यथा जिज्ञासा भवेत् सबन्धात्

त्रिविधदुःखोच्छेद के उपाये सति न शास्त्रे

॥ सां· ॥ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ॥ दृष्टे
सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोभावात् ॥ १ ॥ दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षया
तिशययुक्तः ॥ तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥ मूलप्रकृ
तिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ षोडशकस्तु विकारो न प्रकृ
तिर्नविकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥ दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥ प्रतिविषयाध्यवसायो

॥ गुरुः ॥ ॥ १ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ॥ तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवच नं
तु ॥ ५ ॥ सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ॥ तस्मादपि चा
सिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ ६ ॥ अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनो
नवस्थानात् ॥ सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥ सौक्ष्म्या
त्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः ॥ महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिस
रूपं विरूपं च ॥ ८ ॥ असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ सां ॥ शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यम्॥९॥हेतुमदनित्यमव्यापि
॥ २ ॥ सक्रियमनेकमाश्रितंलिङ्गम्॥सावयवंपरतन्त्रंव्यक्तंविपरीतमव्यक्तम्
॥१०॥त्रिगुणमविवेकिविषयःसामान्यमचेतनंप्रसवधर्मि॥व्यक्तंतथा
प्रधानंतद्विपरीतस्तथाचपुमान्॥११॥प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रका
शप्रवृत्तिनियमार्थाः॥अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाः ॥ गुरुः ॥
॥१२॥सत्त्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकंचलंचरजः॥गुरुवरणकमेव ॥ २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमःप्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः॥१३॥अविवेक्यादिःसिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्यया
भावात्॥कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपिसिद्धम्॥१४॥भेदानां
परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितःप्रवृत्तेश्च॥कारणकार्यविभागादविभागा
द्वैश्वरूप्यस्य॥१५॥कारणमस्त्यव्यक्तंप्रवर्त्ततेत्रिगुणतःसमुदयाच्च॥प
रिणामतःसलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्॥१६॥संघातपरा
र्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्॥पुरुषोऽस्तिभोक्तृभावात्कैवल्यार्थं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ सां० ॥
॥ २ ॥

शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यम्॥ ९॥ हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमनेकमाश्रितंलिङ्गम्॥ सावयवंपरतन्त्रंव्यक्तंविपरीतमव्यक्तम्
॥१०॥ त्रिगुणमविवेकिविषयःसामान्यमचेतनंप्रसवधर्मि॥ व्यक्तंतथा
प्रधानंतद्विपरीतस्तथाचपुमान्॥ ११॥ प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रका
शप्रवृत्तिनियमार्थाः॥ अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाः
॥१२॥ सत्त्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकंचलंचरजः॥ गुरुवरणकमेव

॥ गुरुः ॥
॥ २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमःप्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः॥ १३॥ अविवेक्यादेःसिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्यया
भावात्॥ कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपिसिद्धम्॥ १४॥ भेदानां
परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितःप्रवृत्तेश्च॥ कारणकार्यविभागादविभागा
द्वैश्वरूप्यस्य॥ १५॥ कारणमस्त्यव्यक्तंप्रवर्त्ततेत्रिगुणतःसमुदयाच्च॥ प
रिणामतःसलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्॥ १६॥ संघातपरा
र्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्॥ पुरुषोस्तिभोक्तृभावात्कैवल्यार्थं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

।। सां· ।।
।। ३ ।।

प्रवृत्तेश्च ।।१७।। जननमरणकरणानांप्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।। पुरु
षबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ।।१८।। तस्माच्चविपर्ययासात्सिद्धंसा
क्षित्वमस्यपुरुषस्य ।। कैवल्यंमाध्यस्थ्यंद्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ।।१९।। तस्मात
त्संयोगादचेतनंचेतनावदिवलिङ्गम् ।। गुणकर्तृत्वेचतथाकर्तेवभवत्यु
दासीनः ।।२०।। पुरुषस्यदर्शनार्थंकैवल्यार्थंतथाप्रधानस्य ।। पङ्ग्वन्धवदुभ
योरपिसंयोगस्तत्कृतःसर्गः ।।२१।। प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्माद्गणश्चषो

।। गुरुः ।।
।। ३ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

डशकः॥तस्मादपिषोडशकात्पञ्चभ्यःपञ्चभूतानि॥२२॥अध्यवसायोबु
द्धिर्धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यम्॥सात्विकमेतद्रूपंतामसमस्माद्विपर्यस्तम्
२३॥अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्द्विविधःप्रवर्त्ततेसर्गः॥एकादशकश्चगणा
स्तन्मात्रपञ्चकश्चैव॥२४॥सात्विकएकादशकःप्रवर्त्ततेवैकृतादहंका
रात्॥भूतादेस्तन्मात्रःसतामसस्तैजसादुभयम्॥२५॥बुद्धीन्द्रियाणिचक्षुः
श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि॥वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ सां ॥
॥ ४ ॥

रुः ॥ २६ ॥ उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ॥ गुणपरि
णामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥ शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमा
त्रमिष्यते वृत्तिः ॥ वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥ स्वा
लक्षणं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ॥ सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या
वायवः पञ्च ॥ २९ ॥ युगपच्चतुष्टयस्य वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ॥ दृष्टे
तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥ स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकू

॥ गुरुः ॥
॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नहेतुकांवृत्तिम्॥पुरुषार्थएवहेतुर्नकेनचित्कार्यतेकरणम्॥३१॥कर
णंत्रयोदशविधंतदाहरणधारणप्रकाशकरम्॥कार्यंचतस्यदशधाहा
र्यंधार्यंप्रकाश्यंच॥३२॥अन्तःकरणंत्रिविधंदशधाबाह्यंत्रयस्यविष
याख्यम्॥सांप्रतकालंबाह्यंत्रिकालमाभ्यंतरंकरणम्॥३३॥बुद्धीन्द्रिया
णितेषांपञ्चविशेषाविशेषविषयाणि॥वाग्भवतिशब्दविषयाशेषाणि
तुपञ्चविषयाणि॥३४॥सान्तःकरणाबुद्धिःसर्वंविषयमवगाहतेयस्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्॥ तस्मात्त्रिविधंकरणंद्वारिद्वाराणिशेषाणि॥ ३५॥ एतेप्रदीपकल्पाःपर
स्परविलक्षणागुणविशेषाः॥ कृत्स्नंपुरुषस्यार्थंप्रकाश्यबुद्धौप्रयच्छन्ति॥
॥३६॥ सर्वंप्रत्युपभोगंयस्मात्पुरुषस्यसाधयतिबुद्धिः॥ सैवचविशिनष्टि
पुनःप्रधानपुरुषान्तरंसूक्ष्मम्॥ ३७॥ तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्योभूतानिपं
चपञ्चभ्यः॥ एतेस्मृताविशेषाःशान्ताघोराश्चमूढाश्च॥ ३८॥ सूक्ष्मामाता
पितृजाःसहप्रभूतैस्त्रिधाविशेषाःस्युः॥ सूक्ष्मास्तेषांनियतामातापितृजा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निवर्त्तन्ते ॥ ३९ ॥ पूर्वोत्पन्नमशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ॥ संसर
ति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥ चित्रं यथाश्रयमृते स्थाणवा
दिभ्यो विना यथा छाया ॥ तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥
॥ ४१ ॥ पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेन ॥ प्रकृतेर्विभुत्वयो
गान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥ सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका
वैकृतिकाश्च धर्माद्याः ॥ दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कलला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 यः ॥ ४३ ॥ धर्मेणगमनमूर्द्ध्वंगमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ॥ ज्ञानेनचापव
 र्गोविपर्ययादिष्यतेबन्धः ॥ ४४ ॥ वैराग्यात्प्रकृतिलयःसंसारोभवतिराजस
साद्रागात् ॥ ऐश्वर्यादविघातोविपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥ एषप्रत्यय
सर्गोविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ॥ गुणवैषम्यविमर्दात्तस्यचभेदास्तु
पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥ पञ्चविपर्ययभेदाभवन्त्यशक्तिश्चकरणवैकल्यात् ॥
अष्टाविंशतिभेदातुष्टिर्नवधाऽष्टधासिद्धिः ॥ ४७ ॥ भेदस्तमसोऽष्टविधो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मोहस्यचदशविधोमहामोहः॥तामिस्रोष्टादशधातथाभवत्यन्धतामि
स्रः॥४८॥एकादशेन्द्रियवधाःसहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा॥सप्तदशव
धाबुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम्॥४९॥आध्यात्मिकाश्चतस्रःप्रकृत्युपा
दानकालभाग्याख्याः॥बाह्याविषयोपरमात्पञ्चचनवतुष्टयोऽभिहिताः॥
५०॥ऊहःशब्दोध्ययनंदुःखविघातास्त्रयःसुहृत्प्राप्तिः॥दानंचसिद्धयोष्टौ
सिद्धेःपूर्वोङ्कुशस्त्रिविधः॥५१॥नविनाभावैर्लिङ्गंनविनालिङ्गेनभावनि

॥ सां ॥
॥ ७ ॥

वृत्तिः॥लिङ्गाख्योभावाख्यस्तस्माद्द्विविधःप्रवर्त्ततेसर्गः॥५२॥अष्टविकल्पो
दैवस्तैर्य्यग्योनश्चपंचधाभवति॥मानुष्यश्चैकविधःसमासतोभौतिकःसर्गः
॥५३॥ऊर्द्ध्वंसत्त्वविशालस्तमोविशालश्चमूलतःसर्गः॥मध्येरजोविशालोब्र
ह्मादिस्तम्बपर्यन्तः॥५४॥तत्रजरामरणकृतंदुःखंप्राप्नोतिचेतनःपुरुषः॥
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखंस्वभावेन॥५५॥इत्येषप्रकृतिकृतोमहदा
दिविशेषभूतपर्यन्तः॥प्रतिपुरुषविमोक्षार्थंस्वार्थइवपरार्थआरम्भः॥५६

॥ गुरुः ॥
॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वत्सविवृद्धिनिमित्तंक्षीरस्ययथाप्रवृत्तिरज्ञस्य॥पुरुषविमोक्षनिमि॥त्तंत
थाप्रवृत्तिःप्रधानस्य॥५७॥औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थंयथाक्रियासुप्रवर्त्ततेलोकः
॥पुरुषस्यविमोक्षार्थंप्रवर्त्ततेतद्वदव्यक्तम्॥५८॥रङ्गस्यदर्शयित्वानिवर्त्तते
नर्त्तकीयथानृत्यात्॥पुरुषस्यतथात्मानंप्रकाश्यविनिवर्त्ततेप्रकृतिः॥
५९॥नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणःपुंसः॥गुणवत्यगुणस्य
सतस्तस्यार्थमपार्थकंचरति॥६०॥प्रकृतेःसुकुमारतरंनकिंचिदस्तीति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मेमतिर्भवति ॥ पा दृष्टास्मीति पुनर्दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥ तस्मान्नबध्य
तेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ॥ संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्र
कृतिः ॥ ६२ ॥ रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ॥ सैव च पुरु
षार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥ एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमि
त्यपरिशेषम् ॥ अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥ तेन निवृ
त्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ॥ प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कवदवस्थितःस्वस्थः॥६५॥दृष्टामयेत्युपेक्षकएकोदृष्टहमित्युपरमत्यन्या
॥सतिसंयोगेपितयोःप्रयोजनंनास्तिसर्गस्य॥६६॥सम्यग्ज्ञानाधिगमा
द्धर्मादीनामकरणप्राप्तौ॥तिष्ठतिसंस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः
॥६७॥प्राप्तेशरीरभेदेचरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ॥ऐकान्तिकमात्य
न्तिकमुभयंकैवल्यमाप्नोति॥६८॥पुरुषार्थज्ञानमिदंगुह्यंपरमर्षिणा
समाख्यातम्॥स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्तेयत्रभूतानाम्॥६९॥एतत्प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ सां॰ ॥ वित्रमग्र्यंमुनिरासुरयेऽनुकम्पयाप्रददौ॥ आसुरिरपिपञ्चशिखायतेन
॥ ९ ॥ चबहुधाकृतंतन्त्रम्॥ ७०॥ शिष्यपरंपरयागतमीश्वरकृष्णेनचैतदार्या
भिः॥ संक्षिप्तमार्यमतिनासम्यग्विज्ञायसिद्धान्तिनम्॥ ७१॥ सप्तत्यांकिल
येर्थास्तेर्थाःकृत्स्नस्यषष्टितन्त्रस्य॥ आख्यायिकाविरहिताःपरवादविव
र्जिताश्चापि॥ ७२॥ ॥ इतिसांख्यकारिकासमाप्ता॥ ॥ शुभम्॥ ०॥ ॥ गुरुः ॥
॥ ९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पत्रै नेपालिकको
(हस्त लिखित)
मेरो बावन्न वर्षमै

क्र.सं. २३३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDL

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सं ८८

महावाक्यविचार ५०

१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वि. १ श्रीगणाधिपतये नमः॥ ॥यद्ज्ञानप्रभावेण ज्ञायते सकलं जगत्॥ यज्ज्ञानान्मयमाप्नोति तस्मै ज्ञाना
त्मने नमः॥१॥ साधनचतुष्टयसंपन्नस्य विधिवदधीतवेदवेदांगस्य ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तमहावाक्या
र्थं विचारयामः॥२॥ महावाक्यानाम॥ तत्त्वमसि ब्रह्माहमस्मि ब्रह्मैवेदं सर्वं इदं सर्वं ब्रह्म यद्यं
आत्मा ब्रह्म एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः प्रज्ञानप्रतिष्ठा प्रज्ञ
ानं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादीनि वाक्यानि सकृच्छ्रुत्वा वाक्यार्थज्ञानं नैवो
पपद्यते पुरुषस्य तत्त्वंपदार्थपरिशोधनाभावात्॥ तस्मात्पदार्थपरिशोधनपूर्वकवाक्यार्थं विचारयेत्॥
पदानि पदानि तु॥ तत् त्वं असि इत्येतानि॥ पदार्थो नाम वाच्यार्थो लक्ष्यार्थश्चेति द्विविधः॥ त्वंपदस्य वाच्यार्थो ना
मः देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारादिविशिष्टः। कृशस्थूलादिदेहधर्मविशिष्टः। मूकत्वादीन्द्रियधर्मवि हरिः
शिष्टः। कामाद्यन्तःकरणधर्मविशिष्टः। जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड्भाववि २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारा:। क्षुधानाश्यापिपासे प्राणस्य· शोकमोहौ मनसः। जरामरणे शरीरस्य· इति षडूर्मयः। त्वक् रुधिरं मांसं
मेदः· अस्थि· मज्जा· इति षट्कोशाः॥ एतान्यात्मत्वेनानुभवन्· जाग्रदाद्यवस्थात्रयविशिष्टः। आध्यात्मि
काधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयेणाभिभूयमानोऽहं कर्त्तेत्यभिमानात्संचितपुण्यपापाभ्यां स्वर्गनरकादि
भुक् सुखदुःखादीन्यनुभवन् अहं सुखी अहं दुःखीति प्रतीयमानः प्रत्यगात्मा। त्वंपदस्य लक्ष्यार्थो नाम· योयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः। योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः। इत्यवान्तरवाक्यैर्निरूपितो देहेन्द्रियादि
विलक्षणस्तत्साक्षी प्रत्यगात्मा॥ तत्पदस्य वाच्यार्थो नाम॥ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जी
वन्ति यत्प्रयन्त्यभिविशन्ति· तद्विजिज्ञासस्व॥ तद्ब्रह्मेति· सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। आत्मा वा। इदमेक एवा
ग्र आसीत्· नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं। तम आसीत्। ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्॥ इति वाक्यैः प्रतिपन्नं· सर्वज्ञ
त्वम्। सर्वेश्वरत्वम्। सर्वान्तर्यामित्वम्। सर्वस्रष्टृत्वम्· सर्वपालयितृत्वम्· सर्वसंहर्तृत्वम्· प्रातरत्येवमादिविशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म वि षतो विशिष्टं॰ अनाद्यविद्याश्रयं तत्र माया अविद्या माया विशिष्टे स्थिरमूर्त्तिलादिविशेषैर्निरूपितं
२ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म तत्त्वदस्य लक्ष्यार्थो नाम। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आनन्दो ब्रह्म॰ ब्रह्मैवेदम॰
मृतं पुरस्तात् ब्रह्म दक्षिणतः। ब्रह्म पश्चात्। ब्रह्मोत्तरतः। अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतः॰ ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम्॰ इत्येवमादिभिर्वाक्यैः प्रतीयमानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्म। एवमन्व
यव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपन्नाभ्यां पदार्थद्वयं परिशोध्य वाक्यं श्रुतवतो वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते। तथाहि॰ प
दयोः सामानाधिकरण्यं॰ पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावलक्षणः। अहंकाराद्यात्मनोर्लक्ष्यलक्षण॰
भावः सम्बन्धः। सामानाधिकरण्येन विशेष्यविशेषणभावपुरस्सरं वाक्यार्थप्रतिपत्तौ सत्यां वाक्यस्य
अखण्डार्थतात्पर्याभावात्। प्रमाणान्तरविरोधे अखण्डार्थपर्यवसायिलक्षणाश्रयणादेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति। हरिः
लक्षणा च त्रिविधा। जहल्लक्षणा॰ अजहल्लक्षणा॰ जहदजहल्लक्षणा चेति। जहल्लक्षणा नाम वाक्यार्थमशेषत २

ज१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्तः परित्यज्य तत्संबन्धिमर्यादान्तरे वृत्तिः। गंगायां घोषः प्रतिवसति· मंचाः क्रोशंति· मनो ब्रह्मेत्यादिवत्· अजहल्ल
क्षणा नाम। वाच्यार्थापरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिः। यथा· शोणस्तिष्ठति· शोणो धावति· सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्या
ज३ दिवत्· जहदजहल्लक्षणा नाम· वाच्यार्थैकदेशं परित्यज्य एकदेशान्तरे वृत्तिः। यथा सोयं देवदत्त इति वाक्यं· स्व
वाक्यार्थविरोधिपरोक्षापरोक्षदेशकालादिकं परित्यज्य अविरुद्धं देवदत्तमात्रमुभाभ्यां पदाभ्यां लक्षयि
त्वा सोयं देवदत्त इत्येकत्वमेव प्रतिपादयति· तथा· तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि स्ववाक्यार्थविरोधि देहाद्यहंकार
पर्यंतं· सर्वज्ञत्वादि प्राज्ञपर्यन्तं तत्त्वंपदगतं वाच्यार्थं परित्यज्य अविरुद्धं प्रत्यगात्मानं सत्यज्ञानानन्दा
नन्तात्मकं ब्रह्म तत्त्वंपदाभ्यां लक्षयित्वा असिपदेन एकीकृत्य· तत्त्वमसि इत्यखण्डैकरसं वाक्यार्थं मुख्या
धिकारिणे प्रतिपादयति· एवं विद्वान् कृतकृत्यो भवति· ब्रह्मविद्याप्राप्तिपरं· ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति· तरति शो
कमात्मवित्। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे· तत्र को
मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः। अभयं जनक प्राप्तोसि· ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा। ज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म. वि. २

नं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति । अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । सर्वधर्मान्परि-
त्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः इत्यादिश्रुतिस्मृतीहासपु-
राणेभ्योऽयमर्थो गम्यते ॥ ब्रह्म विष्णुः परो नास्ति न भूतो न भविष्यति ॥ ४ ॥ इति शंकराचार्यविरचितं
महावाक्यविवरणम् ॥ ॥

॥ लिखितमिदं [illegible] पंडितेन ।

तर्के कर्कशविचारचातुरी काचतुरी यवयमा विभाव्यते । आतुरी भव [illegible] मान-
संधातुरी हितमपाकरोति कः ॥ १ ॥ स्वस्ति स्वागतमर्थ्यदं हवदविभो किन्दीयतां मेदिनी कामा-
नाममतिक्रमत्र यय पदं दत्तं जलं पाल्यताम् ॥ मादेहीसुधानाथवीक्षरिरयं पात्रं किमस्मात्परं एवं चेद्दलिना विनो- हरिः २
मरत्नमुखे पायात्स वो वामनः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu